

**МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ВІТАЛІЙ ЖАДЬКО

**ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ: СТАНОВЛЕННЯ
КОЛЕКТИВНИХ СУБ'ЄКТІВ РОЗВИТКУ
СУСПІЛЬСТВА**

ЗАПОРІЖЖЯ – 2018

УДК 930.1

Ж 17

Наукове видання

Автор:

Жадько Віталій Андрійович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри суспільних дисциплін ЗДМУ.

Рецензенти:

Турченко Федір Григорович – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Бондаренко Ольга Валеріївна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Запорізького національного технічного університету.

Ж17 **Жадько В. А.**
Філософія історії: становлення колективних суб'єктів розвитку суспільства : наукова монографія / В. А. Жадько. – Запоріжжя : Вид-во ЗДМУ, 2018. – 156 с.

У монографії розкрита логіка становлення колективних суб'єктів історичного розвитку будь-якого народу, якими є родо-племінна спільність, народність, народ і політична нація. Наголошується на тому, що суто хронологічний підхід до висвітлення історії не дає можливості прослідкувати якісні зміни у світоглядно-мотиваційній свідомості її суб'єктів. Звідси й різновекторні цільові спрямування основних соціальних структур окремих народів, постійні конфлікти, включно до воєнних як всередині народів, так і між різними народами. Наголошується на тому, що ціле-раціональна діяльність суб'єктів історії не може формуватись революційними методами, а лише еволюційними, що зумовлено домінуванням онтогенезу над філогенезом у переважної більшості людей.

УДК 930.1

©Жадько В.А., 2018

©Видавництво ЗДМУ, 2018

**Народ, хто сам себе не врет.
Народ, хто ворог духовної лени.
Лише той, хто мислить, той Народ.
Все остальное – населенье.
Е. Евтушенко.**

Філософія історії: становлення колективних суб'єктів розвитку

Вступ-посвята	4
Глава 1. Суб'єкти історичного розвитку	6
Глава 2. Історія як філософія історії	13
Глава 3. Основні поняття етно-політичної філософії історії	24
Глава 4. Розвиток філософських вчень про державу	36
а) Вчення Н. Макіавеллі про державу	37
б) Концепція держави у вченні Т. Гоббса	42
Глава 5. Людино-центричні політико-правові концепції держави	46
а) Філософське вчення І. Канта	46
б) Філософське вчення Г. Гегеля	48
в) Філософське вчення Л. Фейєрбаха	52
Глава 6. Політична нація як суб'єкт громадянського суспільства	54
а) Політична філософія Ж.Ж. Руссо	55
б) Політичні ідеї Ортеги-і-Гасета	59
в) Вчення П. Сорокіна про соціальну стратифікацію суспільства	65
г) Концепція розуміючої соціології/філософії історії М. Вебера	70
Глава 7. Поняття, що формують суб'єктів політичної нації	78
а) Зміст поняття «громадянин»	78
б) Зміст поняття «громадські об'єднання»	81
в) Зміст поняття «громадянське суспільство»	82
г) Зміст поняття «політична партія»	83
Глава 8. Погляд на історію з позицій сучасної філософської антропології	87
а) Сутність людини у вченнях К. Лоренца та Е. Морена	88
б) Етико-генетична концепція формування людини В.П. Ефроїмсона ...	103
Глава 9. Погляд на історію України з позицій ментальних особливостей основних колективних суб'єктів історичного процесу	108
Післямова	142
Література	148

Вступ-посвята

Формування моєї самосвідомості відбувалось в тих ідеологічних умовах, які домінували в СРСР. Проте я завжди відчував національне приниження від того, що, будучи українцем, не мав можливості проявляти її повною мірою. Завжди знаходився хтось, навіть із числа моїх однолітків-односельчан, не кажучи вже про період навчання у м. Дніпродзержинськ (Кам'янське) у 1956-1959 рр., де мою україномовність міські школярі ототожнювали з проявами селянина, а в студентські роки, навчаючись у Москві (1961-1966 рр.), із проявами певного націоналізму. Хоча у мене ніколи не виникало будь-якого бажання протиставити свою національну приналежність якійсь іншій, а тим паче порівнювати національно-культурні особливості народів на предмет вищості та нижчості.

Це, та деякі інші фактори, зумовили моє бажання отримати філософську освіту, яку, вже маючи вищу інженерну освіту, в добу СРСР не так легко було отримати. Завдяки їй, більш точно, завдяки глибокому знайомству з філософсько-правовою та політико-економічною спадщиною К. Маркса, я переконався в тому, що він не був ідеологом інтернаціоналізму в його радянському компартійному варіанті. Більше того, він, як і Ф. Енгельс, не вважали себе комуністами в його ленінському варіанті. Це проявилось і в самому історичному факті необхідного розпаду країни, яка свідомо нищила національну самосвідомість сотен народностей і народів, які після розпаду з певними труднощами, але будують власну державність на тому органічному духовно-історичному ґрунті, який дає перспективи.

Будучи творцями матеріалістичного в сенсі об'єктивного, а не ідеологічно підпорядкованого, розуміння історії, ці мислителі чітко відзначили: «Ми знаємо одну-єдину науку, науку історії. Історію можна розглядати з двох сторін, її можна розділити на історію природи та історію людей. Однак обидві ці сторони нерозривно пов'язані: доти, доки існують люди, історія природи та історія людей взаємно обумовлюють одна одну. ...історією людей доведеться зайнятись, оскільки майже вся ідеологія зводиться або до неправдивого розуміння цієї історії, або до повного абстрагування від неї. Сама ідеологія є тільки одна зі сторін цієї історії» [43, с.5].

Об'єктивні вчені й науковці не будуть заперечувати, що правдивої історії, попри абсолютне домінування газет «Правда», в попередню добу не було. Такого напрямку, як «історія України», також не існувало, оскільки формування національної самосвідомості суперечило тезі про «злиття націй» та прискореного формування нової історичної спільності людей – *радянського народу*. На тлі повної мовно-культурної русифікації практично виходило, що формується не радянський народ, а російський. Найбільшою мірою така політика вражала національну самосвідомість саме українців, тому що політика заборони

української мови і, відповідно, літератури тривала багато століть. Як і постійні заяви про те, що росіяни й українці – це один народ. Така політика чітко проявлялась і на міжнародній арені, адже ніхто з радянських керівників не заперечував проти того, що неправильне вживання назви держави іноземними лідерами, як і самими громадянами їх країн, якою був СРСР, часто замінювалось на назву «Радянська Росія». Звідси й всі різні за національно-культурною ідентичністю її громадяни різних національностей фактично визнавались як росіяни. Звідси й повне незнання тих народів, які ніби раптом, невідомо звідки, отримали державну незалежність і їх потрібно було визнавати. Що не дивно, адже в назві держави цілком свідомо й тому лукаво не було відображено їх національну самоідентичність.

Взагалі, історія, яка вивчалась в радянську добу, по-перше, мала назву історії СРСР, по-друге, мала суто хронологічне спрямування, по-третє, з позицій духовних була підпорядкована виключному впливу великого і старшого російського народу на всі «братні» народи, найперше українського, та ідеологічному обґрунтуванню цього сумнівного факту. Цілком очевидно, що навіть із хронологічної точки зору якраз російський народ є наймолодшим із тих, хто має з ним, починаючи з певного часу, а не від витоків, якісь спільні історичні корені.

Зважаючи на це та на 200-річчя з дня народження Карла Маркса, я поставив для себе завдання, не будучи професійним істориком, розглянути її як історію формування людини в тих формах спільності, які розглядаються в контексті філософського знання та в межах яких відбувається їх індивідуальна історія як водночас історія тих народів, до яких вони причетні від народження. Це, на мою думку і переконання, дозволить оживити навчальну дисципліну, якою є «історія України». Таке дослідження є тим більш потрібне й актуальне, що правдива історія є філософією історії в тому сенсі, який розкриває суб'єктів її розвитку.

Зазначу також, що історія як філософія історії в тому напрямку, який характеризує історію України, повинна тісно пов'язуватись із тим, якою мірою в ній реалізувалась ідея власної державності. Тому аналіз буде вестись із позицій того, якою мірою історичні форми спільності формувались в якості суб'єктів державотворення. В іншому випадку будь-який народ приречений на тимчасове існування, на сходження з історичної арени. Адже, як далі це буде показано з посиланням на найвидатніші уми в історії людства, найвищою формою об'єднання споріднених людей, яка захищає їх самобутність, є саме державна форма. Тисячолітнє існування українців як всього лише носіїв/суб'єктів «нашої думи, нашої пісні, яка не вмере, не загине», просто неможливе. Звідси ті нападки на нашу сучасну державність із боку тих державних народів, у межах яких це тисячоліття протікало.

Глава 1. СУБ'ЄКТИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

Згідно класичного філософського визначення людини, наведеного Аристотелем, що вважається у всіх цивілізованих країнах Філософом, Вчителем з великої літери, вона є істотою політичною, такою, яка знаходить своє завершення у створенні інституту держави як інституту управління всією сукупністю своїх потреб та інтересів. Український народ як цілком оригінальна етнічна й соціокультурна спільність існує вже понад тисячоліття. Проте, на превеликий жаль, він упродовж своєї історії не оформився як державний народ. Ті форми державності, про які традиційно говориться, не можна вважати, по-перше, класичними, такими, які мали всі атрибутивні ознаки державності, по-друге, були досить нетривалими в часі; по-третє, найголовніше, не були підкріплені наявністю відповідного розуміння сутності держави у переважній більшості населення не тільки в минулому, але й у наш час. Тому його існування завжди було обмежене тими територіальними та ідеологічними рамками, які визначались державами, у межах яких його насамперед політична самоідентичність не підкріплювалась, а, навпаки, всіляко пригнічувалась.

Отримавши державну незалежність у грудні 1991 року, український народ в тому розумінні, як це відзначено в «Преамбулі» до Конституції України, «громадяни України всіх національностей» [29], відразу ж зіштовхнувся з шаленим спротивом із боку правлячих кіл тих держав, до яких у різні періоди свого існування він входив як їх складова. Причому, на їх погляд – тодішній і сучасний – як невід'ємна складова, позбавлена будь-яких прав на самоідентичність. На жаль, таке визначення ніяк не узгоджується з розумінням народу в контексті того, як він визначається і в контексті філософії права, і в контексті філософії історії як історії формування суб'єктів державотворчості. Звідси й той драматизм нашої сучасної історії, значна частина цього народу має статус населення як суб'єкта споживацьких очікувань, яка часто ставить питання: «Що нам дала незалежність?», а не міркує над тим, як власними зусиллями сприяти розбудові держави. Звідси й розрахунок правителів Росії, для яких «держава – це вони», на короткотривалість української держави. Коли ж вони переконались в тому, що в Україні формується народ в статусі державотворця, реальністю стала неприхована й нахабна агресія, яка *спочатку* мала ідеологічно-дипломатичний вплив у вигляді постійного примусу керманців української влади до повного вступу в сурогатне утворення у вигляді СНД, а з часом євроазійського, а не європейського, союзу, *а нині* це неоголошена війна.

Сам по собі курс «Історія України», концентруючи свою увагу на хронологічному описуванні подій, на наш погляд, не зачіпає історії становлення народної свідомості як історії формування народу як суб'єкта державотворення. Не сприяє він і формуванню історичного кругозору у наших громадян, які

отримують освіту в курсі «історія України». Тим більше не властивий він тим громадянам, що механічно отримали штамп у паспорті «громадянин України», перед цим будучи «громадянами СРСР», в якому правові конституційні визначення мали відверту ідеологічну домінанту, яка мала назву «соціалістичне право». Якщо б викладання історії велось у контексті розуміння права з позицій філософії, ми, можливо, мали б нову політичну еліту, свідому того, що «завдання філософії – осягнути те, *що є*, бо те, *що є*, є розум. Що стосується окремих людей, то ж, звичайно, кожен із них *син свого часу*; і філософія є також час, *осягнений у мислях*» [14, с.55].

Якщо не включати історичну хронологію в розум, інструментами якого є поняття та заснована на них ідея державності, поняття пересічної людини будуть мати суто емпіричне сьогоденне обґрунтування. На такому ґрунті не можна сформулювати, переконливо доводить Гегель, «державницький умонастрій». «Якщо ж, проте, *ідея* вважається тим, що є не більше, ніж ідея, уявлення в якійсь думці/гадці/мнєнні, то за допомогою філософії ми приходимо до розуміння того, що дійсна тільки ідея. Вся справа в тому, щоб у видимості тимчасового й скороминучого пізнати субстанцію, яка іманентна, і вічне, яке присутнє в теперішньому» [14, с.54]. Ось чому багато з тих, хто пройшов курс історії України як у середній школі, так і вищій, не стає носієм суб'єктом державотворчості. І зрозуміло чому. Тому що послідовний перелік історичних подій на тлі декларацій про «віковічне прагнення українців про власну державність» не може представити такий спосіб викладу.

Треба брати до уваги застереження Філософа відносно того, що є держави за назвою території, а є за суттю, якою є політико-правова свідомість громадян. Не буде великою помилкою вважати, що провідники УНР не мали чіткого уявлення про державу як той інститут, який потрібно формувати в першу чергу як головний гарант тривалого забезпечення її існування включно до того часу, коли повернення в колоніальне минуле буде неможливе. Тобто, поступ у свідомості населення/народонаселення досить повільний. Не тільки історія має бути історією філософії, але й «наука про право є *частина філософії*. Тому вона повинна розвинути з поняття ідею, яка являє собою розум предмета, що те ж саме, спостерігати власний іманентний розвиток самого предмета. В якості частини вона має визначену *вихідну точку*, яка є результат і істина того, що їй *передуює* і що складає її так зване *доведення*. Тому поняття права за своїм *становленням* трактується поза науки права, його дедукція передбачається тут вже наявною, і його слід приймати як *даність*» [14, с.60].

Таке усвідомлення було у першого Президента України Л. Кравчука, який відразу ж почав проводити політику всебічної розбудови державності в усіх атрибутивних її інституціях, починаючи із розбудови власної армії. І відразу ж

почався шалений ідеологічно-пропагандистський тиск із боку російських ЗМІ проти цих процесів, адже не лише на той час, але й нині український інформаційний простір все ще не є власне українським. Чи не тому фактично щорічні соціологічні опитування відносно того, як би проголосували громадяни України щодо отримання державної незалежності, серед яких чомусь запитують і народжених після 1-го грудня 1991 р., не дають отриманого в той історичний день показника. Причому, були показники, які по всій країні склали десь ледве більше 60%.

Якщо ж брати показники останніх років, коли вже відбувалась агресія Росії, то в певних регіонах він був навіть нижчим, включно з категорією громадян віком до 35 років. Тобто тих, що отримували освіту вже в українській школі, вивчаючи в ній «історію України». Але яку? Взагалі, чи проводять такі опитування, наприклад у Норвегії, яка тільки понад століття стала незалежною від Швеції державою. Чи Сполучених Штатах Америки, яка також була колонією Великої Британії. Показники, які показують такий рівень підтримки, якраз і свідчать, з одного боку, про нерозуміння нашими громадянами сутності держави та її необхідності, з другого, про нагальну актуальність всебічного і якісного формування політико-правової та історичної свідомості людей, аби вони відповідали поняттю «громадянин».

Отже, є всі підстави стверджувати, що гібридна провокативно-інформаційна війна, метою якою було недопущення формування в українських громадян належного рівня «державницького умонастрою», національної самосвідомості, ґрунтованої на історичній правді про власний народ і на її основі національної ідеї як ідеї насамперед політичної, почалась відразу ж після 1-го грудня 1991 року. Як і те, що вона не була безплідною, непродуктивною. Звідси й нагальна актуальність тісного поєднання курсу «історія України» із проблематикою філософії як того найвищого типу світоглядної свідомості, з вершин якої, а ними є основні поняття будь-якої науки, надто ж такої, як історія, тільки й потрібно розглядати становлення державотворчого народу.

Тобто, *історія має бути не історією України як території, на якій розгортались певні події, а історією формування народу як суб'єкта своєї власної історії*. Народ – це насамперед соціально-духовне утворення, унікальне у своїх соціокультурних мотиваціях. Тому таке, що прагне до унії, до єдності та єднання, до створення держави як гаранта забезпечення єдності. Такого стану свідомості, на превеликий жаль, ще не існує. Тому актуальним є заклик Т. Шевченка: «Обніміться, брати мої! Молю вас, благаю!». Але це заклик суто абстрактний, допустимий для художньо-асоціативного мислення. Науковець має звертатись до тих, хто має розум і розуміння історії, хто мислить понятійно і є носієм певної ідеї, яка є вічною й тому історично незмінною. Ось чому, як і в його

час, так і нині, в добу інформаційної брудної війни проти такої народної єдності не лише із зовні, але й зсередини, «гірше ляха свої люди тебе розпинають». Але це сурогатні «свої», засліплені й розділені вузько-партійними інтересами, в основі розуміння лідерів яких все ще домінує думка про державу як виключно владний, а не управлінсько-правовий інститут, та про партію, інтерес якої виключно в «завоюванні» влади. Вічними, на жаль для наукового мислення, але об'єктивно існуючими, є також і буденні поняття й ідеї в статусі образів уявлень.

Для реалізації задуму, суть якого в розкритті іманентної ідеї історії, якою є ідея державності, слід навести й розкрити той шлях формування народу в його державотворчій сутності, який пройшли європейські народи. І коли пройшли, стало можливим сформувати держави-республіки, де люди – громадяни, а не «вірнопіддані» правителів. Пошлюсь на авторитетного професора з Великобританії Ентоні Д. Сміта, який навів атрибутивні ознаки, за якими європейські народності сформували себе як державотворчі народи: «Етнічна група – це тип культурної спільності, що надає великої ваги міфіві про походження та історичній пам'яті і вирізняється однією, а то й кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою, інституціями. Такі спільноти «історичні» в двох розуміннях: по-перше, історична пам'ять доконечна для їхнього подальшого існування, по-друге, кожна з цих етнічних груп є продуктом певних історичних сил і, отже, може зазнавати історичних змін та розпаду» [56, с.29].

Цілком очевидно, що історична пам'ять не може зводитись і не зводиться до знання дат певних подій та періодів правління певних монархів, гетьманів, царів. Вони, звичайно, духовний продукт певного часу і певного народу. Що не означає, ніби зміст їх свідомості збігається зі змістом свідомості підлеглого їм народу чи народів. Це вкрай важливо для розуміння української історії, де свідомість народу, що проживав в межах державності інших народів, не була тотожною не лише зі свідомістю правителів, але й народів-колонізаторів. Тому завжди деформувалась, піддавалась утискам, починаючи із заборони рідної мови та вивчення власної історії.

Е. Сміт далі відзначає: «Можна назвати шість головних атрибутів етнічної спільноти...: 1) групова власна назва; 2) міф про спільних предків; 3) спільна історична пам'ять; 4) один або більше диференційних елементів спільної культури; 5) зв'язок із конкретним «рідним краєм»; 6) чуття солідарності у значної частини населення. Що більшою мірою даному населенню властиві ці атрибути (і що більше цих атрибутів властиві тому населенню), то ближче воно підступає до ідеального типу етнічної спільноти, або *ethnie*. Де є такий комплекс елементів, перед нами вочевидь постає спільнота з історичною культурою і чуттям спільної ідентичності. Таку спільноту слід чітко відмежовувати від *раси* в

розумінні соціальної групи, якій притаманні універсальні спадкові біологічні риси, що нібито визначають духовні особливості групи» [56, с.29].

Цілком очевидно, що йдеться про етнос у сенсі народ як свідомий суб'єкт власного історичного духу. Врешті, про народ як творець власної держави в якості гаранта забезпечення та збереження етнічної та історико-культурної самоідентичності. Про народ у його політико-правовій громадянській сутності, про вільний, а не підневільний народ. Тут доречно навести авторитетну думку чи не найбільш свободолюбного мислителя, яким, принаймні для мене, є К. Маркс. Ось вона: «Люди – це мислячі істоти; вільні люди – це республіканці. Обиватель не хоче бути ні тим, ні другим. Чим же тоді він може бути і що він може бажати? Того, чого бажає обиватель – жити і розмножуватись (а більшого, говорить Гете, ніхто й не досягає), – бажає і тварина; ...Почуття своєї людської гідності, свободу, потрібно тільки пробудити в серцях цих людей. Тільки це почуття, яке разом із греками покинуло світ, а при християнстві розчинилось в оманливому маренні царства небесного, може знову зробити суспільство союзом людей, об'єднаних заради своїх вищих цілей, зробити його демократичною державою. Люди, які не відчують себе людьми, стають для своїх господ невід'ємною власністю, як приплід рабів чи коней. ...Філістерський світ – це *світ політичних тварин*, і оскільки ми визнали його існування, нам нічого не залишається, як просто рахуватись із цим status quo» [, с.373].

Наведене посилання, вірніше – його зміст, не слід сприймати як образу для тих, хто не є носієм свободи. Той же Маркс закликав вчених до об'єктивних досліджень, до стоїцизму в науці, до того, аби не осучаснювати минуле, а виводити сучасне з минулого. Тому використовував метафору у вигляді «крота історії», який через темряву свідомості прориває шлях до світла. Якщо не знати мороку й темряви минулого, воно буде постійно тиснути на сучасників, тяжіти над ним, тягнути в їх тенета темряви, а не світла. Якщо вивчати, буде знання того, в чому суть мороку й темряви. А вона в тому, що процес перетворення людини із політичної тварини в суб'єкта політичного життя як життя осмисленого, підпорядкованого необхідності розвитку власних потреб та інтересів та пошуку ефективних засобів їх максимально можливого здійснення і задоволення, має певні стадії, певні шаблі формування таких форм спільності, які б, з одного боку, підсилювали індивіда, з другого, не тиснули на нього, а давали можливість розвитку в напрямку вільної індивідуальності в тому сенсі, як про це вів мову, спираючись на логіку історії, вже згаданий К. Маркс. А саме: розвитку в абсолютному процесі становлення без будь-якого наперед заданого масштабу.

Філософ М. Бердяєв, народжений і сформований в Києві, але, на жаль, просякнутий духом імперської російської історії, тим не менше у праці «Смисл історії» відзначав: «Філософія історії, історичне пізнання є один зі шляхів до

пізнання духовної дійсності. Це є наука про дух, яка приєднує нас до таємниць духовного життя. Вона має справу з тією духовною дійсністю, яка набагато більш багата і більш складна, ніж та, яка відкривається, наприклад, в індивідуальній людській психології. Саме філософія історії бере людину в конкретній повноті його духовної сутності. ...Філософія історії бере людину в сукупності дії всіх світових сил, тобто в найбільшій повноті, в найбільшій конкретності. Порівняно з цією конкретністю всі інші способи розгляду людини абстрактні. Людська доля досягається тільки в цьому конкретному пізнанні філософії історії. ...Людина є в найвищій ступені історична істота. Людина знаходиться в історичному, а історичне знаходиться в людині» [5, с.13-14].

Отже, без знання історії, починаючи з історії свого народу, зі своїх первинних субстанціональних витоків, не можна вважати виконаною місію свого духовного, а не виключно природно-біологічного, народження. При цьому «філософія історії є філософія не емпіричної дійсності, а філософія світів потойбічних». Саме тому «людина у своєму теперішньому житті не тільки тоді, коли вона будує філософію історії – вона займається цим досить рідко, – але й у багатьох духовних актах свого життя знаходить істинну реальність великого історичного світу через історичну пам'ять, через внутрішнє віддання, через внутрішнє залучення долі свого індивідуального духу до долі історії. Вона приєднується до безкінечно більш багатой дійсності, вона перемагає цим тлінність і малість свою, долає бідний і звужений світогляд» [5, с.17]. Правильні думки, але чомусь у своїй історичній пам'яті він не був об'єктивним по відношенню до власної історії.

Таким чином, *історія народу – це історичний час його становлення від родо-племінної спільності до народності, народу й політичної нації*. Це має бути ціллю викладу «історії України», як і історії будь-якої країни, її народу. Історія в її традиційному викладі як історія правителів, які далеко не завжди є прикладом для наслідування, на що звернув увагу А. Тойнбі у своїй 12-ти томній праці «Дослідження історії», має відійти в минуле. Це має бути історія становлення людини як носія історичної свідомості, свідомості пращурів, яка своєю потужністю впливає на індивідуальну свідомість, надихаючи її на звершення, неможливі без такої обізнаності. Адже людина, знаючи історію, вже не живе астрономічним часом, а історичним. Їй вже не декілька десятків років, а віки й тисячоліття. Вона стає пасіонарною, історичною, привабливою для тих, хто все ще живе потребами сьогодення. Ясна річ, що такими слід формувати студентську молодь.

Історичний дух діє як суб'єктна цілеспрямована воля людини, що творить суспільство як політичну націю і як громадянське суспільство. Тільки в такому разі воно застраховане від застою і його головної небезпеки – очікування війни чи

якоїсь революції, які неодмінно відбуваються, тому що для людини як соціально-духовної істоти протиприродно перебувати в стані спокою, стані застою. А саме його породжує теорія винятково соціально-економічного, пов'язаного зі способом матеріального виробництва, принципу соціальної структури суспільства.

І ще один суттєвий момент, який впливає зі змісту цієї теми. Йдеться про ознаки етнокультурних типів історичної спільності людей. В радянську добу як найбільше досягнення комуністів за 50 років їх монопольного правління суспільством і країною подавалось створення нової історичної спільності – радянського народу. Головною ознакою декларувалась монолітна ідейно-політична єдність. Час показав, що такої спільності не було. Зважаючи на наведені вище шість ознак, за появою яких десятки тисячоліть, а не півстоліття, її й не могло бути. Пропоную читачам самостійно порівняти їх зміст із реальністю, яку вони мають можливість відчувати в собі особисто, або ж спостерігати у своїх старших співвітчизників. Але порівняти об'єктивно, без симпатій чи антипатій, які затемнюють розум, тому що є проявами суб'єктивності. А потрібна суб'єктна спрямованість мислення, адже в пізнанні головними категоріями є суб'єкт-об'єктна взаємодія.

Коротко нагадаю ці «головні атрибути». **Перший.** Групова власна назва. Її мали понад двісті народностей і народів на початок 20-х років минулого століття. Потім всі чомусь стали одним народом – радянським. Істина – донька часу, і він показав всю хибність таких висновків. **Другий.** Міф про спільних предків. Тут, поперше, міфологія як світогляд народу заперечувалась як ненаукова форма свідомості, по-друге, творився спільний з царизмом політичний міф про Київську Русь як «колиску» трьох братніх народів, хоча на час її існування таких власних назв у родоплемінних спільностей і народностей просто не існувало. **Третій.** Спільна історична пам'ять. Зводилась до пам'яті тільки одного народу, який, до того ж, презентували царі й «видатні» воєначальники та партійні діячі. Що стосується всього населення, то його активна історична пам'ять зобов'язувалась до відліку з жовтня 1917 року, адже всі начебто «родом с Октябрю». **Четвертий.** Один або більше диференційних елементів спільної культури. Такий елемент був – повний пріоритет і вищість культури тільки одного народу. Що стосується її диференційних ознак, то їх було три, але триєдині: партійність, класовість, народність. Щодо об'єктивних ознак власне руського як московського народу, то ті характеристики, які йому давали видатні й освічені російські вчені, письменники, поети, не досить привабливі. Оскільки щирим і освіченим, а «щирість – це шлях Неба», як відзначав видатний світовий мудрець Конфуцій, українцям не властива образа інших народів, я не буду їх наводити. **П'ятий.** Зв'язок із конкретним «рідним краєм». Ним була Москва, оскільки «всем известно, что земля начинается с Кремля».

Шостий. Чуття солідарності у значної частини населення. Воно активно формувалось і виховувалось, але не було продуктивним. За царизму патріотизм передбачав віру у святість православ'я, самодержавства і народності; за радянських часів він мав бути радянським, соціалістичним та інтернаціоналістичним. І те й інше не спрацювало.

І не могло спрацювати, адже патріотизм не формується на ідеологічній основі. Як і на вивченні історії як звичайної хронології подій, дійовими особами яких були далеко не завжди адекватні з багатьох точок зору люди, в тому числі до ментальних особливостей народів, якими вони правили, тому спрямовували народні маси не на досягнення моральних чеснот, а, навпаки, потурали ницим людським схильностям. Це не означає, що людям не властиві вищі прагнення, але їх набагато складніше виявити, підтримати, спрямувати на вдосконалення. І навпаки, набагато простіше підігріти заздрісні, агресивні, аморальні й асоціальні.

Досліджуючи історію, слід виявляти в ній ті усталені духовні категорії, які прокладають собі шлях як **внутрішні потенції**, властиві людській масі в цілому як чомусь цілісному, єдиному у своїй різноманітності. ***Адекватне природному покликанню соціальне життя людства, окремих народів те, категорії якого мають стійке історичне багато-тисячолітнє підґрунтя у вигляді духу попередників, які свою суб'єктність і разом із цим і суб'єктивність викарбували в усталені форми родоплемінної, народної та національно-політичної спільності.*** На поверхні вони не завжди помітні, тому й історія перетворюється на опис дій, які безпосередньо впадають в око, але які не є вираженням історичних тенденцій розвитку. Це потрібно мати на увазі тим, хто має бажання долучитись до розуміння історії як історії духовного поступу, особливо ж тим, хто має бажання управляти суспільством.

Глава 2. ІСТОРІЯ ЯК ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Фундаментальне енциклопедичне видання 2002 р., яким є «Всемирная энциклопедия. Философия XX век», у статті «Історія» визначає зміст категорії ***історія*** як «рух суспільства в часі, предмет вивчення історіографії та філософії історії» [72, с.338]. Як не дивно, але енциклопедичні філософські видання радянської доби цю категорію не включали до свого переліку, обмежившись поняттям «історизм» [71, с.227-228]. Так що прогрес у пізнанні суспільства очевидний і, безумовно, позитивний. А саме: йдеться про те, що історія вивчається, краще – повинна вивчатись, як єдність історіографії та філософії історії. Тобто актуальність поєднання історії з філософією, з властивим їй баченням і розумінням руху суспільства загалом, конкретного народу зокрема, очевидна. Тому спробую стисло навести ті філософські аспекти, які потрібно органічно включати в історіографію, аби вчення про історію отримало ознаки наукової об'єктивності.

Постає питання: «Чому недостатньо вивчати історію як тільки історіографію, як суто хронологічний опис подій, що відбувались в житті народів?». Відповідь може дати лише філософія. Закликаючи людину до самопізнання, вона виходить із того, що, по-перше, кожна людина – мікрокосм, тому, по-друге, вона зобов'язана пізнати себе як автономного суб'єкта життєдіяльності, здійснюваної сумісно з іншими людьми. Причому, бажано формувати себе як суспільно-політичну істоту в соціумі споріднених за внутрішніми інтересами людьми як також суб'єктами власної волі і власної долі. Якщо ж соціум сформований таким чином, що в ньому діють суб'єкт-об'єктні взаємовідносини, тоді вони реалізують історію, в якій діє принцип, закон субординації, а не координації, закон, в якому хтось управляє, а інші тільки виконують чужу волю. В такому разі політичний інститут управління, яким є держава, не сприяє тому, аби всі члени суспільства набули статусу рівноправних суб'єктів.

Таким чином, історію слід розглядати в контексті становлення в ній основних категорій політичної філософії. А саме: *тих категорій, які визначають суб'єктність як цілеспрямований розвиток соціо-творчих здібностей і схильностей, властивих кожній людині зокрема. Але найперше керманічам народу. Звичайно, що, звикаючи до влади над людьми, представники влади не схильні до саме такого гуманістично спрямованого розвитку суспільства, розвитку історичних процесів. Засновник філософії, в тому числі політичної філософії, Аристотель якраз і зазначав, що є люди як раби за обставинами та раби за природою. У першому випадку йдеться про завойовані народи, яких переможці перетворили в рабів, позбавлених суб'єктності; в другому йдеться про вільних від рабства людей, але які не формують себе, маючи для цього можливості, як свідомих суб'єктів, задовольняючись виконанням настанов тих, хто став на рівень суб'єктності й тому управляє вільними як фактично рабами.*

Пошлюсь на першоджерело: «Всі ті, хто в такій сильній ступені відрізняється від інших людей, в якій душа відрізняється від тіла, а людина від природи (це буває зі всіма, чия діяльність полягає в застосуванні фізичних сил, і це найкраще, що вони можуть дати), ті люди за своєю природою – раби; для них, як і для вищезазначених істот (йдеться про рабів за обставинами – *авт.*), краща доля – бути підлеглим для влади. Адже раб за природою – той, хто може належати другому (тому він і належить йому) і хто причетний до розсуду такою мірою, що здатен розуміти його накази, але сам розсудом не володіє»[4, с.383]. У цьому сенсі така людина подібна тваринам, які також, не володіючи розсудом, здатні сприйняти накази. Відразу зароджується бажання звинуватити Філософа в антилюдяних думках. Між тим, знаючи це, людина має образитись на себе саму і стати на шлях, який би вивів її свідомість із рабського стану і сформував її на рівні

суб'єктної, а не суб'єктивної, яка без просвітленості розумом є проявом тваринного інстинкту.

Ясна річ, що історія окремих народів не може адекватно пізнаватись у своїх специфічних особливостях, якщо не розглядати її в контексті загальносвітових історичних тенденцій розвитку людства. Тому не можна обійтись без посилань на думки авторитетних філософів і соціологів щодо співвідношення та взаємодії загальної історії людства та історії окремих народів. У зв'язку з цим варто розглянути концептуальні підходи, властиві авторитетним дослідникам.

Гегель підкреслював, що це діалектичний процес, єдиними протилежностями якого є загальний природний дух, оскільки люди є продуктом природи, і його породження у вигляді «схильностей національного характеру», до яких відніс «тілесний розвиток, спосіб життя, заняття, рівно як і особливі спрямування розуму і волі націй» [12, с.66]. Противагою такому підходу до історії є філософія історії, яка «має своїм предметом всесвітньо-історичне значення народів» з позицій того, якою є «та духовна форма, до якої піднімається в націях той природний дух, що живе в них» [12, с.66].

Нескладно побачити, що такий підхід вкрай важливий для викладу історії України, зважаючи на те, що українському народу постійно втлумачували думку про його меншовартість, про неможливість його самостійного існування, про необхідність такого ж постійного перебування в соціокультурному просторі інших держав. І багато чого ці держави-гнобителі добились, що особливо настирливо проявляється в наш час, коли існує держава Україна і є всі підстави колишнім володарям визнати цей факт як остаточне визволення, якого тамтешні владні спадкоємці не бажають. Звідси та агресія, не лише військова, яку українське суспільство відчуває на собі вже п'ятий рік поспіль. Як і завдання нашої держави, а це, насамперед, суспільно-гуманітарна інтелігенція, а не чиновники, значна частина яких все ще має хибні уявлення попереднього радянського періоду про державу та її місію, докладати всіх можливих зусиль для формування у своїх громадян проукраїнського «державницького умонастрою».

К. Ясперс якраз і підкреслював недостатність знання про історію лише на підставі знання певних емпіричних фактів із неї. «Лише розуміння дає нам уяву як про історичний дух взагалі, так і про вісьовий час зокрема. І ця уява є одночасно і розуміння, і оцінка, вона складає наше емоційне сприйняття, оскільки йдеться про нас самих, безпосередньо нас стосується, і не тільки як минуле, яке ми сприймаємо в його попередньому впливові, але як таке минуле, чий подальший *постійно відновлюваний вплив* (курсив мій – В.Ж.) не піддається передбаченню» [79, с.40]. Це ніщо інше, як продовження думки Гегеля про те, що єдиним уроком історії є те, що люди не беруть уроків у неї. Не брали уроків ні Б. Хмельницький,

ні лідери УНР, ні всі попередні керівники новітньої України. Тому «маємо те, що маємо».

Цей проникливий мислитель, поділяючи час існування людства на доісторію та власне історію, стверджував наступне. «Об'єктивно доісторія – потік різних змін, проте в духовному плані це ще не історія, постільки історія виникає лише там, де є усвідомлення історії, традиція, документація, осмислення своїх коренів і подій, що відбувались і відбуваються. ...Історія – завжди прояснене для людини минуле, сфера засвоєння цього минулого, свідомість свого походження. Доісторія – обгрунтоване, правда, фактично, але не пізнане минуле» [79, с.56]. Тобто, вивчення хронології подій не формує у людини історичної свідомості, яка б відповідала особливостям і природного духу, і національного характеру, і тим специфічним традиціям, що зростали на них. Не випадково ідеологи космополітичного, який вони називали інтернаціональним, спрямування, а це якраз представники марксистсько-ленінської ідеологічної та політичної доктрин, так негативно оцінювали саме народні традиції. Суто конститутивні властивості людини, до яких апелює право, попри всі дозволи на свободи, не здатні бути людино-творчими такою мірою, як це дозволяє традиція. Йдеться, звичайно, про народні, а не накинута церквою традиції. До речі, церква так і не подолала їх, тому була вимушена надати їм свого забарвлення.

Завершуючи своє глибоке дослідження сенсу і призначення історії, К. Ясперс відзначає: «Піднесення над історією стає заблудженням, якщо ми відходимо від історії. Основний парадокс нашої екзистенції, який полягає в тому, що тільки у світі ми здобуємо можливість піднятися над світом, повторюється у нашій історичній свідомості, яка піднімається над історією. Немає шляху в обхід світу, шлях йде тільки через світ, немає шляху в обхід історії, шлях йде тільки через історію» [79, с.280]. Між тим, не маючи можливості вивчати власну історію, час від часу державне керівництво відмінє вивчення історії у вищих навчальних закладах. Як і політології. Це при тому, що за визначенням людина – істота політична. Без цього вона формується як істота партійна, адже популярними передачами у ЗМІ є не історичні чи присвячені політичній філософії, а псевдо-дискусії партійних лідерів, наслідок яких – очевидний розкол суспільства замість єдності.

Тому ще одне посилення: «У тому випадку, коли емпіричні науки і філософія будуть служити опорою одна одній, перед мислячою людиною відкриється сфера можливостей і тим самим свобода. Відкрита цілісність не має для неї ні початку, ні кінця. Вона не може охопити поглядом історію в її завершеності» [79, с.274]. А мислення – може. Але не як кінець історії, а як кінець суто емпірично-хронологічного її сприйняття. А має бути розуміння, російською

– *понимание*. Тому в подальшому викладі буде спроба подати основні *поняття* історичної науки.

Не можна обійти увагою фундаментальну 12-ти томну працю А. Тойнбі «Дослідження історії». Тобто, йдеться одночасно і про історію різних нерозвинених суспільств (примітивних у його термінах), і про історію цивілізованих суспільств.

Перше, на що хочеться звернути увагу, це твердження: «Історія, як і драматургія, як і романістика, вийшла з міфології, примітивної форми пізнання і самовираження, де, як і в дитячих казках та сновидіннях куди менш наївних дорослих, межу між фактом і белетристикою не проведено. ...Сам процес добору, впорядкування та подачі фактів належить до сфери белетристики, і загальноприйнята думка цілком справедлива у своїй переконаності, що жоден історик не стане великим, якщо він не обдарований чисто літературним талантом» [61, с.55]. Це справді так, тому слід розглядати історію України як багато в чому витвір міфологічних складових свідомості, які повністю домінували в той період, коли зароджувався український народ як цілком окремий та оригінальний суб'єкт історії. Це враховувало, очевидно, і компартійне керівництво, коли вустами В. Леніна заявляло про безумовний пріоритет кіномистецтва не лише у висвітленні історії свого перевороту, піднявши його до рівня революції, неодмінно Великої та героїчно-звитяжної. І це вплинуло на масову свідомість, яка, попри всі документальні підтвердження відсутності «штурму Зимового палацу», як і взяття Бастилії для французів, довіряє кіношній очевидності. Звідси й проблемність у формуванні, як ми це щойно бачили у К. Ясперса, понятійно оформленого розуміння історії та осмисленого, а не тільки образно-художнього її переживання.

Історія – це ніщо інше, як процес постійних взаємодій і взаємовідносин між людьми. Проте не можна зрозуміти історію, розглядаючи й аналізуючи її хід як реалізацію суто міжособистісних взаємин. «Суспільні взаємини індивідів складаються далеко за найдалшою межею можливих особистих контактів і підтримуються через суспільні механізми, що їх ми називаємо інституціями. Без інституцій суспільні механізми не могли б існувати. Адже й самі суспільства – це інституції найвищого порядку. Вивчення суспільств і вивчення інституціональних взаємин – це одне й те саме» [61, с.57].

Ось чому розгляд історії, в даному разі України, лише як історії її князів, гетьманів, нинішніх Президентів та їх взаємин з іншими керманічами чи впливовими людьми у своїй країні, як і в інших країнах, із спорадичними вкрапленнями особливостей народного життя, не можна вважати науково коректним аналізом. Тут, як це далі спробую показати, діють, по-перше, колективні суб'єкти суспільної дії. Це ті ж індивіди, але з'єднані певними внутрішніми чинниками. По-друге, це ті інституції, які вони створюють чи не

створюють. У першому випадку можна говорити про «прогрес»; у другому про застій, про доісторичний шлях. Це також важливо для сучасної України, в якій соціологи постійно вимірюють рівень довіри громадян до державних, суспільних чи громадських інституцій. Їх низький рівень із садо-мазохістським запалом і захопленням коментують «професійні» політичні оглядачі та експерти. Як і опозиційні законодавці, хоча мали б всі без виключення і будь-якої опозиційності до державних інституцій сприяти їх утвердженню. Натомість, вони зводять все до традиційного російського – колоніального й постколоніального питання: «Хто винен?» та «Що робити?» з тими, хто винен. Порівняймо це із цивілізованими філософськими запитаннями, що їх поставив І. Кант: «Що **Я** можу знати? Що **Я** повинен робити? На що **Я** можу сподіватись?». Драматичний хід історії мав би спонукати до таких відповідей. **Я** повинен знати й розуміти історію в її основних закономірностях. **Я** повинен робити все можливе, щоб утверджувати державність як сукупність взаємодіючих інституцій. І лише в такому разі **Я** можу сподіватись не тільки на *розуміння* історії, але й на *уміння* бути її творцем.

Тут сама собою приходиться на думку визначальна теза творця концепції соціальної інженерії Карла Поппера. Жити із законом як інституціональним методом функціонування суспільства складно. Для цього потрібно, по-перше, дати можливість на тривалий час діяти законам і правовим структурам, що забезпечують їх прояв, а не діяти уряду на свій власний розсуд; по-друге, мати на рівні розуму чітке уявлення про розумну природу законів і шкідливість ірраціональних сьогоденних рішень. «Послідовники Платона, Гегеля і Маркса і не можуть цього розуміти. Вони ніколи не зрозуміють того, що вічне запитання «Хто буде правителем?» давно слід замінити на більш реальне – «Як ми можемо його приборкати?» ...Нам не потрібен холізм. Нам потрібна поміркована, поступова соціальна інженерія» [53, с.145].

Вкрай важливі моменти: а) жити за об'єктивною сутністю законів, що мають «розумну природу», складно для буденної свідомості; б) шкідливо для самих людей, що є її носіями, адже її установки також об'єктивні, оскільки є проявом певних вроджених генетично рис характеру; в) будь-які цілісності створюються самими людьми всупереч еволюції, яка не може створити те, що мають творити вони самі. Власне кажучи, тільки тоді історія набуде людських вимірів. І вона їх *поступово* набуває в найбільш цивілізаційно розвинених народів.

Сама ж цивілізація розпочинається разом із виникненням філософії як методології пізнання об'єктивної реальності, разом із пізнанням законів якої людина має можливість не природну суб'єктивність використовувати в якості власної суб'єктності, а стати суб'єктом природо-відповідної методології, досягнувши суб'єкт-об'єктної взаємодії як водночас суб'єкт-суб'єктної.

Аристотель визначив філософію як процес «мислення про мислення». Причому такого його рівня, який, абстрагуючись від нав'язливої безпосередньої очевидності органам відчуття об'єкта пізнання, охоплює його системно-цілісним понятійно оформленим знанням.

Маючи його, можна безпосередньо «вжитись» в минуле, стаючи історичною особистістю в сучасності. Це впливає з двох класичних визначень мислення. Філософ стверджував, що «розум мислить сам себе, оскільки в ньому ми маємо найкраще, і думка його є мислення про мислення. Між тим і знання, і чуттєве сприйняття, і розсуд завжди спрямовані на інше, а самі на себе лише побічно. І якщо, врешті, мислити і бути мислимим – це різні речі, то запитується, в якому з цих двох випадків розум являє собою благо? Адже сутність думки і предмета думки не одне і те ж. Справа, проте, в тому, що в деяких випадках знання є те ж саме, що й предмет знання: в області знань творчих це сутність, взята без матерії, і суть буття, в області знань теоретичних – логічне формулювання предмета і думка, що його осягає. Оскільки предмет думки і розум не різняться між собою в тих випадках, де відсутня матерія, ми будемо мати тут тотожність, і думка буде складати одне з предметом думки» [1, с.423].

Філософія, таким чином, це спосіб **умозріння**, що охоплює ціле в його історичній часовій тяглоті. Розум, ум тоді благо, коли він прозирає крізь сучасну емпіричну очевидність достовірність історичну, охоплену єдиним поглядом, знаходячи у вирі різноманітного, в даному разі різних історичних подій, **єдину основу**. Звідси Гегель визначив мислення як єдність події і мислення про неї, як єдність теоретичної та практичної ідеї у сфері мотиваційної поведінкової свідомості людини. Минуле, будучи відокремлене від сучасного сприйняття, не зникає для пізнавального розуму. Навпаки, знаючи його, воно стає дієвим принципом активної поведінки, а не лише знання про минуле, яке не виправляє сучасне, не надає йому додаткових імпульсів. **Якщо таке знання набуває значимості для народу, він отримує національну об'єднавчу ідею, якою може бути лише знання історії, або ж історичне знання**. Звідси й статус філософії як науки логіки, але не лише в її формальному вимірі, але, що більш важливо, як науки життя, підпорядкованого не логіці здорового глузду, не логіці шлунку, а логіці історії. Звідси ж його твердження про те, що **неосвіченим способом мислення є той, за якого мислять про те, в чому немає мислення**. А воно є в наукових текстах, побудованих на **принципах і водночас методах єдності історичного й логічного та сходження від абстрактного**, яким завжди є достовірною для сприйняття не осмислена розумом сучасність, **до конкретного**, яким є **теорія об'єкта пізнання**, завдяки якій сучасність розуміється як продовження бажаних або ж не бажаних (небажаних) тенденцій.

Л. Фейєрбах, будучи студентом та двічі прослухавши курс «Науки логіки» Гегеля, доповнив визначення мислення тим, що наповнив його достовірною чуттєвістю як сутністю живих індивідів. «Почуття говорять все, але, щоб зрозуміти їх вислови, необхідно пов'язати їх. Взаємопов'язано читати євангелія почуттів – означає *мислити*» [64, с.238]. Що означає «пов'язати» *почуття*? Ніщо інше, як **почути** іншого, **почути свої** пращурів і стати родовим/народним індивідом. Для цього потрібно вивчати історію свого народу як історію його духу, його устремлінь, прагнень, його долю. «Позбавлена мислі чуттєвість зупиняється на окремому явищі, пояснює його без осмислення, без критики, без дослідження, без порівняння з іншими явищами, пояснює безпосередньо через себе саму; мисляче споглядання пов'язує різного роду чуттєві факти, що нібито не мають нічого спільного між собою, в одне ціле, у взаємозв'язок, і людина *мислить* тільки тоді, коли вона піднімається до такого пов'язування сприйнятого почуттями. Але, піднімаючись на щабель мислення, людина зовсім не досягає іншого світу, царини духів, надземного мислимого світу; вона залишається на тому ж самому ґрунті, на ґрунті землі і чуттєвості. Вона лише переміщує себе у сферу розширеного, необмеженого, універсального чуттєвого споглядання. Мислити – це насамперед означає сприймати множинне, різнорідне та огортати його у відповідні форми понять» [65, с.272].

Універсальним чуттєвим спогляданням є якраз споглядання історичне, підпорядковане філософському типу світогляду, що за самим визначенням є ретроспективним оглядом минулого, явленого людині єдино можливим об'єктивним способом, яким є понятійно-категоріальний, системно-цілісний, явлений сучасності в теоретичній формі. Можна, звичайно, явити сучасникам минуле в художньо-образній формі. Але він не може бути об'єктивним, бо завжди в мистецтві не обходиться без порушення наукового способу пізнання. Тобто, мистецтво завжди осучаснює минуле, адже його чи не головною функцією є намагання явити минуле у безпосередній сьогоденній **очевидності**. Що, безумовно, потрібно. Але чомусь, для прикладу, актори, які *грають* роль позитивних історичних героїв, у своєму не мистецькому житті далеко не завжди є прикладом для наслідування. Як і навпаки, *граючи* негативних персонажів, не є насправді ними наяву. Якщо ж людину пронизала об'єктивна ідея, вона вже не здатна вирвати її з серця. Тому для філософії ідея є найвищою формою пізнання, такою, що формує людину як суб'єкта, як творця дійсності. Тут не слід плутати ідею як гадку, як стихійно народжену думку, з ідеєю як наслідком *тривалого* пізнавального процесу.

Тут також хочеться послатись на Гегеля, для якого ідея – деміург дійсності, її творець. «Людина сама по собі розумна; в цьому полягає можливість рівноправності людей. ...Народ, постільки це слово означає особливу частину

членів держави, являє собою ту частину держави, яка не знає, чого *вона хоче*. Знання того, чого хочеш, а тим більше. Чого хоче в собі і для себе суцільна воля, розум, є плід *глибокого пізнання і проникнення* (курсив мій – В.Ж.), яке якраз і не є справа народу» [3, с.348]. І відзначає: «Людям взагалі складно піднятися до такого стану, за якого необхідність пізнання і мислення стає звичкою» [10, с.67].

Дивна ситуація: всі люди без виключення бажають рівноправності і справедливості. Але далеко не всі мають бажання «*глибокого пізнання і проникнення*». Ми це відчуваємо щодня, маючи справу зі студентами та пересічними людьми, формально, тобто – де-юре – громадянами, але без належного рівня правосвідомості. Хоча за визначенням поняття *студент* – це той, хто прагне до знань, а не просто навчається у вищому навчальному закладі. Тому дане дослідження розраховане насамперед на тих студентів, аспірантів, викладачів, які б мали бажання отримати системно-цілісне бачення і розуміння історичного процесу.

Тут хочеться навести глибоку думку К. Маркса відносно нерозривної діалектичної єдності минулого і сучасного, виведеного з минулого. Вона вкрай важлива для реформування фальшивих стереотипів радянського минулого, яке все ще не минає не лише у свідомості старшого покоління, але й, на жаль, у свідомості значної частини молоді, яка не завжди цікавиться історичними документами, а некритично сприймає «настанови» своїх рідних і близьких, насправді далеких від знання історіографічної літератури.

Отже: «Реформа свідомості полягає *тільки* в тому, щоб дати світу уявити собі свою власну свідомість, щоб пробудити світ від марень про самих себе, щоб *роз'яснити* йому смисл його власних діянь. ... Таким чином, наш девіз має гласити: реформа свідомості не засобом догм, а засобом аналізу містичної, собі самій неясній свідомості, не важливо, виступає вона в релігійній чи політичній формі. При цьому виявиться, що світ вже давно марить про предмет, яким можна оволодіти, тільки усвідомивши його. Виявиться, що йдеться не про те, щоб подумки провести велику розмежувальну лінію між минулим і майбутнім, а про те, щоб *здійснити* думки минулого. І, нарешті, виявиться, що людство не починає *нової* роботи, а свідомо здійснює свою стару роботу. ... Щоб очиститись від своїх гріхів, людству тільки потрібно оголосити їх тим, чим вони є насправді» [46, с.381].

Науковий геній К. Маркса сформувався на засадах діалектичної методології пізнання, яка чітко розрізняє методи наукового дослідження та методи викладу його результатів. Проблема пізнання історії починається з того, що вона постає як сучасна проблема. Проте глибинна її сутність міститься ще на початку зародження сучасного народу в його далекому минулому. Звідси й метод єдності історичного та логічного, історичного як логічного. Для цього й потрібно звернути увагу на важливе методологічне і водночас світоглядне застереження Гегеля. А саме: «Суть

справи вичерпується не своєю *ціллю*, а своїм *здійсненням*, і не *результат є дійсне* ціле, а результат разом зі своїм становленням; *ціль* сама по собі є нежиттєве загальне, подібно тому як тенденція є простий потяг, який ще не перетворився в дійсність; а голий результат є труп, що залишив позаду себе тенденцію» [13, с.2].

Ось чому історія будь-якого об'єкта є водночас його філософія. Не випадково Гегель свої твори називав «філософія історії», «філософія права», «філософія релігії», «філософія природи» і т. п. Щодо історії України, то її знання не повинно бути всього лише «простим потягом». На жаль, це так, тому знання історичних дат не призводить до того, що дух історії трансформується у власне українську дійсність. Чи не тому керівництво Росії розраховувало на те, що їй швидко вдасться захопити ту частину України, в якій все ще велику силу мають інші тенденції. І не лише ідеї «руського світу», але й «угорського», «румунського», особливого «русинського» і т. п.

Посилання на безумовні авторитети, якими є у сфері філософії історії європейські мислителі, слід доповнити авторитетом М. Костомарова, який також мав, з одного боку, високий рівень освіченості, з другого, досліджував нашу вітчизняну українську історію саме як історію народного духу. Це було нелегко в умовах царської Росії, тим паче російській людині як за походженням, так і за вихованням. Більш детально його аналіз історії українського народу/народності буде поданий у главі 9. А зараз про його підхід до аналізу історії.

Він відзначав: «Для відокремлення одного періоду від іншого беруть зовнішні події, які хоча й мали важливий вплив на долю народу, але не знищували відразу старого порядку і не вводили нового відразу. Поступово відпадало старе, поступово зростало нове. ...Поділ на прийняті періоди годиться для шкільного вивчення подій буттєвої історії; історія побутова, історія народного життя потребує таких граней, які б визначали кореневі відмінності, які сприймалися країною й мешканцями та містили в собі головні уклади політичного, суспільного й духовного життя народу» [31, с.330].

В історії до Петра I він виділив два уклади: питомо-вічовий і самодержавний. Перший, на жаль, але це об'єктивно, залишився, хоча й у дещо модифікованій формі, що постійно виходить на перший план після чергових та позачергових виборів органів влади, в Україні й у наш час. Його характеристика настільки близька до наших реалій, що доведеться, після певних роздумів, її навести. Це зайвий раз підкреслить, що існуючий хронологічний поділ історії України далекий від об'єктивності. Отже: «Картина питомо-вічової Русі явлена спостерігачеві у такому вигляді: все дробиться, все йде до того, щоб кожне місто і навіть кожне село утворювало самостійне ціле; і між тим, однаке, існує федеративний зв'язок цих частин без певних установ для підтримування згоди між ними, заснований на більш загальному почутті і свідомості єдності Руської Землі і

руського народу; управління за допомогою цілого роду князів, з яких жоден, проте, не має значення государя; народо-управління, виражене формою віче, – формою, яка в одних місцях визріла, в других не дозріла, дивлячись по обставинам; перевага звичаю над постановою, спонукання над законом, особистої свободи над повинністю, общини над одиничністю влади, волі живого народу над установою; вольниця, рух, бродіння, кочування і тому безладдя і неміцність» [31, с.330-331].

Неважко побачити, що ця характеристика багато в чому проявляється і в наш час. Більше того, є й певний відхід назад в тому, що стосується ігнорування закону, постанов і т. п. Звідси й проблеми державотворення, як і мотив написання даної праці. Йдеться про те, що нині є державні установи, але ставлення до них досить скептичне, якщо не негативне. Майже апіорі, обравши владу, їй відразу ж виявляють недовіру, не відчуваючи своєї власної відповідальності за вибір. Це *не ми, а ВОНИ винні, це ВОНИ НАС обманюють* і т. п.

На противагу цим властивостям на території «Великої Русі» домінують атрибутивні ознаки самодержавства, до яких наступні: «всі народні інтереси зосереджуються в одній особі, яка стає апофеозом країни й народу, і тому її особистість набуває святого значення; зникає буття окремих частин, знищується народо-управління, – все спрямовується до одноманітності; перетворення звичаю в постанову, свідомості в букву закону, перевага повинності над особистою свободою, старшинства над общинністю, прагнення до осілости, усталеності й спокою» [31, с.331]. Всі ці ознаки народної свідомості проявились значно більшою мірою за доби татарського панування і фактично оформились «на московському ґрунті», руйнували питомо-вічові начала і «створювали монархічну державу із зачатками політичної могутності» [31, с.331].

Деякі додаткові характеристики самодержавства будуть наведені у главі 9. Але не тільки з посиланням на М. Костомарова. Це важливо для того, аби частина українського народонаселення не вважала, що росіяни й українці – один народ. Як протидіяти цим хибним душевним установкам? Очевидно, що знанням історії, починаючи з її вивчення в загальноосвітній школі не в хронологічному, а ментальному порівнянні сучасності й минулого.

Звичайно, що апеляція до «людства», «народу» загалом утопічна. Для нас важлива апеляція до «українства». Йдеться про ту його частину, яка справді бажає позбутись марення і здобути, оволодіти предметом засобом усвідомлення його сутності. Процес очищення означає трансформацію образно-асоціативного художньо-естетичного способу мислення на раціонально-понятійний. Звідси й наступний виклад нашого дослідження.

Глава 3. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ЕТНО-ПОЛІТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

Філософія, послуговуючись діалектичним мисленням як мистецтвом оперування поняттями, є методологічною основою для розгляду будь-якого навчального предмета, будь-якої науки загалом. Отже, варто розпочати з базових понять, які визначають зміст історичної науки загалом, курсу «історія України» зокрема.

1. Розпочнемо з вихідного поняття, яким є поняття *історія*. Відразу ж зауважимо, що є різниця між словом *історія* і поняттям *історія*. Слово має відповідний об'єктивно-речовий, в сенсі матеріальний, корелят. Ним є історія подій, які характеризують певний історичний проміжок будь-якого народу на його території, певному просторі. Тобто, загалом йдеться про просторово-часовий континуум; якщо йдеться про народ, то про певний біогеоценоз, у межах якого відбувались і продовжують відбуватись події, що стають об'єктом пізнання. В нашому випадку цей об'єкт стає предметом дослідження історії. Якщо брати історію подій, тоді це історіографія як опис своєрідної та специфічної суспільної біографії народу, підпорядкований більш детальній біографії його правителів. Адже так склалось, що історія в такому розумінні часто постає як історія правителів, що керують народами, спрямовуючи їх зусилля найперше на завоювання нових територій, на тривалі війни як з іншими народами, так і з власним народом, оскільки його інтереси й потреби ігноруються в тому вигляді, якому вони існують в кожний історичний час у кожного народу як щось усталене й незмінне.

Якщо ж виходити з **поняття історія**, а не зі змісту слова *історія*, потрібно взяти до уваги саме визначення поняття як найвищої форми мислення, як методу пізнання самої сутності людини, народу як народонаселення і народу як суб'єкта власної волі – розумної чи афективної, і, відповідно, власної долі – щасливої чи нещасної, трагічної.

Філософське визначення поняття таке: форма мислі, яка зберігає/містить в собі визначальні атрибутивні ознаки об'єкта пізнання. В такому разі історія має бути не стільки описом (з давньогрецької та латинської мов історія – це і є опис подій) того, **що** відбувалось і продовжує відбуватись, скільки розумінням того, **чому** так відбувається. У цьому суть філософії історії, суть її філософського розуміння. Вона шукає ту об'єктивну основу, те підґрунтя, ту субстанцію як першооснову, яка й визначає характер того, що відбувалось і продовжуватиме відбуватись, якщо, по-перше, не усвідомити цю основу, по-друге, не спробувати її змінити, скоригувати в річище гуманістичне. Адже історія, як це цілком очевидно і як на це звертав увагу К. Маркс, і не тільки він, але й інші видатні дослідники

історії, на яких будуть посилення в подальшому викладі, відбувається так, що окремі люди, число яких – сотні мільйонів, навіть мільярди, приносяться в жертву.

Для розуміння цієї єдиної основи потрібне саме понятійно-філософське діалектичне мислення, засобами якого тільки й знаходять цю єдину, загальну, спільну, внутрішню, необхідну, постійно повторювану й незмінну основу. А всі ці атрибути є нічим іншим, як ознаками закону.

Отже, поняття історія в його власне філософському сенсі, на нашу думку, в якості невід’ємної атрибутивної властивості *містить у собі діалектичну єдність часу*, впродовж якого *на чітко визначеному просторі* люди, *взаємодіючи між собою, зберігають усталеність вище зазначених ознак закону, зберігаючи таким чином свою ідентичність і цілісність*. Тільки тому й можна говорити про певні історично сформовані форми спільності, про тяглість історичного процесу цих форм. Про них надалі і йтиметься.

На користь наведеного визначення історії той факт, що завойовницькі народи для тривалого забезпечення свого панування вдаються до тих засобів, які дозволяють позбавити підкорені ними народи історії як пам’яті про той час і простір, у межах якого вони, образно кажучи, відчували себе вдома, а не на чужині. Якщо ж простір *перебування* зберігався, то заборонялась, утискувалась, принижувалась, врешті, втрачалась, за визначенням М. Гайдеггера, мова як голос народної рідної душі, *мова як дім людського буття*. Український народ всі ці антинародні як водночас антиісторичні утиски відчував не лише в минулому, але й тепер. Тому так важливо розуміти історію не лише в суто хронологічному описові подій, але, насамперед, в розкритті змісту тих складових, які визначають специфіку народної душі в її мотиваційно-світоглядних ознаках.

Слід відзначити також те, що історія народів з часом, а це час створення республіканських форм організації суспільно-державного життя, який фахівці пов’язують із періодом Нового часу і Нової історії, з епохою Просвітництва, поступово набуває статусу світової загальнолюдської історії. З одного боку, це безумовний позитив, адже є можливість збагатитись необхідним досвідом більш розвинених народів. Так, К. Маркс відзначав, що більш розвинені народи показують образ свого майбутнього менш розвиненим. Звичайно, йдеться про розвиток політико-правовий, економічний, а не духовно-культурний. Тому, з другого боку, безсумнівним фактом є втрата унікальних надбань культури уніфікованих світовою історією народів. О. Шпенглер звернув увагу на це, тому не визнавав наявності єдиної світової історії, єдиних для всіх народів законів розвитку, стверджуючи, що існує історія певним чином ізольованих культур, які гинуть, перероджуючись в одноманітну цивілізацію.

Застереження цілком слушне, через що утворювані міжнародні міждержавні об’єднання ставлять собі за мету збереження унікальності на тлі неминучої й також

об'єктивної інтеграції. Під таким кутом зору, очевидно, потрібно розглядати історію України. В даному разі йдеться про неї як навчальний предмет.

Ще одне застереження, перш ніж перейти до наступних понять щодо тих форм спільності, в межах яких здійснюється історія. Його суть в тому, що *різні народи*, живучи в однакових астрономічних вимірах часу та єдиному планетарно-територіальному просторі, *не є сучасниками в розумінні історико-культурного часу-простору*. А прискорений розвиток не завжди ефективний. Чи не через цю причину нібито єдиний народ (будь-який) у своєму історичному існуванні має немовби дві паралельні площини. Одна, складаючи переважну більшість, намагається зберегти статус-кво, маючи свою опору в усталеності, висловлюючись узагальнено, звичаєвого права; інша, меншість, будучи плоттю і кров'ю від першої, за своїми світоглядно-мотиваційними спонуканнями суттєво випереджає її інерцію. Більшість хоче *існувати* традиційно («раніше було краще»); меншість бажає *розвитку*, а не звичного існування. Це, очевидно, й визначає драматизм історичного буття народів.

2. Для вивчення історії кожного народу важливо виходити із вже наведеного вище визначення **людини** як політичної істоти. Адже йдеться про історію як історію людини, історію людства, про людину як головного і єдиного суб'єкта суспільного розвитку. Свою ж політичну соціалізацію окрема людина як індивід починає з того, що вона є членом певної форми історичної спільності. Причому, спочатку біологічної, біогеоценотичної. Тому більш точне визначення людини в тому, що вона є природно-біологічним індивідом, сформованим еволюцією завдяки стадно-груповій і потім колективній формі сумісного існування у певному біогеоценозі. А біологічна складова передбачає, що кожна жива істота має дещо відмінні генетичні складові, що й зумовлює певні відмінності між ними навіть у межах однієї групи, одного підвиду, виду, роду, врешті – народу. Загалом такими **історично й еволюційно сформованими спільнотами є родо-племінна, народність, народ і, врешті, політична нація**. Отже, під таким кутом зору й потрібно, як видається, досліджувати й викладати історію будь-якої країни, тих спільнот, які її складають. Це дасть можливість зрозуміти, чому Києво-Руську державність супроводжували постійні чвари між князями, які були братами, проте воювали і знищували один одного. Як і те, чому вся історія як міжлюдських, так і міжнародних відносин є всуціль історією військових зіткнень не лише між різними народами, але й громадянськими конфліктами й навіть війнами поміж начебто «своїх».

Звичайно, що людина не лише політична істота, але це визначальна атрибутивна властивість. Всі інші прояви людської сутності похідні як від біогенетичної складової, так і форм суспільства, які, в свою чергу, залежать від типу держави, яка вінчає його оформлення та впливає на суспільну поведінку

кожної окремої людини. Так, для філософії важливими атрибутами людини, оскільки вона закликає її до самопізнання, є розум і воля. Представник релігійної філософії Е.С. Еріугена цілком слушно стверджував: «Не тому людина є воля, що вона є саме воля, а тому що вона є розумна воля. Насправді, знищ розумну волю – і людини не буде» [, с.93]. Від природи воля – це фактично вроджений характер, що в перекладі з грецької означає клеймо, тавро; з наукової точки зору це генетичний код. Для історії, як ми в цьому переконані й тому пропонуємо в цьому переконати інших, такими важливими атрибутами людини є наявність у ній розумно-вольового бажання долучитись до духовної спадщини власного народу як первинного засобу політичної та духовно-культурної соціалізації. Маючи таку потужність духу, можна долучатись до соціалізації власної свідомості спадщиною всіх інших народів.

Власне кажучи, абсолютно ізольованої історії окремого народу не існує. Тому саме поняття історії формується разом із початком взаємодії народів, спочатку епізодичної, а потім все більш постійної у своїй регулярності. Але пріоритет завжди має залишатись за автохтонними рисами історичної пам'яті. Долучення до пам'яті інших народів дозволяє мова як духовний простір і арсенал народної та запозиченої лексики. Важливо саме на цю обставину звертати увагу, формуючи почуття загальнолюдської єдності. Адже як філософія, так і історія мають давньогрецьке лексичне походження. Як і всі інші навчальні дисципліни.

3. Розумінню такого ходу історичного розвитку країн допомагає філософське вчення про основні типи суб'єктності, якими і є зазначені вище форми спільності. **Родо-племінна спільність** в якості визначального чинника, що визначає мотивацію поведінки всіх індивідів, які її складають, має **кровний зв'язок**. Оскільки їх чисельність незначна, всі вони – рідня, колективна родина; всі – свої. Всі інші, хто не входить до цієї племінної родини – чужі. Причому, як зазначають провідні дослідники етногенезу, в даному разі йдеться про концепцію географічного детермінізму, започаткованого Ш. Монтеск'є, а в радянську добу активно розроблюваного Л. Гумільовим. При цьому він зазначав, що «етнічна характеристика краще сприймається й уловлюється у великих масах, ніж в одиничних випадках» [16, с.41]. Що цілком природно, об'єктивно, адже людина належить до стадних видів, які також є «політичними» істотами в тому сенсі, що політичне в них не лише сумісне, але й духовне в розумінні комунікативне. Адже вони також мають властиву їм мову спілкування, мову спільноти. Причому, не лише звукову, але й польову, через запахи. Взагалі, якщо в природі все зі всім пов'язане, то все має спільну основу.

Поділ на своїх і чужих на такому рівні суспільства здійснюється на підсвідомому рівні. Це ще **bio**-соціальна форма організації сумісного життя людей. Всі інші, хто не проживає на певній території, у певному просторі-часі, певному

місці, – чужинці, по відношенню до яких жодних табу не існує. У разі зіткнення при кочуванні з одного місця на інше з чужинцями виникає війна на фізичне знищення. Адже діє відомий ще з римських часів принцип кровної помсти чужинцям: око за око, зуб за зуб. Припинити його дію не вдається і в наш час, який вважається цивілізованим, не те що між народами, країнами, державами, але й у їх межах між різними об'єднаннями «кровних» родичів, якими вже вважаються тільки члени однієї сім'ї. Проте й між ними продовжує діяти поділ на більш і менш своїх.

4. Розширення території людського заселення супроводжується тим, що війна на фізичне знищення набуває дещо других форм. Відносно примирення між родо-племінними спільнотами призводить до того, що вони стають спільнотою, яка має понятійний статус у вигляді **народності**, яка своєю суб'єктністю проявляє у формі постійного прагнення до освоєння, яке об'єктивно відбувається засобами завоювання **нових територій**. Потреба в цьому зумовлена ще й тим, що кровозмішування не сприяє біологічному виживанню. Звідси заборона інцесту як основа для більш віддаленого від первинної території проживання й, відповідно, продовження роду не тільки шлюбами серед близьких своїх, але й відносно віддалених від своїх. Ті ж родо-племінні спільноти, які суттєво відрізняються від вже асимільованих і споріднених не стільки кров'ю, скільки єдністю вірувань, звичаїв, обрядів, традицій, перетворюються на рабів, позбавлених будь-яких прав на тій підставі, що вони не просто чужі, а вороги, якщо послабити контроль за ними.

Період існування родо-племінних спільнот вимірюється не стільки часом/історією взаємодій між різними общинами, скільки домінуванням **міфологічної складової свідомості**. Це, насамперед, взаємодія общини як колективного суб'єкта з істотами, що є продуктом фантазії, в основі якої олюднення природного довкілля, його антропоморфізація. Зважаючи на це, багато дослідників, серед яких і К. Маркс як найбільш авторитетний вчений, визнаний в якості теоретика №1 другого тисячоліття (!!), визначали його як доісторичний. Власне історичний починається не просто разом із започаткуванням економічних відносин між кочівниками й осілими племенами, але й зародженням пізнавального періоду в існуванні людства, зародженням **філософії**.

Оскільки кожна людина в духовно-пізнавальному сенсі, так би мовити, «родом із дитинства», тобто із міфологічного опису (опис і є історія) зовнішніх подій, які нуртують всередині людської душі, формуючи її світоглядно-мотиваційний зміст, є потреба коротко визначити основні мотиваційно-поведінкові чинники міфологічної свідомості як первинного типу світогляду. Мотивація – і є прояв активності, суб'єктності, яка йде із середини, із внутрішньої сутності. Ось

чому у всі періоди історії людства складно підштовхнути переважну більшість людей до активної суб'єктності якимись метафізичними цілями, ідеями.

Отже, **міфологія** – це перенесення способу світосприйняття та світорозуміння, властивого людям, на природу; це уявлення про неї як про сферу діяльності самих людей; це спостереження за нею так, ніби в ній діють втілені в природні явища, процеси, предмети людиноподібні істоти. Звідси й структура міфологічної свідомості.

Тотемізм – віра в тісний зв'язок людини з найближчим природним рослинним і тваринним оточенням, включно з особливостями географічно-територіальними та кліматичними. Інакше й не може бути, адже, будучи еволюційно продовженням природи, люди навчаються способу життя у цього оточення, обираючи, залежно від нього, певного представника у вигляді тотема, тобто батька і Батьківщину. Більше того, тотем стає недоторканим у його існуванні, на його життя не можна чинити жодного тиску, тим більше вбивати. Так зароджуються моральні норми у вигляді табу, які набувають сакрального статусу разом із тією територією, яка йому підвладна і перейманням властивого йому способу життя. Без врахування особливостей тотемістичної свідомості не можна пояснити зміст народної психології, звичаїв, обрядів. Врешті, створюючи державу, до числа її неодмінних атрибутів відносять територію та необхідність її захисту. Велика територія поділяє єдину народність/етнос на субетноси, які, як і тотеми, починають змагатись поміж собою за панування на всій території, а не лише етнічній. Ще більше проблем для підтримання єдності створює суперетнос, що також чітко проявляється у постійній невидимій та відкритій боротьбі за повне панування, включно до цілковитого знищення нібито своїх за те, що вони не визнають такого верховенства одного зі своїх. Досить чітко й виразно цю ситуацію висловив персонаж роману Ф. Достоєвського Іван Карамазов і своїй розмові з братом Олексієм Карамазовим. А саме: одвічна мрія людей – перед ким схилитись, кому вклонитись, але так, щоб всі – одному. Інакше розбрат і війна.

Аніматизм – віра в загальну одушевлену сутність Буття, в єдину світову душу, врешті, у безсмертя. Війна на фізичне знищення за такої віри – це не смерть, адже є віра в потойбічне життя. Інакше як пояснити ту, з одного боку, жорстокість, з якою воюючі сторони вбивають і катують своїх полонених, з другого, як люди витримують їх. Як і те, чому так легко правителям підняти людей на взаємне вбивство. Очевидно, тільки тим, що вони для них і є тотемними істотами, а тому підпорядкування власної волі їх волі сприймається як норма. Це зберігається і нині на всіх рівнях у всіх цивілізованих народів. На державно-офіційному говорять про збереження пам'яті про загиблих; на рівні пересічного люду померлим під час поминальних днів обіцяють зберегти вічну (!) пам'ять про них, усвідомлюючи при цьому власну тимчасовість. Можливо, що саме аніматична свідомість породила

потребу й необхідність створення історії як життє-описання подій, що відбувались у хронологічній послідовності, або ж могли відбутись, оскільки в народній свідомості збереглись спогади про них.

Оскільки ми намагаємось надати історіографії статус філософії історії, варто звернути на такий факт. Спочатку мудрі думки, висловлювані певними мудрецами, передавались в усних переказах. Адаже ні Конфуцій, ні Лао цзи не записували зміст своїх бесід-настанов. Але, пройшовши випробування віками, були записані. Більше того, набули релігійного статусу. Аналогічно з античними мудрецами: діалоги Сократа записав Платон, вчення якого через багато віків стало основою християнської релігії. Очевидно, що це стало можливим завдяки аніматизму як вірі у вічність життя в оновленій формі. А саме: в життя тієї духовної спадщини, які залишили після себе провідники і яку з часом сприйняли нащадки, поєднані з пращурами спільними думками. З латини *animus* – дихання як основа життя.

Анімізм – тут *anima* – дух як цілеспрямована дія тієї внутрішньої енергії, яку має той чи інший талант людини, та чи інша здібність, реалізована певним тотемом, яким вже є не представники рослинного чи тваринного світу, а цілком олюднені, персоніфіковані божества, що демонструють максимум можливого прояву енергії через дію природних об'єктів, реальність існування яких не піддається сумніву, тому є фактором незаперечної віри в них. Так створюється божественний пантеон, колективний тотем, наочно втілений, з одного боку, в колективних театралізованих ритуалах і обрядах, з іншого, в органах земної влади. Імператор Октавіан не випадково видав указ про те, що народжений від земної матері, але його батьком є Аполлон. І цей указ був сприйнятий підлеглими народами: особи правителів набули статусу Августів – царів, протидіяти яким небезпечно для життя. Чи не те ж саме маємо у православній вірі? Чи не бачимо ми й тепер постійне «братання» колишніх атеїстів із церковними ієрархами та відгородження від тих, хто їх обрав? Для Росії це норма сьогодення. В Україні, попри тисячолітнє декларування православного християнства, все ще домінує язичництво, політичною формою якого є гетьманізм та отаманізм.

Магія – віра в можливість безпосереднього спілкування зі світом одушевленого, одухотвореного, персоніфікованого природного середовища. Маги – це, фактично, перші провідники для людських спільнот, об'єднаних спільною та єдиною вірою в такий спосіб існування природи. Якщо вести мову про народності Київської Русі, то це волхви, що варто брати до уваги, ведучи мову про прийняття християнства як нібито виключного блага. Ніщо духовне, нав'язане із зовні, прийняте примусово, не може органічно бути сприйнятим як під час прийняття його сучасниками, так і впродовж тривалої історії їх нащадків. Адаже нищиться своє як внутрішнє, суттєве, визначальне, а нав'язується те, що вимагає розумово-вольових зусиль, а не віри. Між тим міфологічна свідомість зі всіма її складовими

заснована на вірі, а не на розумі. Не випадково, що понад тисячолітнє панування християнства як монотеїстичного світогляду не об'єднало українців. Навпаки, саме православ'я розчленоване в наш час на декілька конфесій. Більше того, очікуване отримання томосу на створення єдиної помісної соборної української автокефальної православної церкви призвело до певних протистоянь, які невідомо як проявляться в разі отримання такого статусу.

Сказане стосується також і примусового на'в'язування всім народам і народностям колишнього СРСР марксизму, магічна сила якого не відповідала їх світоглядним орієнтаціям. Це розумів К. Маркс, відгороджуючись від сучасних йому марксистів та не радячи В. Плеханову і В. Засулич заперечувати народницьку ідеологію своїм вченням. Звідси принципове його застереження, яке, на жаль, ігнорували ленінці й сам В. Ленін. Причому, це застереження міститься в «Передмові» до «Капіталу» як основної праці, зміст якої він, на відміну від листа лідерам «Визволення праці», не міг не знати. Проте проігнорував його на догоду владним амбіціям, чим фактично ревізував вчення.

Зміст самого змісту застереження, на яке я звернув серйозну увагу від самого початку свого навчання на філософському факультеті, наступний: «Будь-яка нація може й повинна вчитись у других. Суспільство, навіть якщо воно напало на слід природного закону свого розвитку, – а кінцевою метою мого твору є відкриття економічного закону розвитку сучасного суспільства, – не може ні перестрибнути через природні фази розвитку, ні відмінити останні декретами. Але воно може скоротити і пом'якшити муки пологів» [, с.10]. Якоюсь, навіть – суттєвою, мірою українське суспільство перестрибнуло через ті необхідні фази формування «державницького умонастрою», які пройшли західноєвропейські народи і на які звернув увагу Е Сміт. Тому, розуміючи це, не слід очікувати швидкого поступу, оскільки в таких очікуваннях проявляються сутність якраз міфологічного мислення з його апеляцією до чудесних перетворень. Чудо – це заперечення простору й часу на догоду фантазії; це – ефект швидкодії в розрахунку на героя, для якого законів буття та природного в розумінні об'єктивного не існує.

І далі: «Я дивлюсь на розвиток економічної суспільної формації як на природно-історичний процес; тому з моєї точки зору, менше ніж з якої б то не було іншої, окрему особу можна вважати відповідальною за ті умови, продуктом яких в соціальному смислі вона залишається, як би не вивищувалась вона над ними суб'єктивно» [44, с.10].

У цьому лаконічному судженні вся суть наукового підходу до аналізу історії. Я вище вже відзначав фактичну наявність двох паралельних історій в одному й тому ж часі. А саме: буденна свідомість, світоглядно-методологічним фундаментом якої є наведені вище структурні складові міфології, та філософський її рівень, властивий окремим особистостям, які, як би суб'єктивно не вивищувались

над буденністю свідомості мас, нездатні їх подвигнути на бажані для всіх звершення. Вони вимушені зважати на цей рівень, тому й відійшли від практики керівництва ними. А. Тойнбі вважав, що вони мають повернутись до керівництва держав, але це також бажання мислячої людини, яка, пропонуючи таке, відходить від об'єктивності, будучи в соціальному відношенні породженням спільного для всіх соціального середовища. Тому й виходить, як із сумом відзначив у своїй фундаментальній праці щойно згаданий дослідник історії, що для народних мас вона є насамперед історією не видатних мислителів, вчених, а історією військових злочинців, які обіймали найвищі державні посади. Звідси його висновок про те, що епоха Просвітництва, на жаль, знизила, а не підняла рівень свідомості на вершини об'єктивності.

Цього не розуміли більшовицькі «вожді» пролетаріату, тому нищили творчу інтелектуальну еліту, маючи в цьому підтримку «широких народних верств населення». В. Ленін розумів, але був вражений хворобою мас, якою є марнославство. Звідси його нібито щира любов до них, заклики «йти в гушавину народних мас», «про все судити просто» і т. п.; звідси ж практика фальсифікації історії в кіномистецтві в першу чергу, як і показ «вождя» як такого, що створив нову державу. Ось чому варто знати позиції об'єктивних дослідників історії, серед яких вже наведений Г. Спенсер. Але першим у цій шерезі, безумовно, принаймні, для мене, є К. Маркс із його закликом саме до пролетарів, до робітничого класу: «В науці немає широкої стовпової дороги, і тільки той може досягнути її сяючих вершин, хто, долаючи втому, виکارбується по її кам'янистим стежинам» [, с.25]. В СРСР це застереження було неодмінним атрибутом бібліотек, але жодного впливу на «догідливу апологетику» вершинних досягнень соціалізму, яка витіснила наукові дослідження суспільних процесів, не мала.

Таким чином, розуміння сутності магічної, адже саме вона формує очільників народу, складової міфологічної свідомості важливе саме з науково-філософської точки зору. Адже природне довкілля справді має магічний вплив на поведінку людей. Але тут не йдеться про ритуальні дієства магів, а про об'єктивні закони буття, які діють в об'єктах природи так само, як і в людині та суспільстві. Звичайно, що є специфіка їх прояву, яку й потрібно враховувати при аналізі історії. А вона є тільки для людей і в людських спільнотах. Природа не знає історії, вона не описує саму себе; це місія людини.

Фетишизм – віра людей в цілющі властивості як об'єктів природи, так і артефактів, тобто об'єктів, створених людьми. Врешті, це часто фанатична віра в тотема, що має статус вождя, правителя, навіть диктатора й тирана, який нищить підданих, але вони не вважають його «чужим». Це чітко проявляється в тому, що історія народів, як вона сприймається пересічним людом, фактично є історією діянь фетишизованих тиранів. Для історії як аналітико-пізнавальної діяльності

вчених вкрай важливим є не стільки матеріальні артефакти, скільки сформовані ними самим фактом сумісного існування людей *ідеї*, що визначають їх душевний стан, душевний простір, здійснюючи таким способом процес соціалізації. Звичайно, що для переважної більшості людності більш важливе значення мають не самі по собі *ідеї*, а їх матеріальне втілення. Тому євангельський заклик жити «не тільки хлібом єдиним, але й Словом Господнім» не сприймається як заклик до належного людині способу життя, способу взаємин між ними. Тому й сперечаються та воюють за щось матеріально визначене, не шукаючи в ньому духовних засад, задовольняючись вірою в них. Проте така віра не зцілює.

Беручи до уваги ці первинні міфологічні підвалини людського буття, тільки й можна зрозуміти хід історії, яка досить повільно звільняється від ілюзорних форм свідомості своїх суб'єктів. *Домінує суб'єктивність як викривлена форма суб'єктності, а не суб'єктність розумно-вольова.* Це чітко проявляється в тих формах державності, які визначають хід історії в доекономічний її період.

Враховуючи таку форму суб'єктності, можна зрозуміти історію квазі-державності доби Київської Русі з властивою їй постійною ворожнечею між князями-братами. Як і війни зі «справжніми» чужинцями, адже і для них киево-руські племена, яких за територіальною ознакою було більше десятка, були чужинцями, яких досить легко перетворити на «ворогів». Звідси й відома політична максима, яка досить легко була сприйнята «народними масами» країни, що нібито спиралась у своїй політиці на «єдино вірний науковий (???) світогляд», про те, що «коли ворог не здається, його знищують». Із таких позицій можна зрозуміти, чому так чіпляється за нібито свої «исконные» території сучасна Російська Федерація. Саме тому, що є федерацією різних народностей, а не єдиним народом. Намагання комуністів-більшовиків витворити нову історичну спільність – радянський народ на суто ідеологічній, такій, що ігнорує природно-біологічне начало, не увінчалось успіхом. Від цього постраждав і власне російський народ як нібито руський, бо і в добу імперську, і радянську творилась штучна спільнота. Це означає – без-суб'єктна, така, що не має іменникової назви. Суб'єктність властива лише правителям, а народ «безмолствує», оскільки позбавлений власної історії, власного духовного початку, власної групової назви (Е. Сміт).

Тут варто звернути увагу на працю І. Огієнка (митрополит Іларіон) «Дохристиянські вірування українського народу». Посилаючись на літописи доби УІ-ХІІ ст. ст., він звертає увагу на те, що, як відзначали літописці, йому (звичайно, що йдеться про слов'янські племена як пращури сучасних українців), з одного боку, була властива надзвичайно розвинена допитливість, але, з другого, вони рідко доходили до взаємної згоди. Цим, на думку літописця Маврикія, одночасно і імператора візантійського, можна скористатись для створення між спорідненими слов'янськими спільнотами ворожнечі та завоювання їх території. Друга

особливість полягає у фактичній відсутності у цих племен почуття ворожості до пришельців, надмірна гостинність до них на тлі недружелюбності й ворожнечі поміж своїми. «Довго слов'яни жили окремими родами, які не єдналися в більшу племінну організацію. Взагалі, державне почуття наших предків було дуже кволе, і розвивалося помалу. Над усе слов'яни любили особисту волю, а це не давало їм змоги єднатися в великі суспільні організації й родило поміж ними незгоду та ворожнечу» [24, с.341]. Чи не в цьому сила тяжіння минулого над сучасним і, навпаки, безсилля української сучасності, про яку з гіркотою говорять всі наші генії думки? Йдеться про несформованість єдиної волі, без якої маємо свавілля і керманичів, і партійних гетьманів, і самого, як прийнято говорити «простого» люду, що над усе й у наш час ставить індивідуальну волю, індивідуальний хутір? Чи не тому ще один провідник-індивідуаліст доби УНР В. Винниченко, не маючи на увазі себе улюбленого, писав, що історію України не можна читати без брому?

На «кволе державне почуття» давніх українців, яке продовжує свою стійку тяглість і в наш час, звернув серйозну увагу М.І. Костомаров, який, на відміну від російських шовіністів, будучи за походженням росіянином/руським, щиро полюбив українців, ставши автором «Закону Божого (Книга буття українського народу)» та досліджень з її історії. Характеризуючи добу до князя Володимира Мономаха, він відзначав: «Ніяких установлень, котрі зв'язували між собою племена, не було. Ознак державного життя ми не помічаємо. Слов'яноруські племена управлялися своїми князьками, вели між собою дрібні війни і не в змозі були охороняти себе взаємно і спільними силами проти іноплеменців, а тому часто були підкореними» [32, с.198]. І далі: «При князях так званого Рюрикового дому цілковите варварство. Вони обкладали руські народи даниною і до певної міри, підкоряючи їх собі, об'єднували; але їхня влада мала не державні, а нападницькі чи розбійницькі риси» [32, с.199]. І лише за Мономахом «в історії залишиться те велике значення, що, живучи в суспільстві, яке ледве виходило із найбільш варварського стану, обертаючись у такому середовищі, де всяк гнався за вузькими корисливими цілями, ще майже не розуміючи святості права й угоди, один Мономах тримав знамено спільної для всіх правди і збирав під нього сили Руської землі» [32, с.238].

Відзначу, що історія людства, як і історія життя окремої людини якраз і проходять етапи дикунства, варварства й цивілізації. Гегель у свій час вірно зауважив, що єдиний урок історії в тому, що люди не беруть уроків з історії. Мабуть, тому, що знають її, але не відчують її дію в собі, у своїх почуттях. Маса народу відчуває інтуїтивно, у думках і піснях, але не знає її логіки, її дії і поза знанням. Тому М. Костомаров стверджував, що «історія, як наука, зобов'язана займатись більше народним життям, ніж зовнішніми подіями» [30, с.114]. Справді, зовнішні події вже за самою своєю суттю відчужені від живого народного життя,

стаючи мертвою хронологією. Між тим елементи чуттєвої сутності людини, найбільшою мірою представлені в поезії, думках, піснях, легендах, всьому тому, що містить у собі міфологія, передаються від покоління до покоління, утворюючи змістовну й насичену історію народної душі. Звідси й реальність українського народу в тому, що, не маючи розвиненого державного почуття, «наша дума, наша пісня, не вмере, не загине».

До речі, той же Гегель, що увійшов у світову історію як представник так званого абсолютного ідеалізму та панлогізму, автор «Філософії історії», відзначав, що історія являє собою прогрес в усвідомленні людьми сутності свободи. Наявність у людини «державницького умонастрою» не відмінює первинності почуття й бажання свободи. «Від природи переходжу до *справ людських*. Насамперед ідея людства; я покажу, що не існує ідеї *держави*, адже держава є щось *механічне*, оскільки не може бути ідеї *машини*. Ідею складає тільки те, що має своїм предметом *свободу*. Отже, ми повинні вийти і за межі держави! ... Абсолютну свободу одухотворених істот, які несуть в собі інтелектуальний світ, їм не можна шукати в богові й безсмерті *за межами самих себе*» [11, с.212]. Що не означає, нібито держава не повинна бути метою «одухотворених істот». Вони мають розуміти, що держава є засіб для задоволення найвищої потреби людини, якою є потреба у свободі розвитку талантів, для чого потрібні відповідні *умови для перетворення потенційних здібностей у здатність їх реалізувати*. Без державної форми організації суспільного буття людей такий перехід здійснити неможливо.

5. Оскільки український народ у своїй історичній еволюції не мав власної держави, варто навести ті філософські вчення, на основі яких і створювались держави, чие населення усвідомлювало їх необхідність для того, аби перейти від психологічних визначень, властивих народностям, до народу, визначення якого вже мають також і розумні координати свідомості.

Зняття недоліків, властивих народності як колективному суб'єкту суспільного розвитку, відбувається тоді, коли формується **народ** як носій правосвідомості й, відповідно, суб'єкт побудови республіканської форми державного устрою і тих форм правління, які він створює за своєї безпосередньої участі. Він вже не **населення**, об'єднане територіально завойовницькими війнами, внаслідок чого вони, за наведеним вище висловом К. Маркса, «не відчують себе людьми, стаючи для своїх господ невід'ємною власністю, як приплід рабів чи коней» [46, с.373]. Тому *поняття населення* відноситься до економічної географії та *визначається кількісно*, а *поняття народ* – до політичної чи соціальної філософії, маючи *якісне визначення*.

Філософське визначення категорії *якість* визначає її як цілісність та усталеність в часі й просторі атрибутивних, як невід'ємних, властивостей об'єкта. *Поняття народ* якраз і передбачає наявність у попередніх формах спільності не

просто зародків власне людської гідності, а такого їх рівня, який заперечує попередній як нестерпний і надалі неприпустимий. Це рівень державотворчий як такий, за якого утверджується гідність у рівній для всіх нерівності, як стверджував Г. Сковорода, а не рівень підлеглих. **Поняття населення** такого рівня не має, тому відображає один лише факт існування людини як біологічної істоти, здатної до життя як виживання, а не розвитку, задовольняючись тим, що вона має, а не тим, що вона може мати. Проміжне **поняття народонаселення** відображає той об'єктивний факт, що суспільство вже якісно не є однорідним, а тому властивості, які визначають в людині зміст поняття народ, певною мірою проникають у свідомість людей, визначених як населення, мотивуючи їх суспільну активність у напрямку такої визначеності. Звичайно, що мотивація може бути різною: від пасивної заздрості до більш-менш активної підтримки устремлінь, визначених поняттям народ.

Саме така ситуація в суспільному житті різних народностей Західної Європи призвела до періодів, визначених як досить швидка зміна епох, якими стали Відродження, Гуманізм, Реформація та Просвітництво. Врешті це становлення Нового часу та Нової історії. Тобто, йдеться про час, коли значна частина населення, маючи ознаки, властиві народності, серед яких і пробіски гідності, втрачені, як відзначав К. Маркс (див. вище), разом із відходом античності, відродились і проявилися у так званих буржуазно-демократичних революціях. Причому, їх рушійною силою були всі непривілейовані верстви, названі «третьою верствою», «третім прошарком». Їх наслідком було створення держав у формі республік, тобто держав, створених народом як їх творцем.

Глава 4. РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКИХ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ

Духовним базисом для суспільних перетворень, наслідком яких була зміна форми суб'єктності – від **народності до народу** – була політична філософія, представлена класичними політичними ідеологіями, до яких належать соціал-демократична, ліберальна, консервативна та народно-демократична. Всі вони в якості спільного знаменника мають правову рівність і свободу тих видів діяльності, які її забезпечують. Звичайно, що за таку рівність потрібно боротись, адже без боротьби знову повернеться, за тим же К. Марксом, «вся попередня мерзенність». І вона повертається, адже народ – це не все населення, навіть не все народонаселення. Так само й політичні ідеології не стають самі по собі всенародною ідеологією, а набувають статусу партійних ідеологій. Тому становлення демократично-правових держав – тривалий процес. Але важливо те, що людина вже не визначається як піддана монарха, а як громадянин; те, що конституційно закріплюється принцип верховенства права перед законом, його диктатом; те, що утверджується система міжнародного права як засіб убезпечення

народів від вирішення проблем, які постійно постають перед ними, у своїх взаємовідносинах виключно засобами війни.

Підкріпимо ці міркування авторитетними дослідженнями видатних мислителів періоду становлення європейських народів як творців держав-республік зі збереженням тих рис, які, будучи сформовані в доправовий період державності, показали свою історичну життєвість і необхідність збереження. Відзначу, що деякі фрагменти з наступного викладу в цій главі, як і наступній, взяті з моїх наукових праць [див. 22; 23].

а) Вчення Н. Макіавеллі про державу

Цього видатного політичного мислителя можна сміливо вважати апологетом збереження держави як інституту забезпечення цілісності суспільного організму, його громадянського стану, який постійно перебуває під загрозою руйнування від домінування егоїстичних начал як у населення, що складається із багатьох народностей, як це було на той час в Італії, які, проявляючи свої особливі специфічні психологічні риси, не жили мирно, не були духовно об'єднані, так і його правителів. Всі держави, на його думку, є або республіки, або князівства. Звідси метод дослідження: погляд з точки зору народу на сутність князя і князя на сутність народу. У працях «Володар» та «Міркування про першу декаду Тита Лівія» можна знайти містяться глибокі міркування стосовно суспільно-політичних і політико-правових процесів у державах різного типу: князівській (монархічній) і республіканській, демократичній.

Коротко погляди Макіавеллі на державу можна визначити в таких його тезах. Вони тим більше мають ставати надбанням свідомості українців, свідомих необхідності державного способу життя, а не лише пісенно-поетичного, який певною мірою йому дозволяли держави-завойовники. Справа в тому, що тодішня Італія також потерпала від своєрідного отаманізму й розбрату, від того, що різні народності не могли знайти політико-державної єдності.

1. Дуже бажано, щоб держава була однорідною за культурою, звичаями, мовою народностей, які її населяють. Людей «слід або приласкати, або ж знищувати, оскільки вони можуть мстити за легкі образи, а за тяжкі помститись не можуть; тому образа... має бути такою, аби вже не боятись її помсти» [39, с.44].

2. Слід постійно пам'ятати про те, що держави-завойовники для збереження своїх завоювань в першу чергу діють таким чином, аби у підкорених народів не було пам'яті про попереднє вільне життя. Тому слід, побоюючись неминучих повстань (у 20-30-ті роки ХХ ст. в Україні були сотні повстань, але про них не було жодної згадки в офіційній історичній літературі), бути нещадними (пригадаймо Голодомор і розстріляне Відродження), щоб таких спогадів не було. Як і проводити політику

підкупу різного роду «благодіяннями» для населення, аби воно бачило у завойовниках своїх благодійників.

3. Для наших керманічів важливо знати, що Макіавеллі радив тримати населення в постійному страхові перед неминучою війною, а тому готувати його до війни, проводити мілітаризацію економіки. (На жаль, ні діячі УНР, ні перші чотири Президенти України так не діяли, через що й нині маємо військову агресію з боку колишньої імперії).

4. Урядовцям, особливо ж найвищого рангу, слід ретельно добирати своїх радників. Вони мають бути найбільшою мірою об'єктивними у своїх оцінках ситуації в суспільстві, а не говорити те, що хоче чути підлеглий народ. Проте остаточне рішення має бути за ними, адже відповідальність він завжди покладає на них, особливо ж на першу особу.

5. При створенні держави в першу чергу слід враховувати фактори, які мають бути зобов'язувальними для людей. Головними обов'язками вважав працьовитість і воїнську доблесть. Також важливе значення має та обставина, що, будуючи республіку, треба зважати на те, що в народній свідомості досить потужними мотиваційними чинниками є ті, які сформувались за тиранії, олігархії та охлократії. (Це вкрай важливо для стану свідомості значної частини українського населення, яке ностальгує за Сталіним, просякнуте олігархічними настроями, адже більше засуджує урядовців, ніж очевидних олігархів-мільярдерів. Звідси розуміння демократії не як дотримання правових норм поведінки, а як дозволене самим собі свавілля, що властиве охлократії, а не демократії). Оскільки управлінський талант досить рідкісний, населення схильне засуджувати цю категорію людей, аніж виправдовувати їх діяльність. Отже, створюючи державу, її творці мають виходити із визнання злої, а не доброї, волі людини, завжди при нагоді схильної до порушення законів, а не до їх виконання. «Закон не завжди може бути справедливим відносно громадянина, але він не породжує безчинств свавілля, а це головне для збереження спокою» [40, с.137].

6. Державу-республіку має творити добродісна людина, яка б давала народові приклад постійного служіння йому. Тоді більшість буде охороняти її, оскільки сама вона не здатна до створення такої форми державного устрою. Що важливо: нездатність йде від домінування у більшості суб'єктивних думок, які долаються лише високим рівнем освіченості.

7. Вкрай важливо всебічно вивчати досвід історії. Вона має бути підпорядкована показу позитивних і добрих прикладів, які не завжди показують попередні правителі, князі, царі. Не воєнні звитяги мають бути прикладом, а саме приклади моральної добродісності. Народ, який формував свої звички, традиції, настрої, світоглядні установки за монархії, досить тяжко долає їх в республіці. Той, хто виріс в рабстві, не здатен адекватно діяти в умовах свобод, які йому надає республіка. Тому на ньому лежить відповідальність за стан республіки, адже це він обирає на державні посади недостойних людей. Лише в тому випадку,

коли самі громадяни є чесними й порядними, вони здатні обрати достойних; в іншому випадку вони обирають «свою власну погибель» [40, с.157].

8. Загалом увесь народ не є немудрим. Проте свідомо, тобто заснована на філософських світоглядних засадах мудрість може бути йому властива, якщо її джерелом є розумна й порядна людина як постійний, з одного боку, приклад такої поведінки, з іншого, як постійний докір власній нерозумності, яка є наслідком самокритичного ставлення до себе. Тоді народ може змінити свої звичні традиційні переконання. До добродесних народів відносив німців, а до розтлінних – французів, іспанців та італійців.

9. Договірні-правові норми можуть виконуватись в тому разі, коли прийняті добровільно, а не з примусу. Порушити їх заради збереження держави може лише правитель. (Слід відзначити, що його вчення явно ґрунтується на вченнях Платона й особливо Аристотеля, для яких найкраща форма правління – це монархія, але коли монарх є визнаним філософом-мудрецем і коли влада змінюється, а не є спадковою. Тоді його приклад дає народу можливість зміни егоїстичних намірів, а сам монарх діє демократично).

Небезпеки, які йдуть від республік, полягають в тому, що в мирні часи урядовці не надають належної оцінки справді достойним людям. Натомість, очевидною для народу є їх прихильність до багатіїв, до впливових своїми зв'язками людей. Це породжує у достойників почуття невдоволення та бажання породити в країні обурення. Так породжується непримиренність партійно-політичного життя і держава у тяжкі часи відчуває як зовнішній, так і внутрішній тиск. (Саме такі часи зараз переживає Україна).

10. Народній свідомості властива заздрість, яка неприпустима для правителів. Це така категорія людей, яка «звикла жити при поганому уряді, де виховання не прищепило їм ніякої добродесності і жодна обставина не здатна повернути їх до щирих почуттів; для досягнення своїх бажань і втішення злочинних устремлінь своєї душі, вони із задоволенням дивились би на загибель своєї вітчизни. Щоб перемогти цю заздрість, існує лише один засіб: смерть заздрісника» [40, с.366]. При цьому Макіавеллі відзначає, що саме від заздрості правителів і народу гине держава.

Зважаючи на не досить приємні характеристики народу як фактично механічної сукупності народностей, так і правителів, не слід їх сприймати за намагання принизити чи образити їх гідність. Такою є людина і у визначеннях сучасної філософської антропології. Як і не слід сприймати позицію Н. Макіавеллі, як і всіх інших мислителів, за абсолютну істину.

Так, Г. Спенсер виходив із того, що суспільства створюються не штучно, не як дія якогось видатного законодавця, не внаслідок розподілу праці, а еволюційно, як прояв «певного настрою і способу мислення всієї общини. ...характер народу є первинне джерело політичної форми, і багато прикладів доводить, що раптово створювана нова форма не приймається, а швидко задкує до попередньої форми» [60, с.267,268]. А ці складові свідомості суть ніщо інше,

як суб'єктивні і водночас суб'єктивні, тобто – ціле-спрямовуючі субстанціональні/першо-основні чинники колективно-групової поведінки людей, вплинути на які якимись абстрактними ідеологічними закликами дуже складно. Індивідуальні зусилля керівників в разі наявності у них потужної сили волі, характеристики якої нами вище наведені (Н. Макіавеллі), можуть певним чином зрушити духовну інерцію. Проте кожного разу, коли цей чинник сходить із політичної арени, суспільний організм відкочується до вихідного пункту, можливо, трохи далі (назад або ж вперед).

Ми це бачимо на прикладі власної історії: державний атеїзм відразу ж відійшов у минуле разом із відстороненням від влади партії «авангардного» типу, чия діяльність ґрунтувалась на нібито «єдино вірному» науковому світогляді. Причому, «віруючими» виявились не лише радянські люди, що пройшли через піонерію, комсомол і десятки мільйонів через партійну приналежність, але й високопоставлені партійні керівники. До того ж довіра до церкви найвища, хоча вона й не докладала якихось надзусиль для цього. Напроти, довіра до державних інституцій в українців, пращурів яких фактично не мали власної державності, чи не найнижча. Якщо ж особистість чогось досягла, то лише тому, що для цього в гуцині народного духу вже існували передумови. Звідси його переконаність у тому, що для розуміння закономірностей розвитку суспільства потрібно порівняння з еволюцією розвитку природних організмів, позаяк суспільство є продовженням еволюції світобудови.

Звичайно, що як родо-племінна спільність, так і народність мають спільні риси, до яких відносяться споріднені вірування, звичаї, традиції, стійкий соціальний характер, елементи побуту, мова. Маючи певні відмінності, вони, проте, не стають такими, що породжують внутрішню непримиренну ворожнечу. Саме через це і стають духовною опорою при формуванні певних типів державності. Тобто, диктат йде як він усталеного консерватизму масової свідомості, так і від стійких рис характеру правителів. При цьому розвиток часто здійснюють представники інших народностей, як це має місце і у випадку творців Київської Русі. Адже для них, як зазначав ще М. Костомаров, а в радянську добу Л. Гумільов, завойована територія і її населення не є рідними. Звідси їх бажання поширити на них риси своєї народності. Він же відносив до чинників, що створюють народність, так звані доместікати, до яких належить найближче географічно-територіальне оточення (біогеоценоз) у вигляді рослинного і тваринного світу, а також сусідні народності, відносини між якими можуть бути або дружні, або ж неприяні, часто ворожі. Це слід брати до уваги при характеристиці історії України доби Київської Русі. Заклик до єдності, який маємо у «Слові о полку Ігоревім», це голос волаючого в пустелі саме через суттєві відмінності у мотиваційних складових свідомості не лише, наприклад, у

слов'ян та половців чи печенігів, але й у слов'янських народностей, яких налічувалось більше дюжини.

Видатний дослідник історії А. Тойнбі, згідно вчення якого суспільства розвиваються під впливом мімезису, тобто наслідування якимось зразком, що їх демонструють інші народи, відзначив два його різновиди. Перший – **консервативний**, коли упродовж тривалого історичного періоду зберігаються атрибутивні фактори, що визначають народність. Це властиво, як не прикро, і українцям з їх принципом «не нами заведено, не нам його й змінювати». Звідси зовсім неправомірні претензії до влади, яка не здійснює реформи, а люди нібито так бажать якихось змін. Так, бажать, але чудесних, таких, щоб «стало краще вже сьогодні», а це риса міфологічного світогляду, якого фактично дотримується начебто християнський люд, хоча християнство й закликає вже тисячоліття до «праці в поті чола», а не до безкінечних святкувань з неодмінним вихідним днем.

«У суспільстві, де мімезис спрямований у минуле, панує звичай, і воно зберігає статичність. Натомість у суспільствах-цивілізаціях мімезис спрямований на творчі особистості, які ведуть за собою послідовників, тобто на людей, котрі прокладають шлях у майбутнє. У такому суспільстві «кора звичаю розламується», як висловився Уолтер Беджет і своєму трактаті «Фізика і політика», і воно рухається шляхом перемін і бурхливого розвитку» [61, с.60].

Отже, другий шлях – **творчий**, коли люди схильні наслідувати активним особистостям, тим, яких Л. Гумільов визначив як пасіонаріїв. Їх, так вважає люд, в тому числі сучасний український, серед своїх немає. Але є в інших. На що звернув увагу І. Огієнко, про що вище йшлося. Це знали чи відчували й правителі-поневолювачі, тому нищили саме пасіонарних особистостей, надто ж з числа інтелектуалів. Натомість нав'язували або чужинців, зважаючи на те, що «немає пророків у своїй Вітчизні», або ж «простих вихідців із народу» чи взагалі примітивних людей, яких оголошували «вождями».

Формою державності за існування народності є монархічна, де правління здійснюється диктаторськими, деспотичними методами. Це доправова форма суспільного устрою, в якій здійснюється диктатура закону, який, у свою чергу, є проявом свавільної, не впорядкованої, не обмеженої суб'єктивної волі монарха та привілейованої верстви суспільства, із середовища якої він (вона – правляча династія) походить. Духовно-ідеологічний вплив на **населення** здійснює релігія, представники якої також отримують певні привілеї, виправдовуючи такий статус монарха, прирівнюваного до Бога. Влада освячується як нібито заповідана самим Богом. Тому й державні інституції виконують функцію не управління потребами й інтересами всіх верств суспільства, а насамперед інтересами привілейованих верств, до числа яких належить виконавча влада, найперше –

армія, органи якої здійснюють правління як право на привілеї. Звідси й визначення права як волі правлячих верств (у марксизмі – правлячого класу) до влади, як освячення непорушності такої влади і такої форми державності.

За таких умов міждержавні взаємини є суть взаємини між правлячими особами. Оскільки їх індивідуальні характери різняться, історія взаємин між ними, з точки зору історичних форм спільності – між народностями, з числа представників яких рекрутується військо, постає як історія королівських, царських, імператорських і т. п. дуелей, до яких долучене й населення, яке співчуває «своїм», святкує їх перемоги над «чужими», що стали «ворогами». Сама ж, так би мовити, загальнолюдська історія постає як історія видатних монархів, воєначальників, полководців. Їх взаємна неприязнь поміж собою через відмінності характеру та бажання бути «придворними» фаворитами породжує внутрішню війну «всіх проти всіх». Звідси значна частина історії будь-якої країни присвячена розкриттю дослідниками цих «змов», учасники яких забувають про загальнодержавний, загальносуспільний інтерес. Це означає, що він ще не сформований як той рівень «державницького умонастрою», який характеризує державу як правовий політичний інститут управління суспільством.

б) Концепція держави у вченні Т. Гоббса

Виходив із того, що саме природне, а не цивільне, право визначає зміст і характер міжлюдських взаємин. Тому закон, який обмежує природні схильності людини, фактично заперечує їх природне право на прояви свободи, як вони її розуміють без того, щоб свідомо обрати шлях пізнання й самопізнання. Звідси впливає той очевидний факт, що суспільне життя являє собою демонстрацію війни всіх проти всіх. Отже, згідно самої природи в людині наявні «три основні причини війни: по-перше, суперництво, по-друге, недовіра, по-третє, жага слави» [2, с.335]. Цілком очевидно, що такий спосіб життя не задовольняє людей, тому має бути встановлений не стихійний, а впорядкований державою сумісний політико-правовий спосіб взаємовідносин між ними.

Такий спосіб забезпечує утвердження суспільного договору, який би, не обмежуючи суттєво прояви природних бажань-свобод, давав людям задоволення від проживання в суспільстві. Природні бажання, будучи егоцентричними, не є такими, що забезпечують людям збереження життя. Тому, створюючи державу, люди ніби добровільно беруть на себе зобов'язання поступатись певними егоїстичними схильностями заради його збереження. Ось чому в державі схвалювана всіма влада «може бути встановлена лише одним способом: концентрацією всієї влади і сили в особі однієї людини або в зібранні людей, в якому більшістю голосів можна було підпорядкувати всі індивідуальні волі громадян в одну єдину волю» [2, с.337].

Ось таке завдання має виконати держава як суспільно-політичний інститут врегулювання всієї сукупності потреб та інтересів, внаслідок чого всі її громадяни

будуть мати задоволення від свого існування в суспільстві. Для цього потрібно, на думку Томаса Гоббса, спільну, звичайно, з позицією класика світової філософії Аристотеля: а) обрати або одну людину для керування державою, або ж представницьку владу із числа тих громадян, які здатні адекватно представляти певні спільноти; б) мати переконання в тому, що ці особи будуть відповідальними, тобто свідомими необхідності нести відповідальність за об'єктивне виконання змісту єдиної волі тих, хто їх обрав і тим самим виявив довіру; в) бути достатньо вольовими, аби, постійно демонструючи вірність єдиній загальній волі, вимагати й від всіх інших дотримуватись її вимог. Тільки в такому випадку, достатньо ідеальному, але справді об'єктивно необхідному, в суспільстві може утвердитись мир і злагода.

Таким чином, держава є необхідною формою суспільного існування людей, оскільки без неї складно сподіватись на те, що природний закон «людина людині – вовк», як основа природного права, буде замінений громадянсько-правовим станом. Про те, настільки це важливо, свідчить назва його праці «Левіафан», якого і яку – державу – цей видатний політичний філософ назвав тим «смертним богом, якому ми... зобов'язані своїм миром і своїм захистом» [2, с.338].

Це означає, що люди, будучи смертними істотами, своє безсмертя мають реалізувати у створення держави, стаючи при цьому носіями суверенної волі як єдиної, спільної, загальної. Передаючи свій суверенітет одній особі чи будь-якому представницькому органу влади, люди в статусі громадян не повинні втрачати своє суверенне право контролювати владу. Будучи підданими держави, вони не є підданими її керманічів. Звичайно, що для цього потрібно, аби у самих людей також постійно формувалось та утверджувалось розуміння своєї відповідальності за мирний стан у суспільстві. Тому не варто так однозначно стверджувати, що вчення т. Гоббса є нічим іншим, як відображенням монархічної форми правління. Йдеться насамперед про моністичний принцип як об'єктивний зміст розуму, позбавленого, настільки це можливо засобами освіти, а як в Англії, так і в більшості країн Західної Європи – це період Нової історії, Нового часу, часу Просвітництва. Свавільля властителів можна подолати лише не лише властивим їм рівнем просвітленої розумом свідомості, але й таким же прагненням всього населення мати такий же рівень. Це рівень, який пізніше Гегель назвав станом свідомості, якому і якій властивий «державницький УМО-настрій», а не одне лише суб'єктивне бажання жити в мирі і злагоді.

Отже, монархічна влада не означає автоматично, що йдеться про владу монархів. Таку позицію ми бачили й у вченні Н. Макіавеллі. Держава як продукт суспільного договору поєднує та єднає тих, хто свідомий свого людського покликання в якості політичної, себто – суспільної – істоти. І, в такому разі, постійно опікується тим, аби його індивідуальна воля максимально можливо збігалась із загальною волею як волею об'єктивною, загальнонародною. Остання і є суверенна воля як воля моністична й тому монархічна, владна.

Такого стану досягти нелегко. Але це дороговказ на шляху вдосконалення людини. Звідси й неоднорідність суспільства, народу, який, будучи єдиним в якості етнічної спорідненості, далеко не завжди є таким в соціально-політичному сенсі. Зважаючи на це, Т. Гоббс розрізняє народ у статусі натовпу і народ у статусі відповідального носія суверенної волі, в статусі народу-суверена. Договірною стороною у створенні держави може бути лише народ-суверен. В іншому випадку договірні зобов'язання не будуть виконуватись. Але оскільки все населення при створенні держави отримує правовий статус «громадянина», це і є головною причиною, на яку «хворіють» держави, що проявляється в нестабільному стані суспільства, включно до громадянських воєн. Через що монарх-суверен, на переконання і Н. Макіавеллі, і Т. Гоббса, має право на застосування екстремальних засобів для збереження держави як необхідного політичного інституту. (Теорія «відмирання держави» показала свою неспроможність в умовах СРСР). Якщо не формувати у населення розуміння своєї громадянської відповідальності, держава неодмінно розпадається. «Відношення між природним і громадянським станом, тобто свободою й підлеглистю, таке ж саме, як і між схильністю та розумом, тваринністю і людяністю» [70, с.159].

Звичайно, що людям не подобається деспот як конкретна особа правителя-монарха. Але це не підстава для заперечення самого принципу (будь-який принцип як один, саме таке значення цього слова, – деспотичний і тиранічний) обов'язковості й необхідності наявності верховної влади. Але при цьому «слід проводити різницю між *правом* на верховну владу і його *здійсненням*» [2, с.347]. Тільки Бог, якби він існував і захотів особисто очолити управління, міг би здійснювати правосуддя. Але й без нього сама держава є божественною (для Гоббса держава і є Бог – сучасні українці мали б розуміти це, особливо ж законодавці!) установою, хвороби якої від людей і вони повинні знати про це. «Ті, хто має верховну владу в державі, не можуть причинити громадянам несправедливості, адже вона полягає лише в порушенні договорів, а верховна влада не пов'язана ніякими договорами. Бо якщо, наприклад, монархія виводиться з влади *народу*, який переносить своє право, тобто верховну владу на одну людину, то в момент, коли монарх отримав від народу свою владу, *народ* перестає бути *народом*, тобто особистістю, коли ж зникає *особистість*, зникають і зобов'язання по відношенню до неї» [70, с.158].

Це досить принципове положення, яке потребує пояснення. Верховна влада – це принцип побудови держави, а не якісь люди, наділені владою і владними повноваженнями. Люди смертні і змінні (їх можна поміняти, зняти з владних посад), а принцип верховної влади має бути вічним. Якщо ж його похоронити, зникне не лише держава, але й люди – без держави вони (див. Аристотеля) морально недорозвинені істоти: тварини. Договірні зобов'язання можуть пов'язувати і з'єднувати людей, тобто щось однорідне. Пов'язати ж щось

різнопланове, різне за сутністю не можна. Якщо можна, то лише на досить нетривалий час. Приклад СРСР тому свідчення. Як і можливий приклад України.

Коли у наведеному посиланні йдеться про те, що «монархія виводиться із влади народу», це не слід розуміти буквально. Народ у даному разі це поняття, змістом якого є духовна спорідненість певного загалу індивідів, його (загалу) родова ознака, яка і є для нього монархічним принципом. Це, по-перше, один народ, по-друге, це єдиний народ, тому, по-третє, він, як і будь-які інші народи, монархічний за своєю суттю і формою: над ним володарює одне начало, яке його і єднає. Якщо люди цього не усвідомили, вони не є народом. Якщо ж цього не знають, не хочуть знати, не усвідомлюють чи, навпаки, ігнорують правителі, тоді це драма і трагедія народів і людства загалом.

Народ, який несе в своїй свідомості уявлення про себе як один і єдиний народ, народ для-себе-і-в-собі, і є носієм верховної моністичної влади. Якщо ж народ свідомо відчужує від себе своє власне верховне начало (таких народів безліч, серед них, на жаль, і українці, багато з яких і в давнину, і нині просять чужинців: «Прийдіть до нас і княжить/володарюйте нами»), він втрачає своє лице, перестає бути народом, отже, перед ним і йому відповідати ніхто з “пришлих” правителів не буде. Адже пов’язує і зобов’язує людей дух, вічне, а не тлінне, яким, як правило, буває паперовий і з печаткою договір.

Можливо, що Т. Гоббс мав дещо іншу, ніж наведена, аргументацію. Але суть і логіка його міркувань аналогічна. Для того, щоб «отримати поняття про державу, дуже важливо розрізнити *народ* і *натовп*. Народ *один*, має *єдину* волю, йому можна приписати єдину дію, але цього не можна сказати про натовп. ***Народ управляє в кожній державі, народ панує*** навіть у *монархіях* засобами волі однієї людини, оскільки сам хоче цього; *натовп* же складається із *громадян*, підданих. У *демократії* та *аристократії курія* є народ, а натовп – громадяни. А в монархії піддані – *натовп, король же народ*. Тому зовсім неправильно говорять, що держава повстала проти короля, адже це, неможливо, тільки *натовп* може повстати проти *народу* (жирний курсив мій – авт.)» [70, с.158].

Найкращий спосіб зберегти себе від приналежності до натовпу, до його тиску на власну самосвідомість полягає в політичній соціалізації засобами філософського мислення, яке одне лише залучає індивідуальну свідомість до духовних надбань власного народу, людства загалом, як і до субстанціальних засад світобуття.

Що стосується видів держави, то Гоббс виділяє два: «природна, влада в якій батьківська і деспотична, і законна, яку можна також назвати політичною. У першій *володар* дістає підданих *своєю волею*; у другій *громадяни рішенням* на основі *свободи* обирають собі *володаря*» [70, с.150].

Природа держави деспотична тому, що людина, живучи в державі, фактично живе поза нею в якійсь спільності та єдності, а не в її інституціях. Тобто, існує як індивідуально-тілесна, психофізіологічна, а не як соціально-психологічна й суспільно-духовна істота. Егоцентрична вдача домінує в ній, а тому й держава по відношенню до неї виступає в якості однієї особи: «держава полягає в особистості правителя». Це тому, що «самі по собі, за своєю *природою* громадяни байдужі до всякого державного поєднання і єдності, вони цінують її лише оскільки можуть досягти в державі приємного життя – тієї мети, яка недосяжна у всезагальній війні, що має місце в природному стані. Тому з необхідністю ця маса, цей розрізнений натовп байдужих між собою індивідів повинен стримуватись лише обмеженою деспотією, і тому єдність, держава отримують буття лише в абсолютній верховній владі, так що чи представляє вона панування багатьох чи одного деспота, вона є самим народом, *державою*. ...Адже деспот має право на все, що у природному стані мав кожен, чому воно і було природним станом; тому *status civilis* відрізняється від *status naturalis* лише тим, що у першому зосереджено в однієї або декількох осіб те, що в другому мали всі. Абсолютна необмеженість верховної влади урівнює її з тією *природною свободою*, яку має кожен у природному стані; вона як необмежена і невизначена залишається неморальною, недуховною, неорганічною, знищуючою поняття держави, грубою природною силою» [70, с.151-152].

Л. Фейєрбах піддав критиці вчення про державу Т. Гоббса за те, що той під правом розумів тільки природну свободу, а тому відділяв від держави поняття права. До людини, на його думку, не можна підходити як виключно емпірично окремої істоти, не з'єднаної психологічно, а саме: любов'ю. Але це позиція Л. Фейєрбаха, протилежна, звичайно, природній війні всіх проти всіх, тобто ненависті. Очевидно, що в суспільному житті є і любов, яка соціалізує і об'єднує, і ненависть як зло виключного егоїзму й егоцентризму, свавілля природної вдачі, яку більшість сприймає за прояв свободи і право на яку визнається всіма, хоча розуміється по-різному.

Глава 5. ЛЮДИНО-ЦЕНТРИЧНІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ

а) Філософське вчення І. Канта

Як і попередні філософи, виходив із безумовної первинності людини як центру, навколо якого має обертатись політичне життя суспільства.

Природа людини вкрай суперечлива: з одного боку, у неї є нестримне бажання до спілкування і створення певної спільноти, з іншого, є також бажання до усамітнення, чому можуть бути різні причини. Тому переважно розвиток здібностей людини і можливостей суспільства в їх взаємодії відбувається через антагонізм. Так, людина певною мірою є самодостатньою істотою, але

самодостатність, у свою чергу, є наслідком постійного суперництва між людьми, яке, врешті-решт, стимулює розвиток суспільства. *«Найбільша проблема для людського роду, вирішити яку його змушує природа, – досягнення всезагального правового громадянського суспільства. Тільки в суспільстві, в якому його членам надається найбільша свобода, а тому існує певний антагонізм, але, тим не менше, наявне найточніше визначення і забезпечення свободи, сумісної зі свободою інших, – тільки в такому суспільстві може бути досягнута найвища ціль природи: розвиток усіх задатків, закладених у людстві; при цьому природа бажає, щоб ця, як і всі інші накреслені йому цілі, воно само здійснило»* [3, с.189].

Постає питання: *«Як людство може вирішити визначену їй самою природою ціль?»*. Кант вважає, що це неможливо здійснити примусовими засобами, оскільки *«з такої кривої деревини, як та, з якої зроблена людина, не можна зробити нічого прямого»* [3, с.190]. Слід виходити з того, що ціль – це всього лише ідеал, до якого має прагнути людина в тому випадку, якщо вона бажає вдосконалення із власної доброї і водночас розумної волі. Щоб реалізувати ідею мирного співіснування, людям *«потрібні правильне розуміння про природу можливого державного устрою, значний, протягом багатьох віків набутий досвід і, окрім цього, добра воля, готова сприйняти такий устрій. Проте поєднання цих трьох елементів – справа надзвичайно складна, і якщо вона буде мати місце, то лише дуже пізно, після багатьох марних спроб (курсив мій – авт.)»* [3, с. 191].

Виділене курсивом має суттєве значення для підтвердження того, що ніякими революційними методами, декретами, примусами з боку держави прискорити зміни свідомості масової людини неможливо і не можливо. Це слід брати до уваги, викладаючи історію будь-якого народу, яка завжди, фактично, є історією тягlosti в часі незмінних домінант його соціо-психології, зміст якої якраз і складає сутнісний вимір всіх форм історичної спільності, про які йдеться в цьому дослідженні. Ці домінанти, попри певні модифікації, переходять від однієї форми до наступної. Їх, очевидно, мав на увазі К. Маркс, говорячи про «крота історії» як її реального суб'єкта. Але чи вийде кріт на світ як світло?

На його думку, найкращою формою державного устрою є республіканський. Засобами до його утвердження має стати єдність теоретичного і практичного розуму. Теоретичний розум здатний виробити ідеал найкращої форми суспільного устрою; практичний повинен базуватись на емпіричних засадах людської природи, які можуть дати *«твердий ґрунт для споруди державної політики»*. Метод критики, фактично самокритики, здатен зняти суперечки властивого теоретичного розуму догматизму і, водночас, надати шляхетність суб'єктивності та суб'єктивізму емпіричного досвіду. Тільки подібним чином можна створити *«спокій правового стану, на засадах якого тільки й належить вести наші суперечки не інакше, як у вигляді процесу. В природному стані кінець безкінечним і безплідним суперечкам встановлює перемога, якою похваляються обидві сторони і за якою, як правило, настає нетривалий мир,*

встановлений начальством, яке втрутилось у справу; у правовому стані справа закінчується *вироком*, який, досліджуючи глибинні витoki суперечок, має забезпечити вічний мир» [25, с.443].

Держава, таким чином, є спільнотою людей, які свідомо мотивують свою поведінку правовим нормам, які, в свою чергу, належать до апріорних принципів розуму. Вони об'єктивно необхідні з точки зору чистої від суб'єктивізму її творців свідомості, тому не створені за чийсь суб'єктивним бажанням.

Ідея державно оформленої політичної єдності має бути визначальною й водночас підпорядкованою дії всіх гілок влади: верховної, яку презентує законодавчий орган, виконавчої, всі структури якої діють відповідно до законів, та судової, яку представляють судді. «Законодавча влада має належати виключно об'єднаній народній волі. Справді, оскільки будь-яке право має виходити від неї, вона жодним чином не повинна мати змогу вчинити з будь-ким не по праву» [26, с.234]. Ясна річ, що загальна народна воля повинна мати емпірично достовірний статус, бути публічно проявленою, а не бути продуктом суто теоретичних міркувань. Лише в такому випадку можна говорити про вихід народу/народів із природного стану, в якому домінує принцип природного відбору, в якому перемагає сильніший, а стан відносного миру є лише тимчасовим. Засобом до вічного, принаймні – більш тривалого, миру є міждержавні *об'єднання*. Стан і тривалість відносно мирних взаємин залежить також і від певних кількісних факторів, серед яких суттєве значення має кількість добровільно, а не примусово, об'єднаних в одну державу народів і величина території. Загалом же ідея вічного миру, виражаючи найвище політичне благо, малоймовірна для своєї реалізації з тієї причини, що різними у них є, насамперед, традиції, звичаї, релігійні уподобання, на засадах яких формується перша форма позитивного права у вигляді звичаєвого права.

б) Філософське вчення Г. Гегеля

Обґрунтування ним суті громадянського суспільства включало в себе два необхідні об'єктивні постулати. 1. Емпірично достовірною особою, що для себе самої є ціллістю як специфічна особливість, що проявляється у вигляді: а) цілісності своїх потреб; б) невпорядкованій, а тому хаотичній суміші природної необхідності та свавілля індивідуальної волі; в) визнання існування всіх інших специфічних у своїх особливостях осіб. 2. Всі особливі взаємини в суспільстві опосередковуються винятково формою всезагальності. На цій підставі «громадянське суспільство є наявне роз'єднання, що постає поміж сім'єю і державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави, адже в якості роз'єднання воно передбачає існування держави, яку, щоб існувати, воно повинно вже мати перед собою як щось самостійне. У громадянському суспільстві кожен для себе – мета, всі інші для нього суть ніщо.

Проте без взаємовідносин з іншими ніхто не може досягти всієї повноти своїх цілей; вони, таким чином, суть засоби для цілей особливого. Проте особлива мета через взаємовідносини з іншими надає собі форму всезагальності: задовольняючи себе, задовольняє цим самим благо інших» [3, с.338].

Цю позицію варто розглянути більш детально. А саме: громадянське суспільство опосередковує відносини між індивідом і найближчим для нього суспільним як соціально-духовним середовищем – сім'єю і державою. Це означає, що його концепцію не можна вважати такою, яка обґрунтовує необхідність тоталітарної держави. А в цьому досить часто звинувачували Гегеля. Держава справді є проявом загального як об'єктивно *необхідного*, яке в жодному разі *не можна обходити*. Завжди слід зважати на те, що кожен індивід у своїх особливих домаганнях схильний до суб'єктивізму, до утвердження своєї волі (що і є свавілля) як абсолютно, на його погляд і переконання, необхідної, отже, єдино законної. Без громадянського типу суспільства держава діє авторитарно, часто деспотично; діє так, як фактично об'єктивно діє закон природи, для якого немає жодних виключень. Оскільки кожна людина у своїх специфічних, хоча б і мінімальних, особливостях є чимось оригінальним, неповторним, громадянське суспільство в такому разі, по-перше, знімає суб'єктивізм фізичних осіб, насичуючи його об'єктивними соціально-духовними чинниками, по-друге, пом'якшує тотальність державного диктату, схильного до права на виключну об'єктивність своїх рішень. Отже, держава в боротьбі з суб'єктивізмом і свавіллям її громадян може заперечити й досить часто заперечує право на їх суб'єктивність, яку вона, навпаки, зобов'язана правовим чином внормувати.

Виходячи з таких міркувань, Гегель і визначає сутність держави. По-перше. «Держава є дійсність моральної ідеї, моральний дух як *явна*, собі самій ясна субстанціальна воля, яка мислить і знає себе, і виконує те, що вона знає і оскільки вона це знає. У *вдачі* вона має своє безпосереднє існування, а в *самосвідомості* одиничної людини, в її знанні й діяльності – своє опосередковане існування, рівно як і самосвідомість одиничної людини завдяки умонастрою має в ньому як у своїй сутності, цілі й продукті своєї діяльності свою субстанціональну свободу» [3, с.344].

Украй важливе для цілей даного дослідження застереження. Справа в тому, що вдача, норов, характер людини, як вже неодноразово й настійливо відмічалось, майже не змінюються. Про це буде детально вестись мова у відповідній главі, присвяченій філософській антропології. Отже, тяглість історії в тому, що вдача народів упродовж неї майже незмінна, бо людині складно вести опосередкований знаннями розумно-вольовий спосіб життя. Тому її реакція на будь-які події безпосередня. І саме тому поступ у державотворенні, у створенні політичної нації, громадянського суспільства дуже повільний. Через що і йдеться про домінування

консервативного мімезису, а не творчого. Як і про «добірну меншину» в якості зразка для наслідування мас, та її тяжкій праці над тим, аби задовольнити її первинні вегетативні бажання створенням такого науково-технологічного потенціалу, який би дозволяв залишити «в спокої» ці бажання.

По-друге. «Держава як дійсність субстанціальної *волі*, якою (дійсністю) вона володіє у піднятій до своєї всезагальності особливій *самосвідомості*, є в собі і для себе *розумне*» [3, с.344]. По-третє. Завдяки тому, що держава «є об'єктивний дух, то індивідуум лише настільки об'єктивний, істинний і моральний, наскільки він є членом держави» [3, с.345]. По-четверте. «Держава є божественна ідея, як вона існує на землі. Таким чином, ***вона є більш точно визначений предмет всесвітньої історії*** (виділено мною для того, щоб зайвий раз підтвердити необхідність розгляду філософії історії як історії становлення «державницького умонастрою» у тих форм колективності, як вона трансформуються у плинності часу – В.Ж.), в якому свобода отримує свою об'єктивність та існує, насолоджуючись цією об'єктивністю. Адже закон є об'єктивність духу й волі у своїй істинності; й лише така воля, яка покоряється закону, вільна, тому що вона покоряється самій собі та виявляється в самої себе як свобода. Оскільки держава, вітчизна означає спільність наявного буття, оскільки суб'єктивна воля людини покоряється законам, то протилежність свободи й необхідності зникає» [3, с.347].

Отже, держава є необхідним атрибутом існування людини, без наявності якої не можна побудувати громадянське суспільство. Саме через це Гегель постійно наголошує на об'єктивній, розумній, божественній суті держави та обов'язку людини бути в стані само-пізнавального оформлення власної особливості, піднятої до рівня наявності в собі усвідомленого «державницького умонастрою», який би забезпечував гідне цих субстанціальних визначень існування.

Постає питання: «Чи можуть люди піднятися на подібний рівень буття?». Це залежить від спрямованості їх індивідуальної волі: першою є інстинктивна/тваринна воля, другою – підпорядкована розуму, усвідомленому внаслідок пізнавальної діяльності. «Людина сама по собі розумна, в цьому полягає можливість рівноправності всіх людей. ..Народ, оскільки це слово позначає особливу частину членів держави, являє собою ту частину, *яка не знає, чого вона хоче*. Знання того, чого хочеш, а тим більше того, чого хоче в собі і для себе суцільна воля, розум, є плід глибокого пізнання і проникнення, яке якраз і не є справа народу» [3, с.348].

У даному дослідженні я постійно наголошую на тому, що народ як сукупність споріднених історичним духом індивідів не тотожний тому розумінню ***поняття народ***, яке з необхідністю породжує в нього непереборне бажання організуватись як державний народ, як народ-нація. Але, не

усвідомлюючи сутнісний зміст поняття держави, народ як духовна історична субстанція «держить» себе в якості особливої волі. Проте цього недостатньо для свідомої побудови громадянського суспільства, субстанціональні виміри якого не тотожні усталеності історичного духу в якості правової прадержави. Тому він, визнаючи державу, далеко не завжди усвідомлює той факт, що її сила і слабкість похідні від рівня властивої йому правосвідомості, основу якої складає індивідуальна розумно-пізнавальна, а не просто об'єктивна як інстинктивна воля.

Гегель зазначає: «**Право** – це відношення людей один до одного, оскільки вони є абстрактними особами» [11, с.199, т.2]. Але абстрагуватись від себе, від своїх домінуючих життєвих інтересів, аби «раньше думать о Родине, а потом о себе», настільки обтяжливо, що пересічна людина й не обтяжує себе подібною операцією, звичною та обов'язковою для пізнання і мислення. І навпаки, «особливе в якості переваги і привілею є настільки сокровенне особисте, що поняття і розуміння необхідності недостатньо, щоб вплинути на поведінку людей; поняття і розуміння самі по собі викликають таку недовіру, що можуть бути обґрунтовані тільки силою, – тоді їм людина підкоряється» [10, с.176]. Парадокс, але примус до розуму й розуміння налаштовує людину, й не тільки українську, але її особливо, проти просвітницької діяльності в її політико-правовому спрямуванні. В даному разі треба розуміти, що примус йде не від сутності держави як політико-правового інституту, а від тих її керманців, які самі бачать в ній лише засіб особистого збагачення, а не інститут влади, якою вона є як прояв божественної волі.

Відзначу, що не йдеться про волю Бога, а про божественний статус розумної волі. Адже Бог як Теос – це і є Розум, Закон. Іншого способу у філософів такого рівня, як Гегель, вплинути на природно-інстинктивний розум пересічної людини, ніж засобом наділення ним самого (!!!) Бога, не існує. Немає пророків у своїй Вітчизні, отже, немає їх у будь-якого народу, окрім деяких найбільш цивілізованих народів, здатних визнати їх наявність серед самих себе. Тому його місце – на небі.

Отже, для утвердження народом ідеї держави він має усвідомлювати, що вона «не механізм, а розумне життя само-усвідомленої свободи, система морального світу, той *умонастрій*, а також і усвідомлення його в *принципах*, що являє собою суттєвий момент в істинній державі» [14, с.300]. Звідси необхідний умовивід: не слід сприймати наявні владні інститути як адекватне втілення самої ідеї держави й державності.

Державу слід розглядати як упредметнену суспільно-практичну форму об'єктивного розуму, який в якості деміурга з великими труднощами намагається реалізувати себе в суспільному житті людей. Розуму проявити себе в суспільному

житті людей набагато складніше, ніж у природному світі, в якому він безпосередньо проявляє себе через його закони. Щодо суспільства, то в ньому розум здійснює свою владу, але вже опосередковано – через діяльність людей, що презентують різні види влади. Їх розрізнення умовне, відносне, але аж ніяк не абсолютне. Тут ідея розуму реалізується через постійну зміну форм правління, адже «державний устрій не є щось створене: він являє собою роботу багатьох віків, ідею і свідомість розумного тією мірою, якою воно розвинене в даному народі» [14, с.315].

Тут, власне кажучи, міститься головна ціль, яку має виконувати історична наука і яку ми намагаємось реалізувати в даному дослідженні. Особливо для українського народу, для якого «робота багатьох віків» його пращурів у напрямку державотворення, була за сімома замками. Визначаючи його у «Преамбулі» до Конституції України, її творці пішли шляхом «совковим», а не об'єктивно науковим. Там він визначений як «громадяни України всіх національностей», а не як автохтонний. Звичайно, що на творців тиснули радянські стереотипи, від яких складно було абстрагуватись. Але саме через це історія новітньої держави набула такого драматизму в останні роки.

Ось чому для розуміння об'єктивного змісту філософсько-політичних вчень видатних мислителів потрібно брати до уваги те, що у всій Європі того періоду настала епоха Просвітництва з її гаслом: «Знання – сила». А сила людей – в розумній волі, в об'єктивних знаннях як про закони природи, так і про основні закономірності формування й розвитку суспільства і самої людини як суспільно-політичної істоти. Звідси їх невтомні намагання просвітити народ духом розумних ідей, якими вони вважали в першу чергу ідеї правові, оскільки без них політичний устрій не може реалізувати ідею справедливості, яка всіх задовольняє. І яку Вольтер назвав такою, що виражає суть самого Бога, без якого простий люд вже не мислить своє існування. Але вкрай бажано, щоб вони також і Бога мислили як втілене в понятті про нього їх власне розумно-вольове існування, яке слід невтомно формувати.

в) Філософське вчення Л. Фейєрбаха

Вважав, що право не слід визначати виключно раціонально. Будь-які поняття, надто ж етико-правові, мають дієву силу лише в тому випадку, коли втілюються в тіло самої людини, визначають зміст її чуттєвості, стаючи при цьому соціально-духовними почуттями.

Імператив чуттєво сприйнятої волі такий: «я можу те, чого хочу», того, що можу здійснити, оскільки людей з'єднує чуттєва прихильність, сила чуттєвого притяжіння. «Для чого не вистачає смислу і плану, для того не вистачає й волі» [66, с.450]. Якщо змінюється об'єкт вольового притяжіння, змінюється й чуттєва природа людини як його дієва складова. Свобода волі «полягає не в можливості

почати, а в здатності *закінчити*. Але можливістю й умовою цієї свободи є час» [66, с.455]. Воля потрібна людині для реалізації її основного прагнення – до щастя. А що таке щастя, це визначає абстраговане від нього мислення як інструмент пізнавально спрямованого на загальне розуму. Воля стає законом як взаємне прагнення людей до щастя.

Насправді, вважав він, основою політичного життя суспільства є прагнення всіх людей до щастя як «прагнення прагнень». Життєвий розум і життєва воля підпорядковані цьому прагненню, яке виступає в якості діяльного начала: «Розум – це така сутність або здатність, яка дає мені уявлення про речі; воля – це така сутність або здатність, яка видобуває з мене назовні ці вкладені в мою голову уявлення. ...Коротко кажучи, *за допомогою розуму* я тому розрізняю між причиною та ідеєю, предметом і його сприйняттям, що *за допомогою волі* я розрізняю між благом і злом, щастям і нещастям, небом і пеклом, між володінням і не володінням – розрізняю стільки ж різко, як і між життям і щастям» [66, с.462].

Політична свідомість, тим більше політична практика суспільства відносно окремої людини як цілі держави, не повинна абстрагуватись від змісту її чуттєвості, адже саме вона безпосередньо визначає сприйняття чи не сприйняття певних політико-державних рішень. Суто раціональними засобами змінити первинні враження, первинні почуття вкрай важко. Первинним проявом абстрактного права, яке, однак, не є його змістом, є життя. Саме безпосереднє життя, а не його правові норми, визначає їх зміст, а не правові норми визначають життя. Основа права в існуванні почуттів, яким належить достовірність людського буття. Право з'являється раніше, ніж закони, оскільки виростає на звичаєвому праві. Звичай як прояв родового, а не видового, необхідного, а не випадкового, загального, а не одиничного, визначає закон в таких його ознаках. «Закон закріплює тільки те, що є правом і по праву, тільки перетворює право в обов'язок для інших» [67, с.642]. Наявність звичаєвого права, закріпленого у віруваннях, традиціях, обрядах, культурах, обґрунтовує раціональний принцип верховенства права в політичному житті суспільства і держави. Тому держава має утверджувати правові закони, а не його диктат. Обов'язок – звичаєва норма, закон – примусова, тому далеко не завжди ефективна.

Політика, оформлена у вигляді держави, не є такими, що існують самі по собі. Якщо ж існують, то насамперед у текстах нормативно-законодавчих документів, а не в людині, не в суспільних зв'язках між ними. Законодавча воля не здатна зобов'язати людей до виконання правових законів; це вони об'єктивно залежні від їх волі, а не навпаки. «Якщо держава, на відміну від суб'єктивного духу, виставляється як об'єктивно істинне, людина деградує до рівня машини, приноситься в жертву державі як абстрактна кількість. Те, чим людина є в думці,

те, чим вона уявляє себе, ставиться вище від того, чим вона є в дійсності» [67, с.643].

Виходячи з цього, державне життя має утверджуватись як на системі абстрагованого права, загально-необхідного з точки зору чистого від суб'єктивності людини розуму, так і, головним чином, на людській суб'єктивності, здатної до свого ошляхетнення, до позбавлення від суто природного егоцентризму. «Так звана суб'єктивна людина – ось істинна людина, істинний дух» [67, с.643], який в політичному житті держави має стати практичною суб'єктивністю людини-громадянина. суб'єкта нормативно-правових зобов'язань. Це той напрямок формування держави як політичного інституту управління, який в результаті сформує норму для звичайної людини-громадянина у вигляді максими «дозволено все, що не заборонено законом», а для державного службовця: «дозволено тільки визначене для них законом». У протилежному випадку держава стає над людиною, стримує її свободу, всебічний і цілісний розвиток її сил і здібностей.

Зрозуміло також, що не є самостійно існуючою сутністю і свобода. «Вона – *мета*; не фізична, вроджена здібність – людина не народжена вільною – вона є результат освіти, звичайно, на основі відповідних вроджених обдарувань» [67, с.645]. Одні лише метафізичні вчення про свободу без опори на них не можуть сформувати людину як її суб'єкта. Тому не варто боротись за реалізацію конкретних свобод виключно в політичному їх визначенні та спрямуванні. Вкрай важливо, аби людина мала схильність до духовної, внутрішньої, мисленнєвої свободи. Маючи такі устремління, вона неодмінно почне боротись за їх політико-правове утвердження.

Підсумок. Оскільки ми розглянули вчення видатних представників соціальної філософії, а філософія – це заклик людини до пізнання самої себе як в першу чергу носія розумної волі, **народ**, з одного боку, це просто слово, термін для позначення всього населення країни, що існує як незалежна держава. З іншого, **народ** є та частина населення країни, яка об'єднана спільними цілями і яка свідомо творить державу як допоміжний політико-управлінський інститут, а не щось, накинута зверху, яке опікується долями людей, за що її потрібно приймати й бути відданими їй, любити її.

Глава 6. ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ ЯК СУБ'ЄКТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Вище наведений аналіз змісту понять, що характеризують суб'єктів розрізненої історії людства, домінує, на нашу думку, у представників класичної філософської думки, яка апелює до розуму та підлеглий йому волі. Але поняттю народ в його об'єктивно-філософському визначенні, що відображає найвищу форму колективної форми суб'єктивності, на даному етапі розвитку людського

суспільства, не відповідає все населення, частина якого зовсім не розмірковує про таку форму свого існування, як і про форму держави. Або ж сукупне народонаселення час від часу проявляє певну розумову активність, але не обов'язково на основі наведених вчень, а стихійно, на основі емпіричного розуміння, оформленого як логіка здорового глузду. Звідси й досить гостра критика вже новітніми філософськими ученнями як інституту держави, так і самого народу в його життєвій достовірності.

Критика зумовлена тим, що створення держав не призупинило ворожнечу вже між ними. Це, серед багатьох причин, зумовлено тим, що суб'єкти державотворення, починаючи від окремих людей і закінчуючи їх об'єднаннями, не завжди розуміють свою роль у державах-республіках. Тому варто розглянути зміст тих понять, які визначають нову суспільно-політичну реальність. До них віднесемо поняття **громадянин, громадські об'єднання, громадянське суспільство, політична партія, політична нація**. Відразу ж зауважимо, що в основі всіх цих понять має бути визначення **людини** не просто як політичної істоти, а як істоти, *що веде свідомий цілепокладальний спосіб життя*. Крім того, зміст цих понять будемо подавати на основі аналізу змісту політичної філософії, як її розуміли визнані мислителі.

а) Політична філософія Ж.Ж. Руссо

Ж.Ж. Руссо, якого за його глибокий аналіз розвитку суспільства, вважають ідеологом Великої Французької революції, визначив людину як громадянина, зобов'язаного постійно впливати на всі процеси, що відбуваються в державі, створеній за її участі також. Він наголошує на різниці між законом, творцем якого є народ як цілісність, і його застосуванням, завжди віднесеним до конкретних індивідів. «Коли я говорю, що предмет законів завжди має загальний характер, я розумію під цим, що Закон розглядає підданих як ціле, а дії – як відчужені, абстраговані, але ніколи не розглядає людину як індивідуум або окремий вчинок. ...словом, всяка дія, об'єкт якої носить індивідуальний характер, не відноситься до законодавчої влади» [55, с.177]. Цілком очевидно, що народ, як творець законів, це, насамперед, свідомо свого людського покликання частина населення, а не все населення. Під час бурхливих революційних подій воно може підтримувати революційні гасла, проте це не означає, що буде така підтримка тоді, коли потрібно діяти згідно їх змісту. Наслідок відомий: недовіра до дій державних органів, виражена в опозиції «ми – вони».

Яким чином зняти це протистояння? Іншого способу, ніж усвідомлювати самого себе діалектично, тобто як соціалізованого народного індивіда, не існує. «Як може сліпа юрба, яка часто не знає, чого вона хоче, бо вона рідко знає, що їй на користь, сама здійснити величну і складну справу, як створення системи законів? Сам по собі народ завжди хоче блага, але сам він не завжди бачить, у

чому воно. Спільна загальна воля завжди спрямована вірно і прямо, але рішення, яке нею керує, не завжди буває осяяне знанням. Їй потрібно показати речі такими, якими вони є, якими вони повинні їй уявлятися; потрібно показати їй той вірний шлях, який вона шукає; оберегти від волі приватних осіб, які збивають її з цього шляху; розкрити перед нею зв'язок країн і епох; урівноважити привабливість близьких і відчутних вигід небезпекою віддалених і прихованих бід. Приватні особи бачать благо, яке відкидають; народ хоче блага, але не знає, в чому воно. Всі рівною мірою мають потребу в провідниках. Потрібно зобов'язати перших узгодити свою волю з їх розумом; потрібно навчити других знати те, чого він хоче. Тоді результатом просвітництва народу стане союз розуму й волі в Суспільному організмі; звідси виникне точна взаємодія частин і, на завершення всього, найбільша сила цілого. Ось що породжує нужду в Законодавцеві» [55, с.178].

Звично в такому разі говорити, що це суто ідеалістична позиція. Справді, свідомість народу в якості народонаселення, особливо ж об'єднаного в натовп, навіть революційний, не діє як самосвідомість. Для того, аби наблизитись до розумно сформованої самосвідомості, потрібно створювати такі форми, в яких вона не відчуває на собі цілком очевидний тиск з боку провідників, які їх очолюють. Тому Руссо цілком логічно дає визначення тих понять, засвоївши зміст яких, можна не розчинитись у створених добровільно об'єднаннях.

Законність влади правомірна лише в тому випадку, коли закони, які вона приймає, є наслідком *угод* між людьми, а не проявом свавільної волі законодавців. В основі правових законів має бути свобода волі людини. «Відмовитись від своєї природи – означає відмовитись від своєї людської гідності, від права людини, навіть від її обов'язків. ... угода, в якій, з одного боку, забрана абсолютна влада, а з іншого – безмежна підлеглисть, пуста й суперечлива угода» [2, с.568].

Суспільна угода про створення політичного організму має бути такою: «*Кожен із нас віддає свою особистість і всю свою енергію під верховне керівництво загальної волі і ми разом сприймаємо кожного члена як невід'ємну частину цілого*» [2, с.568].

Суспільство, утворене на основі суспільного договору, суспільної *угоди*, зберігає *гідність* як фундамент людського буття. Тому це вже не просто громадянська община, а *республіка як політичне тіло*, що отримує назву *держави*. Якщо це тіло активне, тоді це *суверен*, а не формальна держава. Активність йде від того, що люди на референдумі своєю загальною волею утворюють цей політико-правовий договірний суспільний організм. „Відносно учасників вони колективно беруть ім'я *народу*, а в окремішності називаються *громадянами* – як учасники суверенної влади, і *підданими* – як підпорядковані законам держави» [2, с.569].

Суверенітет народу не може бути відчуженим від нього. «Він полягає виключно у спільній волі, а воля не може бути представлена: це – або та ж сама воля, або інша; середини тут немає. ...всякий закон, який народ не ратифікував особисто, недійсний; це навіть не закон» [2, с.572]. Навпаки, закон, який не примушує, – не репресивний, а благодійний. Статус такого закону – проголошення загальної волі, або ж проголошена загальна воля. Саме через це «у своїй законодавчій владі народ не може бути представленим, але він може і повинен бути представленим у своїй виконавчій владі, яка є лише силою, застосованою згідно закону» [2, с.573].

Цілком очевидно, що подібний рівень самосвідомості не може охопити все населення. З одного боку, народ творить державу; з другого, підтримавши її під час революційних подій, перестає її підтримувати своїми повсякденними діями у мирний час, вважаючи свою справу закінченою. На такому тлі започатковуються різні політичні партії, громадські та професійні організації, лідери яких проголошують *загальні* гуманістичні положення, проте не отримують підтримки всього *загалу*, до якого вони апелюють. Що зрозуміло, адже всі програмні документи – це ніщо інше, як раціональне осмислення сутнісних засад суспільного життя людей, що не є повсякденною потребою пересічної людини. Звідси й досить радикальне попередження Ж.Ж. Руссо про те, що кожен, хто, взявши участь у створенні республіки, ставши громадянином держави, але, зустрівшись зі складнощами в її створенні, відійшов від активної діяльної підтримки держави, «поводить себе як той, що не вірить в її закони, має бути покараний смертю: він здійснив найбільший злочин: він збрехав перед законами» [2, с.573]. Звідси й відоме судження, що «революції хоронять своїх героїв».

На складність трансформації свідомості, властивої народу в статусі народності, яка значно більшою мірою характеризується психофізіологічними, ніж раціонально осмисленими і прийнятими для здійснення властивостями, Руссо звернув серйозну увагу. «Більшість народів, як і людей, сприйнятливі лише в молодості; старіючи, вони стають невинними. Коли звичай вже встановились і забобони вкоренились, небезпечно й даремно було б намагатись їх перетворити; народ навіть не терпить, коли торкаються його недугів, бажаючи їх вилікувати, подібно до тих глупих і малодушних хворих, які тремтять при виді лікаря» [55, с.182].

Продовжуючи міркування про різний вік народів, він звертає увагу на сучасну йому Росію. При цьому стверджує, що «настання зрілості в народі не завжди легко розпізнати; якщо ж ввести закони передчасно, то вся праця пропала. Один народ сприйнятливий вже від народження, інший не стає таким і через десять віків. Руські ніколи не стануть істинно цивілізованими, оскільки вони піддалися цивілізації надто рано. Петро володів талантами наслідувальними, в

нього не було справжнього генія, того, що творить і створює все з нічого. Дещо зі створеного ним було добре, більша ж частина була недоречна. Він розумів, що його народ був диким, але цілковито не зрозумів, що він ще не дозрів до статутів громадянського суспільства. Він хотів відразу просвітити й облагородити свій народ, в той час як його потрібно було ще привчати до труднощів цього. Він хотів спочатку зробити німців, англійців, коли потрібно було почати з того, щоб створювати руських. Він завадив своїм підданим стати коли-небудь тим, чим вони могли б стати, переконавши їх, що вони були тим, чим вони не є насправді. ...Російська імперія забажає підкорити Європу – і сама буде підкорена. Татари, її піддані чи її сусіди, стануть її, як і нашими, повелителями. Переворот цей видається мені неминучим. Всі королі Європи спільно сприяють його наближенню» [55, с.183].

Чим не пророцтво і багато в чому об'єктивна характеристика подальшої історії Європи? Особливо ХХ-го століття, як і нашого часу.

Народ зобов'язує себе до виконання закону – загальної, спільної, колективної волі найперше у формі колективної сім'ї, формі родової общини. Ця воля первинного колективу, від якої не можна абстрагуватись ані в теорії, ані в суспільній практиці. Саме через це державу для народу презентують не представницькі законодавчі органи, не виконавча влада у вигляді магістратів та їх службовців, а, насамперед, спільний інтерес, який, власне, і єднає, тримає, держить, скріплює індивідів у родову народну, а в далекій історичній перспективі й політико-правову державну цілісність.

Не складно, засвоївши міркування цього видатного республіканця, співвіднести їх з історією українського народу, з його сучасним державним існуванням, яке постійно піддається сумніву не лише українофобськими політичними силами й верствами населення, але й нібито патріотичними. Останні, тільки-но не попадають до владних інституцій, відразу ж діють їй на шкоду. Тут також є мудре застереження Ж.Ж. Руссо. «Припускати, що всі зловживання існують лише в партії, на яку нападають, а у своїй партії – відсутність будь-яких зловживань – це дуже грубий і дуже звичний софізм, якого має остерігатись кожна розумна людина» [55, с.400-401].

Якщо є спільна воля, тоді є право і правове громадянське суспільство, є держава як реальність спільної волі, яка діє як виконавча влада, що її здійснює суверен. Якщо ж цього немає, влада діє у вигляді певних виконавчих структур і законодавчих органів. Щоб не було зловживань, люди повинні любити громадський обов'язок, любити суспільство, оскільки без цього людям гірше, ніж за природного стану. А щоб любити щось метафізичне, потрібно бути мислячою істотою, любити знання більше, ніж об'єкти чуттєвого сприйняття. Неймовірно, але факт... Сама Франція від початку Великої революції 1789-1793 рр. пройшла

п'ять республік. Але й це ще не кінець, бо є великі проблеми зі складом її населення, велика частина якого не пройшла тих історичних трансформацій, без яких становлення політичної нації неможливе.

б) Політичні ідеї Ортеги-і-Гасета

Видається, що найгостріша критика народу як простої сукупності людей, що населяють країни, маємо у праці відомого іспанського філософа, соціаліста за політичними уподобаннями, Ортеги-і-Гасета. Він характеризував «народ» як всього лише «один із елементів соціальної структури, інертної матерії історичного процесу, другорядний компонент буття» [50, с.17]. Тому рекомендував творчим людям, сприяти тому, «щоб «кращі» пізнавали самих себе, узнавали один одного серед сірої юрби і вчилися розуміти своє призначення бути в меншості і боротись із більшістю» [49, с.232].

Звичайно, що непривабливі риси «народу» має в тому випадку, коли існує як натовп, адже і творчі люди перебувають у ньому як прості одиничні індивіди, не виділяючись із нього. Але «народ», на переконання Ортеги, не може існувати інакше, ніж як однаковий одноманітний загальний тип. Це – констатація емпіричного факту природи. Знаючи це, не можна давати політичну владу над суспільством одноманітній масі. «Наближається час, коли суспільство, від політики і до мистецтва, знову почне формуватись, як належно, у два ордени чи ранги: орден людей видатних і орден людей звичайних. ...Невизначена спільність, безформенне, хаотичне, позбавлене внутрішнього устрою об'єднання без будь-якого спрямовуючого начала, – те, що існувало впродовж останніх півтора століть, – не може існувати далі. Над поверхнею всього сучасного життя приховується глибока і обурлива неправда: хибний постулат реальної рівності людей. У спілкуванні з людьми на кожному кроці переконуюєшся у протилежному, адже кожен цей крок виявляється скорботним промахом» [49; с.232,233].

Підстави для таких оцінок, звичайно, існують нині, існували в минулому. Через те, що не розрізнялись поняття *населення, народонаселення, народ*, багато плутанини в наукових дослідженнях, об'єктом яких є суспільство. На це звертав увагу Ф. Бекон, характеризує ідоли свідомості, що заважають об'єктивному пізнанню. Ідоли ринку, площі якраз про цю ситуацію. «Люди об'єднуються мовою. Слова ж встановлюються відповідно до розуміння натовпу. Тому погане й безглузде встановлення слів дивним чином впливають на розум. Визначення і пояснення, якими звикли озброюватись і оберігати себе вчені люди, жодним чином не допомагають справі. Слова прямо гвалтують розум, все змішують і ведуть людей до пустих і численних суперечок і тлумачень» [50, с.19-20]. Ще більшою мірою цей ідол ринку проявляє свою руйнівну силу в період демократичних держав, адже вже всі громадяни отримали право на свободу слова, плутаючи її зі свободою понятійного мислення.

Масова людина користується благами як належним наслідком виробничої цивілізації. Що цілком логічно і нормально. Тривогу, стверджує Ортега, викликає те, що людина-користувач не дивується цьому, її не вражає творчий геній інтелектуалів, які спроектували те, що в емпірично-чуттєвій дійсності відсутнє. «Дивуватися, подивляти – це початок розуміння. Це розвага й розкіш, властиві інтелектуалові. Його професійна риса – дивитися на світ розплющеними в подиві очима. Все на світі дивне й чудове для широко відкритих зіниць» [50, с.16]. Масова людина звужує свою свідомість, свій кругозір лише до речового сприйняття. Тому вороже сприймає тих, хто об'єднаний на основі «збіжності у розбіжності», єдності і спільності різноманітного. Таке об'єднання не є юрбою чи натовпом; це – духовний соціум, оскільки в його основі мислення, яке, як відомо, якраз і є пошуком єдності в різноманітному. А пошук і є диво, адже шукають те, чого немає для чуттєвої очевидності.

На противагу цьому: «Маса – це кожний, хто сам не дає собі обґрунтованої оцінки – доброї чи злої, а натомість почуває, що він «такий, як усі», і проте тим не переймається і навіть задоволений почуватися тотожним з іншими» [50, с.18]. Але, звичайно, людина маси не задоволена тими, хто проявляє вимогливість до себе, реалізує себе через самопізнання і, будучи незадоволений найперше собою, вдосконалюється, розвиває свої здібності, намагається бути досконалішим від себе самого сьогоднішнього (так жив Г. Сковорода). тому «добірний чоловік – це не вередун, який вважає себе вищим від інших, а той, хто вимагає від себе більше, ніж інші, хоч він сам, може, й неспроможний сповнити цих вищих вимог. І немає сумніву, що найрадикальніший поділ, який можна провести в людстві, – це поділ на два типи: ті, що від себе багато вимагають і беруть на себе нові труднощі та обов'язки, і ті, що від себе нічого особливого не вимагають, а що для них жити – це бути щомиті тим, чим вони вже є, без зусилля самовдосконалюватись, трісками, що їх несе течія» [50, с.18].

Таким чином, проблема взаємодії людини маси й людини з еліти, з добірної меншини лежить у площині духовній, а не ієрархічно-політичній чи суто економічній. Це зовсім не поділ суспільства на вищі й нижчі верстви, панівні й підлеглі класи. Ось чому «наш час характеризується перевагою маси й плебсу, навіть у групах із традицією добору. Отак в інтелектуальній житті, що самою своєю істотою вимагає і передбачає кваліфікацію, помічається поступовий тріумф псевдо-інтелектуалів некваліфікованих, не здатних до кваліфікування і самою своєю психікою дискваліфікованих» [50, с.19].

Такий підхід до суспільства та його соціальної структури є насправді елітарним. Але не в традиційно негативному та зневажливому, як до цього звикли «вчені» в добу підігрування простій людині, а в позитивно-духовному сенсі. Людину справді слід визначати як істоту духовну, але при цьому не поспішати

визначати її емпірично-безпосереднє життя як воістину людське, тобто духовне. Дух – це соціум людської душі, який націлює її на звершення в царині самовдосконалення, а філософія, як зазначав Гегель, досліджує те, що є в істині, в дійсності. А дійсністю володіє розум. Тому позиція Ортеги соціально-філософська; це філософія історії, філософське розуміння історії.

Суспільством не можна вважати просту сумісність проживання людей у просторі й часі. Суспільство – це спільність, об'єднана духом «збіжностей розбіжностей», духом душевної соціалізації, який (і яка) розширює людську свідомість, вивільняючи її від обмежень (примар простору й часу, як відзначав ще Августин святий) предметно-речового світу. Йдучи цим шляхом, людина здатна відійти від звичної й тому хибної думки про однаковість з іншими й собою природно й безпосередньо даною і назавжди незмінною, але входить у світ, в якому постійним є диво самозростання і самовдосконалення. Якщо спробувати увійти в цей світ, для неї відкриваються нові виміри суспільного буття. Їх – ці нові виміри – якраз, на жаль, не бачить, тому що не розуміє й не має бажання долучитись до «розумних форм розуму» (К. Маркс), масова людина. Її міра – «всі однакові» – стає небезпечною для «меншини» (еліти): своєю кількісною однорідною масою вона витісняє меншини з суспільного буття, оскільки ті, з її точки зору та часто щирого переконання, живуть «не як усі», отже, фактично, не живуть взагалі. Більше того: не мають права на життя. «Якби одиниці, що утворюють масу, вважали себе особливо обдарованими, то це була б лише особиста помилка, а не суспільний переворот. *Для сьогоднішнього дня характеристично, що простий ум, знаючи, що він простий, наслідують проголошувати своє право на простацтво і, де хоче, накидає його*» [50, с.20].

Прикметно і водночас прикро, що найбільшою мірою «простацтво» панує над суспільством засобами політичної влади. Ортега, весь час говорячи про «останні півтора століття», має на увазі поширення влади «гіпердемократії», коли маса визначає всі спектри смаків суспільного життя. Не маючи безпосередньої влади в державних органах, вона, тим не менше, своїм вибором творить державу за своїми вподобаннями, за мірою свого «кав'ярняного (чи пивного, як на теренах пострадянських слов'янських держав) мудрування». Найбільшою мірою гіпердемократія проявила себе у так званих «народних» державах – Італії, Німеччині, Росії у вигляді більшовизму. Натомість, потрібно будувати не стільки державу як самоціль, скільки одухотворене суспільство. Воно не будується, якщо між людьми утверджується принцип однакової для всіх рівності як однаковості в усьому; якщо люди не націлені власним розумом, а не владними інститутами, на процес опосередкування самопізнанням єдності і спільності розбіжностей, задовольняючись при цьому простою і звичною, постійно і щоденно повторюваною присутністю у певному місці проживання як тимчасового

перебування в *біологічно* визначеному житті, не створюючи принципово нову форму *соціально-духовного суспільного* життя, в якому в них є бажання бути самими собою як постійно іншими і разом із тим в єдиній спільності з іншими, а не просто бувати серед інших як однакових.

Можливо, що деталізація поглядів Ортеги є децю надмірною. Але, наголошую, вона зумовлена свідомим омасовленням людей в колишньому СРСР, коли витворювався один-єдиний тип – радянська людина. Так звана «совкова» психологія продовжує своє анти-буття в нових умовах з не меншою, якщо не більшою, силою. Адже з'явилась можливість «сварити» державу, так би мовити, легітимно і маса взяла в свої руки владу: вона обирає державних людей за «своїм образом і подобою», тобто за сформованими й наслідуваними, як не прикро, досить значною частиною народжених в незалежній Україні, «совковими» мірками. Творить масове суспільство як державу, в якій партійна «еліта» дослуховується до «голосу мас» як виборців, тому не дивно, що вартість цінностей різко зменшується. В тому числі й цінність знання – воно купується у вигляді дипломів, але якісно не «ошляхетнює» душі тих, хто отримав вищу освіту.

Ортега визнає, що у своєму вченні відстоює аристократичне тлумачення історії: «Воно радикальне, тому що я ніколи не твердив, що людське суспільство **повинне** бути аристократичним, а пішов ген-ген далі. Я твердив, і щодня сильніше переконуюсь у тому, що людське суспільство, хоч-не-хоч, є **завжди** аристократичне самою своєю істотою, аж до такого ступеня, що воно є суспільством у міру свого аристократизму і перестає ним бути в міру того, як втрачає аристократизм. Очевидно, я говорю про суспільство, а не про державу» [50, с.21]. Все вірно, позаяк держава має бути інструментом для адекватної духовній, в сенсі – самовдосконалюваній, сутності людини організації суспільства. Вона дозволяє, а не забороняє. Тобто, держава це політичний інститут для організації «добірних меншин» як соціальних структур суспільства. Коли держава в руках народних мас як рушіїв історії, вона забороняє все, що від неї відрізняється. У США бути відмінним означає бути непристойним. Але так уже і в Європі (що вже говорити про Європу через століття після її характеристики Гасетом!), де шляхетність втрачається під тиском «простого» народу. Він не організовує, а дезорганізує. Адже в сумісному, яке і є, як він вважає, суспільному житті «простий люд» діє під впливом своїх внутрішніх психофізичних органів, а не згідно усвідомлених вимог розумно-правового обов'язку, сутність яких супранатуралістична; діє афективно, але не ефективно. Життя, «обернене в дисципліну – шляхетне життя. Шляхетство визначається вимогами, обов'язками, а не правами. Noblesse oblige. (Шляхетство зобов'язує).

За власним нахилом живе плебей;
шляхетний прагне устрою й ладу. (Гете)» [50, с.50].

Найбільшою мірою надихає розумом історії філософія. Будучи за самою своєю сутністю соціалізованою пізнавальним мисленням щодо граничних засад буття, вона формує у людини потребу бути в інших, ніж безпосередність, його

вимірах. Це той аристократизм духу, та підстава, на якій має існувати суспільство як соціально-духовне утворення. Високоосвічена людина дивиться на світ духовно-пізнавальними очима, сприймаючи його не лише в чуттєво-достовірній формі, але й метафізичній, трансцендентній дійсності. Що стосується пересічної людини маси, то вона не схильна опосередковувати сприйняття світобуття понятійним мисленням. Для неї первинним є світ фізіологічної зорової (і слухової) очевидності, тому її душа, вважає Хосе, герметизована і непокірна в тому сенсі, що їй складно змінити образно-асоціативне мислення на понятійне і діяти згідно розуму понять. Матеріальне виробництво впродовж ХІХ століття (що вже говорити про наступні століття!) наповнило навколишній простір предметно-речовою культурою, яка ще більше прикувала свідомість до наявного буття. Звідси парадоксальна ситуація: «саме тому, що пересічній людині світ і життя здалися відкритими, її душа замкнулась. Отож я тверджу, що в цій облітерації пересічних душ полягає бунт мас, а в бунті мас, у свою чергу, полягає та гігантська проблема, що сьогодні стала перед людством» [50, с.53].

Разом із насиченням суспільного простору предметно-речовим «репертуаром», ХІХ ст. (хоча Ортега вважає, що процес омасовлення свідомості почався у ХУІІІ ст.) висунуло ідею рівноправності між людьми. Вона, ясна річ, за допомогою політичних демагогів була витлумачена народом як узаконення однаковості, або «одноправності». Якщо добірна меншина боролась за свободу мислення, то масу задовольнила свобода слова, спрямованого переважно на предметно-речовий світ і, звичайно ж, на критику еліти.

Отже, цілком зрозуміло, чому Ортега-і-Гасет використав поняття нація для доведення того, що саме воно, а не поняття «народ», адекватно характеризує «добірну меншину» в її соціокультурній та державотворчій сутності. «Нація – це зорганізована людська маса, впорядкована меншиною добірних індивідів. ...Правова форма, прийнята національним суспільством, може бути вповні демократичною чи й комуністичною, ...але його жива, трансправова конституція завжди полягатиме в динамічному впливі меншини на масу. Йдеться про неунікний природний закон, який у біології суспільств відіграє таку ж роль, як закон густини у фізиці» [50, с.171]. Справді, згущення рідини починається від наявності певних центрів кристалізації, які притягують до себе всю іншу її масу, весь її об'єм, створюючи при цьому новий агрегатний стан.

Проста сукупність людських індивідів не є суспільством. Ним в такій суто просторовій сукупності є тільки те, що свідомо об'єднане чітко визначеними цілями й вимогами до себе самого; те, що організовує себе самостійно, а не те, що потрібно організувати й спрямувати, застосовуючи при цьому інститут владного примусу – державу. На такому тлі «маса – це та частина суспільства, яка не діє самостійно. Таке її призначення. Вона прийшла на світ для того, щоб її вели,

переконували, репрезентували, організовували, навіть для того, щоб перестати бути масою, принаймні прагнути до того. Але вона не прийшла на світ, щоб робити це все сама. Їй треба орієнтувати своє життя на вищі інстанції, складені з добірних меншин. ...У той день, коли в Європі запанує справжня філософія – єдиний її рятунок, – ми знову здамо собі справу з того, що людина, хоч-не-хоч, своєю натурою примушена шукати собі вищої інстанції. Якщо їй самій вдасться знати її, вона – добірна істота; якщо ні, вона належить до маси і мусить прийняти її згори» [50, с.85].

Із огляду на свій підхід, Ортега розділяє в історії людства епохи, коли твориться аристократія і завдяки цьому створюється суспільство в його людських вимірах, та епохи, коли вона нищиться і воно розпадається. Вченим слід, на його думку, вирішувати не проблему, «яким *має бути* суспільство», а «яким воно є насправді». «*Має бути* лише те, що *може бути*, і може бути тільки те, що рухається в умовах того, що *є*. ...Побудувати ідеал суспільства з етичного чи правового погляду неможливо. ...Отже, перше за етику та право, з їхніми схемами про те, що *має бути*, повинен говорити здоровий глузд з його інтуїцією того, що *є*. Тож не варто сперечатися, повинна чи не повинна аристократія втручатися в утворення суспільства. Питання вирішено з першого дня історії людства: суспільство без аристократії, без добірної меншини не є суспільством» [50, с.178].

Першим завданням при визначенні долі народу в його сучасному бутті для об'єктивного вченого є аналіз того, яким чином упродовж своєї історії в ньому розвивались взаємини між масами і аристократичною добірною меншиною. Згідно його вчення, це головні складові соціальної структури суспільства. «***Це означає, що суспільство самою своєю природою є апаратом удосконалення.*** Готовність до податливості зумовлює співіснування з іншим і водночас наслідування його, а відтак, самовдосконалення. Імпульс наслідування певних зразків, існуючий у суспільстві, саме й робить його суспільством» [50, с.181-182]. Чим більшою є кількість цих зразків серед певного народу, тим більш динамічний тип суспільства він здатний створити. І навпаки: якщо в народі тривалий час відсутні добірні індивіди з якомога ширшим спектром соціетальних властивостей, він деградує і вироджується, а не народжується. «Перевага цього механізму ***зразковості – податливості***, взятого за принцип соціального співіснування, не тільки в нагадуванні, яка духовна сила створює і підтримує суспільство, а й у поясненні феноменів занепадів та ілюстрації патології націй. Коли якийсь народ плуганиться через століття тяжко немічний, то йому завжди бракує взірцевих людей або покірних мас. У крайньому випадку наявні обидві ознаки. Завважте, до якої межі питання взаємин аристократії та маси передують усім етичним і правовим формалізмом; воно постає перед нами як сам корінь соціального чину» [50, с.183].

Отже, щоб народ створив суспільство, він має бути **аристофілом, а не аристофобом**. В останньому випадку людство отримує отупілі, інтелектуально занепалі народи. Такою є рекомендація видатного іспанського політичного філософа Ортеги-і-Гасета. І до неї Європа дослухалась. І навпаки, не дослухались в СРСР, коли, сліпо слідуючи вказівкам В. Леніна, відносили його філософію до тих її представників, які заплутались у співвідношенні форми і матерії, тому віднесли до ідеалізму як хибного й загрозового для матеріалізму світогляду.

Тяжко слухати чи не щоденно, що наш народ хизується, смакує від того, що все погано у цій «країні дурнів». А керманічі, боячись його образити, не перестають називати його мудрим, а країну – Україну – *цією* країною. Треба соромитись себе, свого невігластва, а не країни, не держави, яку потрібно постійно вдосконалювати. Це – ведмежа послуга і народові, і собі самим – не потрібно самовдосконалюватись. Не потрібно вивчати історико-філософську спадщину, бо, як стверджував В. Ленін, вона веде в «болото попівщини та фідеїзму». Але чи нині не спостерігаємо відверту й постійно пропаговану через ЗМІ «дружбу» політичної еліти, починаючи від нижчих поверхів влади до найвищих, з церковниками, а не з мислителями, починаючи від Аристотеля. Причому, політична верхівка всіх рівнів ще донедавна активно сповідувала атеїстичні погляди, включно з тією, яка належала до комуністичної партії, для якої, як виявилось, вчення вождя виявилось непереконовим. Цей факт масового походу в церковно-релігійну ідеологію зайвий раз свідчить про необхідність формування «добірної меншини» як суб'єкта формування політичної нації якраз на твердому ґрунті філософського світогляду.

в) Вчення П. Сорокіна про соціальну стратифікацію суспільства

Найперше, на що варто звернути увагу, це на те, що П. Сорокін за експертними рейтинговими оцінками визнається як «соціолог №1» ХХ-го ст. Тому його міркування про суть і розвиток суспільства не можна оминати.

Виходив із того, що суспільство дане там, де є певна кількість наділених психікою індивідів, пов'язаних між собою процесами психічної взаємодії. Завдяки цьому індивід мають можливість обмінюватись ідеями, почуттями, вольовими прагненнями, тобто тим, що складає зміст їх свідомості. «Поza розвиненої нервової системи немає і не може бути свідомості. Звідси висновок: психічна взаємодія дана у спілкування організмів, наділених розвиненою нервовою системою, а саме – сірою корковою речовиною мозку. Такими організмами є людина (*homo sapiens*) і вищі тварини. Отже, суспільство в сенсі соціологічному означає перш за все сукупність людей, що знаходяться в процесі спілкування, і далі – сукупність взаємодіючих вищих організмів» [58, с.29]. Отже, суспільство це, в першу чергу, соціально-духовний організм.

Вивчаючи історію певних суспільств, потрібно розкрити основні закономірності, які діють у суспільних явищах. Цільова установка полягає в тому, щоб позбутись хибних уявлень про свободу волі, яка начебто може подолати дію причинності в розвитку соціальних явищ. Тому соціальна механіка, фактично історія як плінність подій у часі, має вирішити такі проблеми: а) «розкласти складні суспільні явища на найпростіші елементи...; б) вивчити властивості цих

елементів і тих ефектів, які вони викликають у поведінці людей і суспільному житті; в) ...зрозуміти увесь механізм суспільного життя, розкрити його закони, зробити незрозуміле зрозумілим, складне простим, випадкове закономірним» [58, с.30].

Пізнавши основні закономірності розвитку суспільства, можна проводити адекватну соціальну політику. Її мета – «формування рецептів, показ засобів, користуючись якими, можна і потрібно досягати цілі покращення суспільного життя і людини. Інакше соціальну політику можна назвати соціальною медициною або вченням про щастя» [58, с.30].

Оскільки ми обрали точку зору, згідно якої історію слід розглядати як взаємодію тих історично сформованих форм спільності, що, водночас, є формами колективної суб'єктності, позаяк людина є політичною/громадською істотою, наведемо визначення Сорокіним поняття соціальне явище. Це «соціальний зв'язок, що має психічну природу, яка реалізується у свідомості індивідів, виходячи в той же час за змістом і тривалістю за його (індивіда – Ж.В.) межі. Це те, що називають «соціальною душею», це те, що інші називають цивілізацією і культурою, це те, що треті визначають терміном «світ цінностей» на протилежності світу речей, що утворюють об'єкт наук про природу. Всяка взаємодія, між ким би вона не відбувалась, раз вона володіє психічним характером... – буде соціальним явищем» [58, с.39].

Ті форми спільності, з позицій змісту яких ми розглядаємо філософію історії, якраз і мають статус «соціальної душі», «цивілізації і культури», «світу цінностей». Якщо вести мову про створення народом суспільства, суб'єктом якого має стати політична нація, він повинен поступово й цілеспрямовано перетворювати власну «соціальну душу» як продукт, причинно обумовлений насамперед психофізіологічними особливостями людських індивідів, на душу, зміст якої стає змістом цінностей. Що, в свою чергу, не дозволить культурі перетворитись у цивілізацію у вигляді «мертвої протяжності» (О. Шпенглер) світу речей, які беруть людину в полон без них – цінностей. Лише тоді людина може відчувати себе в соціальному організмі як реальна, а не декларована цінність, дійсність якої лише конституційна, а не життєва.

Даючи таке визначення соціальному явищу, П. Сорокін, що цілком очевидно, надає йому онтологічний – буттєвий – статус. Адже психіка (душа) не належить лише простору індивідуального тіла, а виходить за його просторові (часові також) межі. Завдяки такому виходу душі за межі тіла відбувається їх взаємодія. Вже дихаючи, людина обмінюється речовиною, енергією та інформацією із довкіллям. Якщо ж промовляє, то це не тільки коливання повітря, але й вплив на «соціальну душу», «культуру», «цінності» інших людей. Інакше вони б не мали потреби один в другому, а людина не могла б мислити, відчувати,

пізнавати, бажати, прагнути, не могла діяти цілеспрямовано. Другими словами: не могла бути попереду себе самої як інша відносно себе самої теперішньої, нинішньої.

Психіка самої людини є іманентним внутрішнім спонукальним чинником для утворення і збереження все нових і нових соціальних зв'язків і, відповідно, соціальних (духовних) явищ. Здійснюючись, вона неодмінно набуває зовнішнього характеру, втілюючись у певні предметно-речові і водночас символічні форми, які презентують душевні наміри. При цьому нові форми мають власну логіку буття, визначену фізико-хімічними і біологічними законами. І вкрай важливий висновок: «Тільки враховуючи і беручи до уваги закони непсихічного буття, можна сподіватись на розкриття *дійсної* закономірності соціального життя. Зі сказаного самі собою випливають наступні основні методологічні правила будь-якої категорії соціальних явищ: 1) При дослідженні соціальних явищ необхідно чітко розрізняти дві сторони цієї категорії: а) чисто психічну і б) зумовлену першою – зовнішньо-символічну. 2) При поясненні дійсної закономірності соціального життя необхідно враховувати характер закономірності не тільки психічних явищ, але і явищ непсихічних, в яких втілюється і через які об'єктивується чиста «безтілесна» психіка» [58, с.47].

Зважаючи на таку методологію, Сорокін і реалізував у своїй соціології так званий соціо-культурний підхід до дослідження суспільства. Адже предметне тіло людської цивілізації насправді, тобто дійсно презентує соціалізовану психіку людства, є упредметненою формою душі як соціально-духовного начала світобуття. Це відомі речі, але не завжди, досліджуючи самі речі, вчені пам'ятають про їх соціально-духовний і соціально-душевний статус. Якщо немає адекватного в сенсі об'єктивного розуміння непсихічних факторів психічної взаємодії, фактично немає і соціальної групи. Вірніше, вона є, але як група, визначена матеріально-буттєвим – просторово-часовим – чинником. Люди, перебуваючи в одному просторово визначеному місці й одному часі, соціально-психічно, душевно не з'єднані. Отже, «поза організації немає і не може бути соціальної групи, оскільки саме однакове розуміння символів і є одним із елементів цієї організації – організації психічної» [58, с.50].

Справді, суб'єктами суспільної взаємодії є або конкретні індивіди у своїх міжіндивідуальних взаємовідносинах, або ж це групи людей, які утворюють між-групові взаємовідносини. Маючи біопсихічне забарвлення, дослідник історії зобов'язаний знати психологію і соціологію людини. Враховувати потрібно якомога більше якісних параметрів зазначених суб'єктів взаємодії: расу, національність, вік, стать, релігію, рівень буденної свідомості, пануючі ідеологічні доктрини, політичну приналежність, професію, економічний статус і т.

п. Характер взаємодії при цьому може бути каталітичним, якщо здійснюються відкриті дії, або ж від них утримуються, проявляючи активну толерантність.

Вирішальне значення мають цінності та норми, з якими суб'єкти вступають у взаємодію між собою. *«Позбавлені своїх значимих аспектів, всі явища людської взаємодії стають просто біофізичними явищами і в такій якості утворюють предмет біофізичних наук»* [58, с.200]. Вони, як правило, передаються не на суто духовному рівні – телепатично-сенсорному, а за допомогою матеріальних носіїв. Ними можуть бути і є світлові, звукові, мімічні, термічні, механічні, хімічні, електричні провідники, тобто різноманітні види фізичних полів і енергій. *Тому ми далі наведемо також і вчення представників сучасної філософської антропології.*

Для розуміння складнощів, що виникають у процесі якісного переходу народу як суб'єкта творення держави-республіки до політичної нації, варто навести визначення найбільш значимого аспекту, який має бути присутнім у творців. А саме: вони мають виходити з того, що соціокультурний розвиток суспільства включає в себе три системи істини: ідеаційну, ідеалістичну і чуттєву. *«Ідеаціональна істина – це істина, що відкривається милістю Бога через його глашатаїв (пророки, містики, «батьки церкви»), знаходиться надчуттєвими засобами через містичний досвід, пряме одкровення, божественну інтуїцію і натхнення. Така істина може бути названа істиною віри. Чуттєва істина суть істина почуттів, що осягається органами чуттєвого сприйняття. ...Ідеалістична істина є синтез двох других істин, тобто синтез, створений нашим розумом»* [59, с.463].

Складність в тому, що розум як здатність до абстрактно-понятійного способу мислення не домінує не лише у звичайних людей, не обтяжених у своєму житті об'єктивно-науковими пошуками істини. Науковець також не може мотивувати свою життєву позицію виключно поняттями розуму. Це обтяжливо як для нього самого, так і для необхідного спілкування з іншими людьми, в яких домінують чуттєві істини.

Таким чином, історичний розвиток будь-якого народу залежить від того, яка система істини домінує в його свідомості. Провідна роль, що цілком зрозуміло, тому що природно/об'єктивно, належить чуттєвій соціокультурній домінанті, адже істини відчуття належать масовій буденній свідомості. Це первинний і вихідний рівень свідомості, але саме такий її рівень приводить людське суспільство до кризового стану, оскільки для підтвердження чуттєвих істин потрібно надати їм матеріально-речову форму, яку забезпечує промислово-виробнича діяльність як головна і провідна. Істини розуму і віри, в такому випадку, відходять на задній план, а разом із ними суттєво знижується рівень моральності суспільства, рівень духовної культури. Настає кризовий період існування суспільства, за якого етико-правові норми набувають прагматично-

прикладного характеру. «Так, чуттєве суспільство з його чуттєвою етикою підготувало своє добровільне само-підпорядкування грубому насильству. «Звільняючи» себе від Бога, від усіх абсолютів, від категоричних імперативів, воно стало жертвою відкритого фізичного насильства і обману. Суспільство досягло крайньої точки моральної деградації і нині трагічно розплачується за своє безумство. Розхвалюваний утилітаризм, практицизм і прагматична доцільність як засади такого суспільства обернулись найнепрактичнішою і неутилітарною катастрофою» [59, с.503].

Тут потрібно враховувати те, що для людини, яка мислить понятійно, будь-який стан суспільства, навіть і природи під час якихось катаклізмів, є катастрофічним. Адже всі поняття – суть «ідеальні типи» (М. Вебер), яким не відповідає істина в її абсолютному вимірі. Вона завжди відносна у своїй абсолютності. Катастрофізм як душевний стан властивий і масовій людині, як тільки-но вона не реалізує якесь своє чуттєве бажання, чуттєву забаганку. Але вона рідко коли бачить причину катастрофи у своєму невігластві. Якщо брати українське пострадянське суспільство, то воно страждає на «традиционный русский вопрос: «Кто виноват?», але друге питання змінене: не «Что делать мне лично?», а «Что делать с теми, кто виноват?»».

Причина катастрофи у тому, що на чуттєвій основі неможливо надати розвитку суспільства об'єктивної наукової домінанти. Тому в такому типі суспільства переважає психологічна, а не логіко-понятійна соціо-творча складова. Це означає, що в ньому більше тваринного, біо-психофізіологічного, ніж власне соціально-духовного.

Можна бачити, що нібито суто соціологічне вчення П. Сорокіна є фактично тотожним розкриттю ним філософії історії, яка характеризує суспільство не як просту сукупність індивідів, що мешкають на певній обмеженій території та певний обмежений час. Це живий соціально-духовний організм, який має тенденцію до розвитку в напрямку, що забезпечує повільний, еволюційний, але поступ людини до тих визначень і значень, які здатні створити «світ цінностей», що діалектично зняв у собі попередні визначення. У нашому варіанті це еволюція від роду-племені до народності, народу та політичної нації.

У варіанті П. Сорокіна це еволюція суспільства й людини від визначень просторово-часових у матеріалістично-природознавчому значенні до понять соціального простору й часу. Перші, відносячись до важливих ознак держави, обмежують розвиток як суспільства в цілому, так і окремих її громадян тим, що територія відноситься до головних ознак держави, а час існування народу віднесений до її започаткування. Другі, будучи духовними визначеннями, виводять суспільства й, відповідно, людей на простір безмежних і вічних універсальних можливостей.

Соціальний простір багатомірний і багатовимірний. Його слід вимірювати як по горизонталі, так і вертикалі. Саме в межах цього простору формується й

відбувається соціальна стратифікація або диференціація суспільства на певні групи в суспільній ієрархії. І тільки вона має стати **постійною** характеристикою будь-якого організованого суспільства, забезпечуючи йому якщо не постійну, то, принаймні, досить тривалу в часі стабільність. «Висота» такої соціокультурної ієрархії, створюваної самими людьми на основі спільних інтересів, може визначатись економічною, політичною, професійною стратифікацією.

Соціальна мобільність визначається реальними можливостями переходу індивіда або іншого соціального суб'єкта з однієї соціальної позиції в іншу. Вона також має горизонтальний і вертикальний вектори. Останній не обов'язково спрямований вгору: він може падати, розкладатись, занепадати, дезінтегруватись, взагалі – розсипатись в горизонталь. Якщо суспільство виключно горизонтального типу, то соціальна мобільність в ньому практично відсутня, нульова. Це так званий «закритий» тип суспільства. Відкритим є той, в якому перехід з одного «поверху» соціокультурної стратифікації на інший є вільним.

Так, властивий українцям гетьманізм та отаманізм із отриманням державності розквітає пишином квітом. Це видно як за кількістю офіційно зареєстрованих політичних партій, громадських організацій, так і за посадами керівників навіть найменших бізнесових структур, які неодмінно обіймають посади «президентів», «генеральних директорів» тощо. Крім негативу, тут є й безумовний позитив. А саме: саме цей середній клас був рушійною силою двох революцій – Помаранчевої та Гідності. Це також ніщо інше, як формування громадянського суспільства та політичної нації.

2) Концепція розуміючої соціології/філософії історії М. Вебера

Для цілей нашого дослідження вкрай важливо враховувати основні положення розуміючої соціології Макса Вебера. Адже, вивчаючи історію, ми завжди хочемо зрозуміти її хід, віднайти ті основні закономірності, які продовжують діяти не лише в минулому, але й у сучасності. Звичайно, що не всі мислителі визнають наявність у ній усталених законів. Проте, якщо розглядати її як єдність психофізіологічних і духовних чинників, все ж можна визначити хоча б певні тенденції. Причому такі, що, як любив повторювати К. Маркс, як кошмар тяжіють над сучасниками. Тобто, не може бути сумніву в тому, що є закон тяжіння не лише мас фізичних, але й закон тяжіння масової свідомості як в історичному плані, так і особливо в її тиску на індивідуальну свідомість сучасників.

Вебер виходив із того, що суспільство та його індивіди не є тими об'єктивними фактами, які можна адекватно їх сутності дослідити методами наукового аналізу. Соціальні факти потрібно вивчати зсередини, а не ззовні. В першу чергу бажано вивчати цілі поведінки, які важать значно більше, ніж їх зовнішня форма. Головне тут – тлумачення і мотиви дійових осіб. Пізнавальний інтерес викликає не будь-яка міжлюдська взаємодія, а лише осмислена, свідома. Тут він погоджувався із визначенням К. Маркса, відносячи себе до тих, хто

продовжує його вчення в деталях, про людину як цілепокладальну істоту. Важливою для дослідника є не взаємодія не типу «стимул – реакція», а сфера значень і смислів, їх людські виміри, а не інстинкти чи рефлексії, чи будь-яке випадкове спілкування.

Для вченого в галузі суспільствознавства важливо знайти й відкрити процедури, які дають можливість *розуміння* причин історичних подій, а *не пояснення*, як це робить наука. Для цього слід виявити роль суб'єктивності в історико-соціальному пізнанні, орієнтуючись на *індивідуалізований* розгляд соціокультурної реальності, на пізнання соціальних явищ в їх історичній специфіці. Вважаю, що знання загальних законів у науках про культуру в її історичному аспекті «ніколи не буває цінним як таке»; воно є лише одним із допоміжних засобів її пізнання. Пізнання, не є простим відображенням дійсності. Це завжди значною мірою *вигляд* суб'єкта пізнання, який використовує специфічні для нього дослідницькі підходи, а не лише суто наукові як загальноприйняті.

Із цим варто погодитись. Тому й наше дослідження є спробою запропонувати зацікавленій аудиторії авторське бачення історії в її філософському осмисленні. Найперше, звичайно, специфіки української історії, оскільки в ній прояви суб'єктивності досить потужні. Звичайно, що ми намагаємось позбутись суб'єктивізму, тому й подаємо аргументи відомих і визнаних дослідників.

Історична дійсність, яку вивчає історія, не є чимось лінійним, одномірним, визначеним законом як усталеною формулою людського буття. Вона переважно аморфна, невпорядкована, хаотична. Тому й завдання соціальної науки полягає в намаганні зрозуміти реальне життя в його своєрідності, встановити культурну значущість явищ у їх специфічному вигляді, з'ясувати причини їхньої історичної особливості. Ось чому історія як просто хронологічний виклад подій, як всього лише історіографія, не вражає душі тих, хто її вивчає, не стає національною ідеєю, якою вона має бути і якою вона, власне кажучи, є. Тільки через віднесення до ціннісних ідей культури конкретний фрагмент дійсності стає значущим для наукового дослідження. Досягти цього можна, якщо виходити з наведеного на початку дослідження визначення поняття «історія», яке розкриває єдність історіографії та філософії історії. Адже цінності – це розділ філософії, це сама філософія як вчення про цінність самої людини, яку вона має усвідомити в собі самій, а не в «історичних персонажах», які далеко не завжди є носіями цінностей, але, на жаль, представляють історію. На цей факт звернув увагу А. Тойнбі у своїй фундаментальній праці «Дослідження історії», яка і є працею з «Філософії історії». Історію слід класифікувати не за астрономічним часом, а за тривалістю дії тих властивостей людей, які діють всупереч хронологічній класифікації. Ми думаємо, що наш підхід і є таким.

М. Вебер відзначає, що наука вимагає відкриття законів, статус понять яких – *ідеальні типи*. Але закон – це загальне, що тяжіє над індивідуальним. Якщо для «бездушної» матерії це не має жодного значення, то для людини повне ігнорування її особливостей нестерпне. Поняття як ідеальні типи – це пізнавальний інструмент, який конструює дослідник, впорядковуючи хаотичну дійсність з метою її розуміння найперше ним самим. У цьому чи не головна

складність у формуванні для всього загалу, всього народу єдиного розуміння історії. І все це попри наявність єдиних підручників з історії, як це буває в авторитарних і диктаторських державах. Поняття – це теоретичний конструкт, «мисленневий образ», створений дослідником за допомогою виділення та підсилення окремих елементів дійсності, які йому видаються істотними. У цьому принципова відмінність **наук** про природні об'єкти **від вчень** про суспільство.

Суспільство – це взаємодія між людьми, які не відповідають ідеальним типам, які «діють» у науці та у вченнях про людей. Тому ідеальні типи не мають адекватних корелятивів в емпіричній дійсності. Їх призначення суто логічне, вони «об'єктивно можливі». Це «утопії», «фантазії», «чисті фікції», що самі по собі не претендують на емпіричну значущість, не мають нічого спільного із зобов'язаністю для живих людей діяти згідно їх змістовного спрямування, зі сферою оціночних суджень. Це суто логічна досконалість. Ідеальні типи – історичні й соціологічні – дають можливість досягнути специфічний образ дійсності в його певній усталеності, певній наближеності минулого до реалій сучасного сьогоднішнього. Минуле може стати сучасним в тому випадку, коли його логіка більш-менш адекватно накладається на нього, на конкретного індивіда.

М. Вебер відстоював принцип «свободи від оціночних суджень», які, на його переконання, спотворюють науку. Освіта має бути поза симпатіями викладача. Має бути інтелектуальна чесність. Судити про значущість людських цінностей – справа віри, спекулятивного споглядання життя і світу з огляду на їхній смисл, а не предмет емпіричної науки. Остання має суто механістично-операціональне застосування. Для формування світогляду вона не придатна, бо своїми засобами не може збагнути сенс цього світу. Проте із цим його судженням можна не погодитись. Або ж погодитись лише якоюсь мірою. Справа в тому, що, з одного боку, світогляд, як ми його розуміємо, це форма самосвідомості, яка безпосередньо мотивує життєдіяльність людини. З іншого, типи світогляду змінюються. Тому людина, якщо бажає зрозуміти сутнісні виміри буття, здатна подолати безпосередню реакцію на сприйняття чи несприйняття якихось його проявів. Безпосередня реакція на проблеми буття властива міфологічному типу світогляду. Але вже релігійний та особливо філософський типи світогляду долають безпосередність, фактично ж інстинктивність дій. Звичайно, що на такий «подвиг» здатні далеко не всі. Але це життєве покликання кожного, хто ставить перед собою в житті чітко окреслені цілі та намагається, попри спротив як власних звичок, сформованих в, умовно кажучи, позасвідомий період свого життя, так і спротив суспільного оточення. Власне кажучи, історія людства якраз і розвивається завдяки тому, що «добірна меншина» бере на себе такі завдання, долаючи інерцію мас та їх безпосередню бунтівну реакцію на будь-які нововведення. Сформувати політичну націю чи можна, залишаючи поза увагою визначення людини саме як політичної істоти, неможливо. Але можливо, якщо історію подавати як політичну філософію, як трансформацію в часі духовності.

Ставлячи перед собою завдання цим дослідженням якимось чином подолати аморфність студентської маси щодо необхідності розуміння свого покликання, ми тому й апелюємо до їх розуму. Адже студент той, хто свідомо прагне до знань з метою їх трансформації в спосіб життя, в професійну діяльність. Але чи не є для людини, яка прагне

отримати **вищу**, ніж суто емпірична, **освіту**, головною професією професія бути людиною згідно її понятійних, опосередкованих **розумом і розумінням**, визначень? Тому перетворення історії із суто емпіричної науки, якою вона є в її суто хронологічному викладі як історія постійних воєн та героїв, що залишають в тіні сам народ, в осмислену філософію історії не означає порушення «інтелектуальної чесності». Навпаки, нечесно, розглядаючи історію, подавати її в суто природознавчому вигляді. Думаємо, що так мислив і сам М. Вебер, інакше для чого взагалі ставати вченим у сфері суспільствознавчих дисциплін. Не можна нав'язувати щось поза об'єктивними аргументами, як це властиво церковникам та правлячим політичним партіям. Ми, будучи «родом с Октября», також проти цього.

Соціологію визначав як науку, що намагається пояснити свій предмет – **соціальну дію** – на основі **розуміння**. Воно допомагає пояснити поведінку індивіда або групи. В історії завжди діють індивіди, тому вона не має законів, що впливають із необхідності, вона завжди ймовірна. Такі поняття, як «держава», «суспільство», «феодалізм» тощо означають певні категорії спільної діяльності людей. Завдання соціології – звести їх до «зрозумілої» поведінки окремих людей, що беруть участь у цій діяльності. Зрозуміти можна те, що має певний смисл для суб'єкта певної поведінки. Тому предметом розуміючої соціології є осмислена дія, пов'язана із «суб'єктивно передбачуваним смислом» [9, с.603]. Звідси завдання розуміючої соціології, а також історії, яка, безумовно, відноситься до неї як соціологія історії чи філософія історії, оскільки останню потрібно не просто знати як хроніку подій, але значно більшою мірою визначити її вплив на сучасників, в тому, щоб, як стверджував Гегель, взяти урок у неї в її досить часто нелюдському сенсі і, отже, почати діяти по-людськи.

М. Вебер відзначав: «Не всі типи взаємовідносин між людьми носять соціальний характер; соціальна лише та дія, яка за своїм смислом орієнтована на поведінку інших» [9, с.626]. З одного боку, людина політична/соціальна істота; з іншого, їй як окремій людині досить складно проявляти своє Я, яке для неї складає її власну самоідентичність. «Діючий індивід лише невизначено «відчуває» цей (передбачуваний ідеальними типами – Ж.В.) смисл, але ні в якому разі не знає його, «ясно його собі не уявляє»; у своїй поведінці він у більшості випадків керується інстинктом або звичкою. Досить рідко люди, а за умови масово-однорідної поведінки лиш окремі індивіди, виразно усвідомлюють його (раціональний чи ірраціональний) смисл. В реальній дійсності по-справжньому ефективна, тобто повністю усвідомлена і ясна за своїм смислом, поведінка – завжди граничний випадок. Про це необхідно пам'ятати при дослідженні *реальності* в історичній та соціологічній науці» [9, с.624].

Історія свідчить, що далеко не всі взаємодії між людьми є соціальними діями. Часто люди відносяться до інших людей як до речей, як до засобу для досягнення своїх цілей без того, щоб зважати на цілі тих, кого вони використовують як звичайну матеріальну річ, як «знаряддя праці». Вчений

виділив чотири типи соціальної дії: традиційні та афективні дії, а також ціннісно-раціональні та ціле-раціональні. При цьому відзначив: «Тільки людській поведінці властиві, у всякому разі повністю, такі зв'язки й регулярність, які можуть бути зрозуміло витлумачені. Отримане засобом тлумачення «розуміння» поведінки людей містить специфічну, досить різноманітну за своїм ступенем якісну «очевидність». ...Найбільшою «очевидністю» відрізняється ціле-раціональна інтерпретація. Ціле-раціональною ми називаємо поведінку, орієнтовану тільки на засоби, що (суб'єктивно) видаються як адекватні для досягнення (суб'єктивно) однозначно сприйнятої мети» [9, с.495].

Йдеться не про винятково «розумне розуміння розумних дій» людини. Таких в емпіричній дійсності просто не існує. Йдеться про те, що ціле-раціональна інтерпретація найбільш очевидна по відношенню до поведінки конкретної людини, яка – поведінка – може бути навіть містично-іраціональною, включно до хворобливо-патологічної, наперед не прогнозованої. Соціологія, що вивчає історію, наблизиться до розуміння мотиваційно-поведінкового змісту народної свідомості в тому разі, якщо винайде засоби пояснення, що досить суттєво піднімають загальний рівень розуміння, яке в емпіричній реальності здійснюється стихійно – переважно засобами логіки здорового глузду, завжди схильного до швидких узагальнень, які не додають людям об'єктивного розуму і розуміння.

Пояснення в соціології не повинно ставити собі за мету тільки раціональне тлумачення, яке дає наукова свідомість у вигляді цілісної теорії розвитку об'єкта. «Соціологія, подібно історії, дає спочатку «прагматичне» тлумачення, ґрунтуючись на раціонально усвідомлених зв'язках дій. ...Специфічно важливим для розуміючої соціології є насамперед поведінка, яка, по-перше, за суб'єктивно передбачуваним дійовою особою смыслом співвіднесена з поведінкою других людей, по-друге, визначена також цією її осмисленою співвіднесеністю і, по-третє, може бути, виходячи з цього (суб'єктивно) передбачуваного смислу, зрозуміло пояснена. ...Соціологія диференціює їх (психічні внутрішні стани, що спонукають до дії, мотивують поведінку – Ж.В.) за типами смислової (перш за все зовнішньої) співвіднесеності дії, а тому ціле-раціональність слугує їй...ідеальним типом саме для того, щоб оцінити ступінь її іраціональності» [9, с.497].

Маємо важливе методологічне обґрунтування того, яким чином потрібно формувати суспільство. Історія лише фіксує дії окремих людей, тому її філософсько-соціологічне осмислення повинне максимально наблизити свої висновки до реального суб'єкта цієї історичної суспільної дії – окремої особи. А це можливо, якщо особа розглядається в своїй об'єктивній іпостасі – іраціонально-чуттєвій. В добу СРСР КПРС постійно возвеличувала радянський народ як втілення чистого у своїх помислах розуму. І саме це призвело до його краху, бо людина бралась, принаймні, на офіційному рівні, як така, що не може діяти інакше. Хіба що деякі «людці» спокушаються на «буржуазну» пропаганду. Протиставлення їй

контрпропаганди в останні півтора десятиліття виявилось неефективним. І не могло бути таким. На жаль, і в сучасній Україні партійні демагоги постійно критикують тих, хто об'єктивно аналізує стан народної свідомості, заявляючи, що їм, бачите, не такий народ попався.

Суспільно орієнтованими діями Вебер вважає такі, які «по-перше, свідомо орієнтовані на очікування, засновані на певних настановленнях, по-друге, якщо ці настановлення «сформульовані» чисто ірраціонально у відповідності з очікуваними в якості наслідку діями усупільнено орієнтованих індивідів і, по-третє, якщо смислова орієнтація індивідів суб'єктивно ціле-раціональна» [9, с.511].

Це означає, що суспільство не являє собою випадкову сукупність індивідів, а певний спосіб орієнтації індивідуальної поведінки, наслідком якого є створення нових якісних об'єднань, які індивіди вважають ціле-раціональними, життєво необхідними для себе. Це важливо брати до уваги, ведучи мову про формування народу як політичної нації. Тут вже суто ірраціональні внутрішні чинники, які характеризують родо-племінну спільність, народність, не допоможуть. Вже народ (звичайно, що певна його частина) починає діяти ціле-раціонально, коли протестує проти монархічної влади і творить державу-республіку. Саме тому вони спроможні збагнути їх на понятійному рівні – по відношенню до них їм властива «середня міра «здатності» розуміння». Якщо соціологія, розглядаючи історію, розглядає суспільство на вищому рівні абстрагування, вона не знайде розуміння у тих, до кого вона звертається. Тому в історії людства є «об'єднання в суспільство з випадкової нагоди» і усталені «утворення». Перші, як правило, ідеологічні, утримувані примусом з боку держави, яка набуває при цьому анти-суспільного спрямування і статусу. «Всюди, де ціле-раціонально встановлюється порядок, завжди присутнє об'єднання в «суспільство», нехай навіть у найрізноманітніших масштабах і сенсі» [9, с.531].

Порядок йде від взаємної узгодженості власної поведінки окремого індивіда з її раціональним сприйняттям іншими індивідами в плані її схвалення або ж передбачуваної непротидії. «Чим більш чисельні й більш різноманітні за типом конститутивних для них шансів сфери, на які індивід *раціонально* орієнтує свої дії, тим далі заходить «раціональна диференціація» суспільства; чим більш *усупільненими* стають за характером його дії, тим більшого ступеня досягає «раціональна *організація* суспільства» [9, с.532]. За такої умови окремі види діяльності, навіть окремі сфери суспільного життя можуть реалізуватись як дії автономні, такі, що знаходяться «за межами суспільних дій і сфер погодження, причому це рівною мірою відноситься як до області релігій, так і до економіки, наукових і художніх концепцій. Шлях «об'єктивації» веде – не обов'язково, але, як правило, швидко – до спільних дій, і якщо не завжди, то, як правило, саме до дій на основі угоди» [9, с.533].

Угода про створення суспільства не означає, нібито воно створюється на чітко визначеній договірній основі, сумарний зміст «статей» яких всім відомий і всіма схвалений. Договірні дії зовсім не обов'язково є діями солідарними, такими, що здійснюються без боротьби. Навпаки, боротьба є необхідною умовою утвердження суспільства, адже її мета – досягти єдності вольових дій на шляху підпорядкування різних вольових устремлінь якійсь одній потужній волі. Ось чому примус – фізичний чи психічний – належить до неодмінних суспільствотворюючих чинників.

Якщо брати до уваги «ідеальний» тип «спілки-союзу», то він передбачає, що всі без будь-яких виключень його члени свідомі щодо домовленостей про зміст засобів, цілей і порядку. Проте переважна більшість важливих форм суспільних об'єднань функціонують таким чином, що від їх членів очікують лише належної поведінки, хоча фактично вони утворені *без* їх участі. Якщо ж хто не солідаризується з суспільною поведінкою, його в такому разі зобов'язують примусом. Найбільшою мірою це проявляється в політичній спільноті, якою є держава як політико-інституціональне утворення.

«Інститути», таким чином, утворені, по-перше, за об'єктивними чинниками, тобто поза волею людей, хоча вони й потрібні; по-друге, «на відміну від співтовариств, утворених на угоді, яка навмисно відмовляється від раціонального порядку, отже, в цьому сенсі аморфних утворень, тут *одним* із факторів, що визначає поведінку людини, служить наявність раціональних настановлень і апарату примусу. ...Діями в рамках союзу ми вважаємо дії, орієнтовані не на настановлення, а на згоду» [9, с.537]. Але ця згода йде «зверху» від якоїсь авторитетної особи, яка в разі потреби і з «мовчазної згоди» більшості може застосувати примус до солідарності. Це – родина, патримоніальне політичне утворення, община на чолі з «пророком» та його учнями, релігійна община. Загалом же справа виглядає таким чином: «Інституціональні дії» – раціонально впорядкована частина «союзних дій», інститут – частково раціонально впорядкований союз» [9, с.538].

Отже, різкої грані, що розмежовує «інститути» від «спілок-союзів», не існує. Суспільство загалом функціонує наступним чином: прийняті інституціональні настановлення (*а це завжди ті настановлення, що діяли в минулому, в історії певного суспільства, певних народів, які всі наступні покоління сприймають як неминучу даність. Якщо ж не сприймають, що завжди буває в перехідних періодах історії, настає час складних перетворень у суспільстві. Це безпосередньо стосується реалій сучасної України*), які дуже рідко приймаються на основі автономної участі в їх прийнятті тими, хто буде зобов'язаний керуватись їх вимогами, поступово (*сучасним українцям, яких, на жаль, більшість, хочеться, аби ця поступовість змінилась на миттєвість: звідси й ностальгія по усталеному застійному минулому, яке надмірно ідеалізується.*

Забувають при цьому, що саме радянське суспільство було примусово створене більшовиками) стають емпірично значимі в якості прийнятих за згодою.

Зважаючи на свої дослідження, М. Вебер визначив, що в суспільстві фактично діють основні чотири суб'єкти. Перший – ті, хто створює раціональний порядок, переслідуючи якісь лише йому відомі цілі (так, виступаючи із заключним словом на XXII-му з'їзді КПРС, М.С. Хрущов говорив: «Наши цели ясны, задачи определены. За работу, товарищи!»). Але чи були ці цілі відомі «товаришам»? Чи була свідомість у самих керівників партії й держави науково-комуністичною, а не грубо-зрівняльною? У цьому одна з головних причин розпаду держави, а не в тому, що всюди навколо неї були вороги: не можна побудувати те, до чого не дійшла масова свідомість); другий – органи, які впроваджують в життя настанови, не завжди знаючи їх цілі; третій – ті, кому цілі відомі, і вони використовують їх у власних суб'єктивних цілях; четвертий – маса, яка діє традиційно, звично, а не свідомо, не ціле-раціонально. «Емпірична «значимість» власне раціонального порядку заснована, отже, перш за все на згоді підпорядковуватись тому, що звично, з чим зжились, що привито вихованням і весь час повторюється. З точки зору своєї суб'єктивної структури поведінка людей часто навіть значною мірою наближається до типу повторюваних масових дій, без усякої співвіднесеності з їх смислом. Прогрес в області диференціації й раціоналізації суспільства означає, що в кінцевому рахунку, як правило (хоч і не без винятків), ті, кого раціональні методи і порядки стосуються практично, все більше віддаляються від їх раціональної основи, яка в цілому від них зазвичай більш прихована, ніж смисл магічних процедур, здійснюваних чаклуном, від «дикуна» [9, с.544].

М. Вебер стверджує, що цивілізоване суспільство діє більш раціонально, ніж спільноти дикунів, не в тому розумінні, що живе за правилами розуму. Відмінність полягає у двох моментах. Перша. Цивілізовані люди **впевнені й переконані** в тому, що всі створені суспільством сутності мають раціональну основу. Друга. **Впевнені й переконані**, що їх можна контролювати, пояснити, врахувати, змінити. Такої впевненості «дикун» не має, проте його віра більш надійна, ніж переконана впевненість. Реальне суспільство поєднує цивілізованість і дикунство і загальна соціологія (див. класифікацію П. Сорокіна) як філософія історії повинна це враховувати.

Врахування повинно здійснюватися на основі вивчення домінуючих мотивів соціальних дій, які виділив у своїй соціології=соціальній філософії вчений. 1. **Ціле-раціональні** – очікується, що ціль буде досягнута, тому що об'єкти взаємодії можуть вести себе раціонально, передбачувано; можуть стати активними суб'єктами. 2. **Ціннісно-раціональні** – ґрунтуються на вірі в безумовну самодостатню цінність очікуваної поведінки, хоча б умови й були несприятливими. 3. **Афективні** – дії суто емоційні, інстинктивні. 4. **Традиційні** – поведіння за звичкою, усталеною в часі. В реальній соціальній дії мотивація

певним чином переплітається. Ясна річ, що масовою, переважною є традиційна дія: це дія *на межі* соціального статусу. Як і афективна, крім випадків *свідомої* емоційної розрядки – сублімації. На противагу їм досить нечасто зустрічаються ціннісно й ціле-раціонально визначені соціальні дії. Це якоюсь мірою ідеальні типи, адже тут є усвідомлення цілей і засобів їх досягнення; тут наявне почуття обов'язку, який зобов'язує, поєднує «обох», «декількох» суб'єктів.

Можна переконатись, що формувати свідомість, яка б відповідала історичній місії людини створити суспільство, яке б всіляко сприяло всебічному й гармонійному розвитку закладеного природою в людину потенціалу в якості найвищої цілі, досить складно. Саме тому й потрібно розглядати історію будь-якого народу не просто як хронологію подій, а як філософію історії, підпорядковану зазначеному цільовому покликанню. Беручи це до уваги, розглянемо в наступній главі ті поняття, які формують відповідне цілеспрямовання певної категорії людей, достатньої для того, аби за ними пішла вся народна цілісність.

Глава 7. ПОНЯТТЯ СВІДОМОСТІ, ЩО ФОРМУЮТЬ ПОЛІТИЧНУ НАЦІЮ

Думаємо, що наведених аргументів, властивих історико-філософській думці щодо формування суспільства на свідомій основі, властивій тим представникам народу, які розуміють різницю між формами спільності, що самі собою перейшли **від** природно-біологічних домінант **до** домінант власне соціально-духовних, достатньо для визначення основних понять, які характеризують суб'єктів, що творять політичну націю.

а) Зміст поняття «громадянин»

Отже, *поняття* людини як **громадянина** відображає такий стан свідомості, в якій головним мотивом її діяльності є усвідомлена необхідність **бути** активним у повсякденному житті задля вільного розвитку своїх здібностей, які без такої активності не можуть розвиватись самі собою, оскільки держава гарантує його *де-юре*, а не *де-факто*. **Мати** посвідчення громадянина не рівнозначне **бути** ним. Держава – це також поняття, ідеальний тип, які набувають свого буттєвого наповнення завдяки відповідній йому – поняттю «держава» – діяльності.

Люди, яких відносять до категорії «державних», далеко не завжди мають адекватне розуміння її сутності, тому діють не ціле-раціонально, а афективно, чуттєво-інстинктивно. Особливо ж у тому випадку, коли громадяни *де-юре* не діють таким чином *де-факто*. Також і тоді, коли на зміну монархічно-феодальному патерналізму, або ж партійно-монополістичному соціалізму, як у випадку із сучасною пострадянською Україною, приходять державницький патерналізм. Старше покоління ще має пам'ятати обіцянку КПРС радянському народові, даній на XXУ-му своєму з'їзді: «Радянський народ має бути впевненим:

там, де партія, там успіх, там перемога!». Як і обіцянку ХХІІ-го з'їзду щодо настання комунізму у 1980-му році, коли «повним потоком будуть литись матеріальні й духовні блага». На жаль, амнезія стає звичною хворобою населення таких типів суспільств. Ось чому ми так детально розглядали зміст відповідних понять у главі 3. Думаємо, що це об'єктивна характеристика мотиваційної свідомості, яка не дає підстав говорити про те, що всі громадяни сучасної України де-факто є суб'єктами створення політичної нації.

Держава як політична спільнота залишається адекватною своєму визначенню та утворенню доти, доки адекватною своїй сутності залишається її політичний устрій, з яким громадяни ідентифікують свою індивідуальну свідомість і власний спосіб життя. Це знав вже Аристотель, стверджуючи: «Трьома якостями повинні володіти ті, хто має намір обіймати найвищі посади: по-перше, співчувати існуючому державному устрою; потім, мати значні здібності до виконання обов'язків, пов'язаних із посадою; по-третє, відзначатись добродієністю і справедливістю, відповідними кожному виду державного устрою» [, с.548-549]. Люди мають бути подібними між собою за розумінням сутності держави, інакше вона не буде міцною, сильною, не створить для них того рівня життя, яке б вони сприймали як найвище благо. Адже вона створюється заради цього.

Держава – це люди, які населяють певну територію і є політичними, а не біологічними істотами. Тобто, є громадянами. Ними є ті, «хто бере участь в судді і народних зборах». Власне кажучи, вони і є державою. Оскільки «добродієність в усьому різна», то «хороший громадянин зобов'язаний уміти і бути здатним і підпорядковуватись, і керувати, а добродієність громадянина полягає в умінні володарювати над вільними людьми і бути підвладним» [4, с.452]. Громадянин той, хто може брати участь в управлінні, маючи на меті загальну суспільну користь, *усвідомлену не від посади, а саме від уміння управляти*. Звідси недоцільність у правильних формах державного устрою допуску до управління державою ремісників через відсутність у них громадянської свідомості: їх спосіб життя не дає їм можливості розуміти загальний інтерес політичної спільноти, якою є держава. Лише здатний до філософського рівня мислення має право на управління, тому що в ньому присутній сутнісний вимір об'єктивного розуму, тотожний політичній свідомості людини в статусі громадянина.

Проблему співвідношення між тим, ким насправді у своєму бутті є конкретний індивід і тим, яким він себе уявляє, має чи не головне значення у сфері суспільного життя як життя державного. Е Фромм у своїй праці «Мати чи бути?» розглядає її у сферах навчання, пам'яті, спілкування, читання, влади, знання, віри та любові. Щодо сфери влади «найбільш важливий момент виражається тут в різниці між *«володіти владою»* та *«бути владою»*» [73, с.44].

Звичне перекладання невирішеності будь-яких проблем на найвищі поверхи державної влади, властиве тим, хто сформувався на традиційному «руському» питанні: «Хто винен?», для людини-громадянина має відповідь: «Я». Але це переважно для людини західної цивілізації. Хоча й там, як це показує Е. Фромм, не завжди душевний стан, виражений опозицією «мати владу» і «бути владою», чітко діє на користь *бути*, а не *мати*. «Влада за принципом буття ґрунтується не тільки на тому, що якийсь індивід компетентний виконувати певні соціальні функції, але й на самій сутності особистості, яка досягла високого ступеня розвитку й інтеграції. Такі особистості «випромінюють» владу, і їм не потрібно наказувати, загрожувати й підкупляти. Це високорозвинені індивіди, самий вигляд яких – набагато більше, ніж їх слова і справи, – говорить про те, чим може стати людина. Саме такими були великі Вчителі людства; подібних індивідів, які хоча й не досягли настільки високого ступеня досконалості, можна знайти на всіх рівнях освіченості й серед представників самих різних культур» [73, с.45].

Важливо, щоб люди в статусі громадянина, як ми це визначили, відшукували таких людей і всіляко пропагували серед населення їх як достойників для влади. Це важливо й для викладу історії, в якій, на жаль, домінують персонажі, чий рівень досконалості далеко не завжди є таким, який варто наслідувати. Е. Фромм відзначає, що рівень компетентності буває різним у різних сферах. Але «якими б не були причини втрати якостей, що складають компетентність, у більшості крупних та ієрархічно організованих суспільств відбувається процес відчуження влади. Первісна реальна чи уявна компетентність влади переноситься на мундир чи титул, що її уособлюють. ...Те, що люди сприймають мундири чи титули за реальні ознаки компетентності, не відбувається само собою. Ті, хто володіє цими символами влади та здобуває з цього вигоду, повинні подавити здатність до реалістичного, критичного мислення у підлеглих їм людей і примусити їх вірити вимислу. Кожному, хто дасть собі труд задуматись над цим, відомі махінації пропаганди і методи, за допомогою яких подавляються критичні судження, відомо, яким покірним і податливим стає розум, приспаний затертими фразами, і якими безсловесними робляться люди, втрачаючи незалежність, здатність вірити власним очам і покладатись на власну думку. Повіривши у вимисел, вони перестають бачити дійсність в її істинному світлі» [73; с.46,47].

Як не прикро, але із масштабним і раніше небаченим розвитком ЗМІ кількість тих, хто бере на себе «труд замислення», постійно зменшується. Стереотипне мислення завжди було властиве масовій свідомості, оскільки на його формування завжди працювала церковна й державна пропаганда авторитарних суспільств. І та й інша весь час апелювали й продовжують апелювати до минулого, тобто до історії, яка завжди, на відміну від сучасності, має статус

сакральний, патріотичний, проти чого діяти не те що не можна, а небезпечно. Це справді велика духовна сила в руках влади, що втратила компетентність, або ж взагалі її не мала, адже перевірити історичні події власним досвідом неможливо. Наукові методи не можуть бути масовими, тому «мистецтво кіно», як стверджував В. Ленін, має бути формою історичної правди для мас. Це також одна з причин нашого звернення до розуму можливої читацької аудиторії.

б) Зміст поняття «громадські об'єднання»

Ліки від стереотипів патерналізму дає дія людини не лише відповідно до сприйнятого змісту поняття *громадянин*. Але саме усвідомлення його змісту підштовхує її до об'єднання з іншими для реалізації життєвого покликання в його насамперед соціально-духовному, а не психофізіологічному, вимірі. Такий поступ в суспільному житті фіксує **поняття громадські об'єднання**. Його суть в тому, що починає діяти, як відзначав К. Маркс, «продуктивна сила асоційованої праці». Звичайно, не лише в суто професійному значенні, але й у суспільно-політичному. Економічний розвиток суспільства сприяє цьому тим, що, разом із невпинним зростанням продуктивності праці, вивільняє вільний час для розвитку талантів «без будь-якого наперед заданого масштабу».

Звідси основний напрямок формування громадянського суспільства. Людина, яка відчуває себе громадянином, це вже суб'єкт автономно-самодіяльної організації суспільного життя. Навпаки, людина без такого розуміння, розуміє державу як суспільно-політичний інститут, що зобов'язаний забезпечити її свободи і права, ігноруючи через нерозуміння те, що право – завжди зобов'язувальне, а не дароване. Саме тому громадянське суспільство будується, якщо брати західноєвропейські країни, «з низу», тобто – від ініціативи самих людей як громадян, а не «зверху» за велінням держави. Карл Поппер тому й пропонував концепцію відкритого суспільства на основі соціальної інженерії. Розумінню цього допомагає й семантика самого слова інженер: це людина, що діє від природи своїх власних генів, своєї власної генетики. Звідси й потреба в розкритті сутності людини в контексті сучасної філософської антропології, яка буде розглянута у главі 8.

Досить виразно такий напрям формування суспільства маємо у філософії персоналізму. Персоналістська цивілізація твориться низкою фактів. До них відносяться такі дії. 1. Потрібно «вийти з себе», щоб позбутись егоцентризму. 2. Потрібно «розуміти», стати на точку зору іншого і виявити його особливості. 3. Потрібно «мати біль у грудях», щоб відчути іншого. 4. Потрібно «віддавати», бути великодушним у самовіддачі, адже щедрість розбиває самотність. 5. Потрібно «бути вірним», оскільки «вірність особистості – це творча вірність, невичерпне джерело персоналізації та спілкування». Якщо такі акти людина буде здійснювати свідомо і цілеспрямовано, вона стане суб'єктом персоналістської

цивілізації. Це фактично те ж саме, що творення громадянського суспільства, структурованого засобами громадських організацій, що набувають статусу колективних, асоційованих юридичних осіб. Якщо ж людина не усвідомлює свій власний громадянський статус в якості основного носія «державницького умонастрою», тоді драматизм і трагізм її життя збільшуватиметься, адже не буде злагоди і порозуміння поміж людьми. До того ж, державні люди/*чиновники* в такому разі отримують можливість *чинити* за власним свавіллям, прикриваючи його потребами держави. Ось чому в концепції персоналізму постійно йдеться про те, що «потрібно» діяти самим людям.

Для цілей даної праці важливою є позиція персоналізму в плані формування народної єдності та суб'єктності для творення адекватної покликанню й призначенню людей, організованих як народ, форми держави й методів управління нею. Вона включає в себе такі моменти: а) еволюційна, а не революційна, зміна зовнішньої дійсності; б) формування людини; в) зближення людей; г) збагачення їх душевного й духовного світу новими цінностями. Повинна бути не революція, а духовне оновлення, яке, як це видно зі всього змісту даного дослідження, не досягається швидко, за декілька п'ятирічок. Що видно і з нашої новітньої історії: Помаранчева революція та Революція Гідності сприяли поступу у формуванні громадських організацій та громадської активності, але навряд чи можна говорити, що суспільство в цілому у своїй свідомості змінилось так, як цього б хотіли бачити їх активні учасники.

в) Зміст поняття «громадянське суспільство»

Поняття громадянське суспільство відображає подальшу його структуризацію завдяки об'єктивно створюваному кумулятивному ефекту від того, що вже діючі громадські об'єднання, – *на противагу консерватизму і навіть протидії державних органів, презентованих, знову наголосимо, людьми, що звикли паразитувати на невігластві мас (своєму також)*, – зримо проявляють свою ефективність. Кількість громадських об'єднань може призвести до нових якісних змін в суспільстві, коли держава стає знаряддям і засобом для реалізації цілей громадянського суспільства, перестаючи бути інститутом, що породжує патерналістську психологію.

Паралельно, фактично – раніше, з формуванням об'єктивних підстав для формування вище наведених понять, що також об'єктивно відображають подібні підстави, а не є наслідком абстрактних міркувань мислителів чи ідеологів про бажане, а не наявне, формуються об'єднання людей, тісно пов'язаних із формуванням держав-республік.

Можна також стверджувати, що якоюсь мірою зазначене поняття формується в межах територіальних. Тобто тих, які йдуть ще від змістовних і тому мотиваційних характеристик, властивих народностям. Адже, як пам'ятаємо,

суб'єктність народності як форми історичної спільності визначається бажанням укріпитись на більш широкій території. Звичайно, що в сучасних умовах робити цей чинник визначальним, при цьому стверджуючи себе в якості сучасної політичної нації, сучасної демократії як форми державного устрою, як це робить Росія, анексуючи території інших народів та ігноруючи власні ж міжнародні зобов'язання, неприпустимо. Це просто прояв середньовічного дикунства. Тому, визначаючи поняття «громадянського суспільства», ми виходимо з того, що його суб'єкти, з одного боку, свідомі необхідності збереження історичної спадщини, сформованої в певних територіальних межах, з другого, необхідності зберігати цілісність держави, більш виразно – державну цілісність.

Закон про місцеве самоврядування, якщо брати сучасну Україну, якраз і має на увазі створення міцного громадянського суспільства на основі, що вкрай бажано, тих світоглядно-мотиваційних та інших чинників, які об'єктивно об'єднують громади, не забуваючи при цьому свій статус людини-громадянина держави. У цьому причина складнощів у формуванні міцної держави, оскільки, на превеликий сум і тугу, велику скорботу, навіть у тих, хто заявляє про себе як про творців громадянського суспільства і громадських об'єднань, прояви отаманізму й гетьманщини надто явні, щоб їх не помічати в дослідженні.

2) Зміст поняття «політична партія»

Поняття політична партія, з одного боку, є одночасно громадським об'єднанням, адже її члени є активними громадянами держави. З другого, має свою специфіку, головна з яких, очевидно, в тому, що її члени ставлять собі за мету суттєвий вплив на здобуття влади, включно до повної монополії на неї. Крім того, політичні партії, як правило, керуються певними політичними ідеологіями, зміст яких охоплює всі аспекти суспільного життя, на які партія намагається вплинути в бажаному, як їй здається, єдино правильному напрямку. Громадські організації, звичайно ж, також ставлять перед собою певні цілі, але вони за своїм статусом не є такими, що претендують на всеохопність. Їх задовольняє вплив на прийняття рішень державними органами, контроль за їх виконанням, недопущення зловживань владою, яка діє під впливом тих партійних рішень, які проводить правляча партія чи їх блок.

Громадські організації/об'єднання об'єктивно виконують роль, суть якої в демократизації органів представницької влади. Адже народні представники не можуть представляти ту кількість виборців, які їх обрали. Тому завжди є певна кількість активних громадян, які, враховуючи це, не припиняють дію свого права на корекцію позицій тих, кого вони обрали. Або ж не обирали, але їх кандидат не отримав більшість, проте де-юре їх представляє. Вони ж коригують і егоцентричні устремління виборців, чия громадянська позиція досить умовна. Про це досить виразно вів мову Ж.Ж Руссо. Стверджуючи, що загальнонародна воля як

фундамент держави, не може бути знищена, він, проте, вказував на постійну схильність відхилення від неї як політичних партій, так і звичайного громадянина де-юре, а не де-факто. «Його провина полягає в тому, що він підміняє поставлене перед ним запитання й відповідає не на те, про що в нього запитують, таким чином замість того, щоб сказати своїм голосуванням: *вигідно Державі*, він говорить: *вигідно такій-от людині чи такій-от партії, щоб пройшла та чи інша думка*» [, с.229].

Стан, коли в суспільстві досить повно представлені зазначені форми об'єднання людей, в основі яких чітке й усвідомлене розуміння ними свого громадянського обов'язку, дуже близький до того, який можна визначити як стан готовності до формування політичної нації. Загалом же **поняття політична нація** можна визначити як таку форму спільності людей, кожен представник якої ідентифікує себе не лише етнокультурно, але й полі-культурно, не зустрічаючи при цьому якихось обмежень як з боку держави, так і з боку громадянського суспільства, які у своїй взаємодії утвердили принцип толерантності як домінуючий. Варто додати, що спільнота, яка функціонує як політична нація, керується у своїй життєдіяльності нормами міжнародного права, попередньо максимально можливо узгодивши його зі специфічними особливостями народного колориту.

Звичайно, що в сучасних умовах, для яких характерна надзвичайно висока мобільність всіх складових суспільного життя, починаючи від вільного переміщення людей з різних країн і закінчуючи вільним користуванням всіх науково-технологічних і соціокультурних здобутків, вести мову про наявність однорідних суспільств, які б повністю відповідали тим колективної суб'єктності, про які йдеться в нашому дослідженні, не доводиться. Навпаки, йдеться про неймовірну складність аналізу сучасних суспільств, про постійну напругу як всередині них самих, так і взаємин між ними. Врешті, про те, чи можна якимось чином впорядкувати ці взаємини без того, щоб остаточно не дійти до взаємознищення.

Україна, отримавши/здобувши державну незалежність, вже близько трьох десятиліть перебуває в стані перманентної кризи духовності. Принаймні, її не можуть не відчувати ті її громадяни, для яких, з одного боку, «Україна понад усе» як рівноправний суб'єкт загальносвітової історії, з другого, їм «душевний спокій тільки сниться». Чому? – Тому що її громадяни не є однорідними у своїй як народо-творчій і державотворчій, так і націє-творчій суб'єктності. Порівнявши зміст наведених суб'єктних визначень історичних форм спільності з мотиваційними установками сучасників, можна погодитись із таким висновком. Існуючи як суб'єкт оригінальної та самобутньої культури вже понад тисячоліття, український народ не є єдиним суб'єктом в сенсі розуміння й досягнення такої

бажаної єдності у всіх основних сферах суспільного життя – політичній, економічній, духовно-культурній, релігійній. Ми думаємо, що головною причиною відсутності загальнонародної єдності є те, що над нашою сучасністю як кошмар тяжіє досить суперечливий історичний дух як переважно дух розбрату, підсилюваний об'єктивним фактом тисячолітньої бездержавності. Тому перейдемо до аналізу цього духу народної безпорадності, як вона проявлялась в нашій історії. Можливо, що історія не як хронологія подій, а історія як об'єктивний факт діяльного й дієвого тяжіння її усталених стереотипів поведінки впродовж тисячоліття, *протидіяти* якому можна тільки в тому разі, коли вона усвідомлена і коли сліпому тяжінню може **протидіяти** свідомо розумна воля тих, хто відчуває в собі потребу провідництва і просвітництва. Звільнити від стереотипного мислення народну масу, народонаселення – «марнота марнот і томління духу». Маса – міра інертності не лише для фізичних об'єктів, але й психофізіологічних, якими є люди.

Це також вкрай важливе зауваження. Якщо взяти сучасну Україну, то в ній наявні формальні ознаки «держави», «політичних партій», «громадських об'єднань», але далеко не завжди вони служать для своїх членів у якості «свідомо орієнтованої соціальної дії», як ми це бачили у вченні М. Вебера. Так, соціологи до цього часу опитують громадян, чи схвалюють вони державну самостійність України. І це вважається демократичним і правовим засобом. Хоча допустити, щоб таке опитування проводилось у США, Франції, ФРН просто неможливо: не тому, що там немає демократично-правових свобод, а тому, що це ніщо інше, як нібито легітимне провокування громадян на асоціальні дії. Вони існують як свідомі суб'єкти соціально-політичної дії і не зрозуміють, чому їх запитують про щось абсурдне. У нас, на жаль, цього не розуміють соціологи і сама держава, яка фінансує зі свого бюджету, надаючи податкові пільги, наприклад, церкві, практична орієнтація якої явно не проукраїнська, якщо брати УПЦ, тому остання поступово забуває про своє духовне покликання.

Звідси парадокс, який породжує когнітивний дисонанс: держава закликає до соціальної активності громадян, які не є ними за «осмисленою орієнтацією». Але вона, а це державні чиновники, чії поняття про державу навряд чи колись корелювались ученнями видатних мислителів, «соромиться» про це говорити публічно, тому за громадянську соціальну дію визнає те, що нею не являється. Тому розвалилась радянська держава і так тяжко створюється громадянське суспільство і правова держава в Україні; тому діяльність церков і релігійних об'єднань помітна, а духовного піднесення, морального очищення непомітно; тому множаться різні «товариства», а соціалізація суспільства деградує – воно ніяк не може стати «ансамблем» соціальних солідарних відношень і т. п.

Суспільства авторитарно-тоталітарного типу, а також імперії, розпадаються саме через відсутність у них соціальних солідарних відношень. Адже говорити про співвіднесеність поводження антагоністично й вороже налаштованих сторін не доводиться. Вона налаштовані на “класову боротьбу” і “класову ненависть”, на фізичне знищення, на утвердження абсолютної диктатури. Знову ж таки нам цікаво з цієї точки зору поглянути на причини розпаду СРСР. Найголовнішою є абсолютна диктатура монополізму в усіх без винятку сферах життя: все одне і єдино правильне. Одна унітарна держава, хоча формально (де-юре) федерація національних республік; де-юре владу мають робітники, селяни, інтелігенція, де-факто монополярна влада КПРС; де-юре суспільство соціально структуроване, де-факто творилась нова історична соціально однорідна спільність – радянський народ. До цього слід додати єдину ідеологію, єдину і одну форму власності, підконтрольну владі свідомість через монополію на систему освіти. Одне не може бути цілісним організмом, – в ньому немає структур, немає соціальної співвіднесеності, адже нічому перебувати у стані відношення до чогось іншого. Іншого просто бути не може – такою була вимога системи, що фактично була безсистемним безсуб’єктним утворенням.

Ось чому, коли монополію зняли, наочно побачили, що єдності в суспільстві немає і не було. Не тільки партія і народ насправді були роз’єднані, але й начебто народи-брати, республіки-сестри. На такій асоціалній спадщині (до речі, в СРСР соціологія як наука була практично відсутня) будувати суспільство вкрай складно. На такому тлі тим більшого значення і ваги повинна набувати соціальна філософія та водночас філософія історії, як теорія соціальної дії. Українське суспільство за інерцією ще не співвідноситься в єдності своїх соціальних структур, – значна їх кількість виявляє свою нейтральність, певні політичні й громадські організації, що були активними суб’єктами Помаранчевої революції та Революції Гідності, ставши владними, відразу ж перейшли до стану перманентної опозиції до всього, що відбувається в країні, в якій не вони головні «гетьмани». Значна частина громадян або виїздить із країни, або із садомазохістським задоволенням декларує, що проживає в «країні дурнів», не в країні України, а в «цій країні» (так висловлюються навіть проукраїнські народні депутати, що за визначенням мають бути законотворцями); ще якась частина раптом почала ностальгувати за суспільством, яке вона ж і скасувала своїм волевиявленням, оскільки ніяк до нього в позитивному сенсі не відносилась. Зрозуміло, що *в патерналістському суспільстві інакше й бути не може*. Звідси й потужний від’ємний вектор асоціалності й аполітичності в суспільстві, яке потрібно будувати як правове й громадянське, що неможливо без активного відношення до спільних справ і проблем, без активної соціальної дії.

Повертаючись до сучасних українських реалій, можна стверджувати, що соціальні дії, спрямовані на взаємодію, в тому числі в політико-державному сенсі, цілком можливі. Практично проблема полягає в тому, щоб певну активність, яку в минулому багато українців спрямовували на служіння чужій за багатьма ознаками (не лише в етнокультурному значенні) державі, спрямувати на служіння близькому за переважною більшістю ознак народу. Підстави для такого оптимістичного висновку існують. Головна підстава – значна кількість закладів вищої освіти, в яких дуже бажано не скорочувати години на цикл суспільно-гуманітарних навчальних дисциплін, а збільшувати їх. Звичайно, що має діяти прадавня освітня максима, згідно якої «вихователь/просвітитель сам має бути вихованим і освіченим». Найперше, на нашу думку, освіченим правдивою історією, якою вона може бути лише за умови, коли набуде статусу філософії історії. Адже філософія – це практика свободомислення і свободи мислення, підпорядкована не свавільній волі, а розумній.

Це потрібно брати до уваги багатьом дослідникам, які часто починають досліджувати складні суспільні процеси, як мовиться, «без поняття», всліпу, на свій суб'єктивний розсуд. Тому їх рекомендації і висновки сумбурні, еkleктичні, непрактичні, необ'єктивні. Звичайно, що вони не допомагають утвердженню в суспільстві соціальних дій, націлених на досягнення в ньому легітимного порядку, не виконують головної функції – показати суспільству духовно-соціальний зріз його розуму, показати йому, як писав К. Маркс, пояснений і прояснений смисл його власних дій, спрямувавши їх на виконання старого завдання – «реалізації думок минулого». На жаль, часто сучасність вважає себе «розумнішою» тільки тому, що вона сучасність, отже, більше знає. Так було в усі часи, але там, де від цього відмовляються, суспільство робить якісний стрибок у своєму розвитку.

Глава 8. ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ З ПОЗИЦІЙ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Попередні аналітичні міркування, попри всю їх неповноту, все ж дають підстави вважати, що головними суб'єктами історичного розвитку будь-якого народу, як і людства в цілому, є певні спільноти людей, які склались об'єктивно і які діють впродовж усієї історії. Більше того, вони перейшли до людей від їх безпосередніх пращурів, якими є стадні тварини, яким властива певна ієрархія й певні еволюційно сформовані усталені стереотипи поведінки, які людські спільноти, з одного боку, наслідують генетично, з другого, яким певна категорія людей може протидіяти в тому випадку, якщо стане на шлях розумно-вольового способу життя, беручи на себе відповідальну місію виправлення природно-біологічної вдачі народів. Це місія драматична й трагічна, невдячна, але саме завдяки наявності таких суб'єктів історичного розвитку розвиток людства можна

вважати таким, що здійснюється в напрямку, який можна вважати прогресивним. Вірніше таким, який в історичній перспективі може вирішити проблему гармонійної взаємодії системи «суспільство – природа».

К. Маркс у свій час відзначав, що історія, як вона розвивалась до цього часу, завжди приносила в жертву окрему людину. Через два століття після його народження можна стверджувати, що жертв стало набагато більше і вони, завдяки створенню засобів масового знищення, як і засобів масової інформації, часто тотожної масовій дезінформації, завдяки двом світовим війнам, вже вимірюються сотнями мільйонів людських жертв. Все це не дає підстав вважати людину розумною істотою. Такий підхід до сутнісних визначень людини чітко виявився у дослідженнях видатних філософів і водночас природознавців, якими є лауреат Нобелівської премії в галузі медицини та її підрозділу етології Конрад Лоренц і Едгар Морен, що у свій час обіймав посаду директора інституту проблем людини у Франції. Також варто навести погляди на людину, які в складних умовах доби СРСР розробляв В.П. Ефроїмсон.

На мій погляд, визначення людини в якості **розумного безумця**, або **homo sapiens est homo demens**, характерне для чільних представників даного напрямку, дає можливість для об'єктивного тлумачення історії без будь-якого, як виражався Ф. Ніцше, домішку «мораліну». Відзначу також, що Е. Морен у своїх поглядах залишався марксистом, але, звичайно, не в ленінсько-радянському варіанті. Тому на завершення наукової (хочеться так думати) частини даного дослідження є потреба подати погляд на людину з точки зору сучасної філософської антропології, ґрунтованої на природознавстві, а не на ідеальних типах.

Ще одне принципове зауваження. Для розуміння історії потрібно виходити з аксіоми, згідно якої «громадська думка править світом». Так, з точки зору людини, яка сформувала в собі науково-філософський світогляд, громадська думка досить консервативна, усталена, не схильна до якихось швидких змін. Проте не важко помітити, що саме ці риси є атрибутивними ознаками закону як чогось усталеного, незмінного, постійно повторюваного природного в сенсі об'єктивного, внутрішньо-необхідного й сутнісного для Природи. Тому це консервування надмірного бажання людини, яка, не знаючи себе та наслідків своїх дій на Природу, губить і себе, і Природу. Думка стане більш зрозумілою, якщо замість закону «громадська думка править світом» сформулювати його інакше. А саме: **еволюція править світом Природи**, тому людству слід також розвиватись еволюційно, а не «семимильними кроками будувати комунізм», як про це йшлося у відомому анекдоті радянської доби.

а) Сутність людини у вченнях К. Лоренца та Е. Морена

Перший стверджував, що людям для розуміння своєї світо-відповідності заважають три чинники. 1. «Невмолимі закони образного сприйняття не

дозволяють нам бачити у мавпі – особливо в шимпанзе – просто тварину, як всі інші, а примушують роздивитись у її фізіономії людське обличчя» [48, с.8]. 2. Самопізнанню заважає «емоційна антипатія до визнання того, що наша поведінка підлягає законам природної причинності» [48, с.8]. 3. Наслідок ідеалістичної філософії, яка «розділяє світ на дві частини: світ речей, які ідеалістичне мислення вважає в принципі індиферентним по відношенню до цінностей, і світ людського внутрішнього закону, який один лише заслуговує визнання цінності. Такий поділ чудово виправдовує егоцентризм людини» [48, с.9]. Як підсумок його досліджень, він зауважує: «Людство противиться самооцінці всіма засобами, тому воістину доречно призвати його до смиренності – і всерйоз спробувати зруйнувати ці завали чванства на шляху до самопізнання» [48, с.10]. Для цього потрібно усвідомити, що «дерево життя росте не зверху вниз, а знизу вверх, – це, до Дарвіна, вислизало з уваги людей» [48, с.10].

На превеликий жаль, активне, причому, не без нібито мовчазного сприяння держави, втручання церкви, насамперед православної, у сферу шкільної і вищої освіти, не призводить до розчищення завалів, а, як не дивно для закладів освіти, особливо ж вищої, до їх наростання. Звідси й часто зневажливе ставлення до теорії Ч. Дарвіна навіть у медичних вишах, де нерідкісні випадки, не кажучи вже про школу, прояву такої зневаги, яку вони передають і студентам. Натомість вони мали б демонструвати високу культуру філософського рівня мислення, згідно якого воно розвивається в єдності протилежностей абсолютної та відносної істини, в єдності достовірної істини з елементами заблудження. Це зумовлено, по-перше, складністю об'єктів пізнання, якими є біологічні організми, по-друге, невід'ємністю від людини властивої їй суб'єктивності, що досить легко переходить в суб'єктивізм, що породжує, по-третє, ігнорування того, що формою розвитку наукового пізнання є гіпотеза як *ймовірно* знання. Але ж *неймовірно*, щоб людина була створена всупереч розвитку Буття. Нобелівська премія в галузі медицини, яку присудили К. Лоренцу, мала б привести до тям найперше самих вчених в галузі біології та медицини, як і медичних працівників, що все-таки лікують хворих людей природними засобами, а не моральними настановами.

Е. Морен на підставі серйозних наукових досліджень, проведених в сучасних лабораторних умовах США, прийшов до визначення людини як *homo sapiens est homo demens* – **розумний безумець**. Знаючи, що філософія закликає людину до самопізнання з повною віддачею, такою, яка б налаштувала її на відповідність мелодії Буття суцього, не можна не розглянути шлях її формування. Тим паче, що дослідник заявляє: «Як можна не помітити, що найбільш біологічні явища – секс і смерть – в той же час більш за все просякнуті символами культури? ...Людина за своєю природою – істота культурна, оскільки вона за своєю культурою – істота природна» [48, с.84]. Об'єктивність якраз і йде від природи,

тому такий шлях самопізнання єдино достовірний. Це шлях Буття суцього як буття природної еволюції, яку філософський рівень мислення намагається відтворити.

Спробую відтворити (Гайдеггер говорить, що пізнання здійснює *деструкцію як реконструкцію*) в декількох тезах основний зміст праці Е. Морена «Втрачена парадигма: природа людини». Звичайно, що найкращий варіант – кожному детально ознайомитись з цією працею. Як і зі всіма іншими, що розкривають еволюцію природи в єдності з еволюцією пращурів людини та її самої.

1. Говорячи про еволюційний природний зв'язок людини з шимпанзе, Морен стверджує, що «наша спадковість помітна не тільки в анатомії та фізіології, але і в афективності та розумових здібностях, – а також, безсумнівно, у зв'язку взаємного підсилення між афективністю і розумом. Шимпанзе ...іноді постає як *faber*, іноді – мисливцем, іноді ходить на двох ногах. Додавимо, що, стаючи двоногим, він відразу ж стає дворуки: бере в руки палку, мастурбує, гладить другого або тисне йому руку» [48, с.44].

2. Становлення пращурів людини відбувалось в різних екосистемах. Найближчою до нас була саванна, яка витіснила їх із лісів, опустила з дерев на землю. «Таким чином, нова екосистема – саванна – викликала до життя діалектику (феноменологічну й генетичну) «нога – рука – мозок», що стала матір'ю техніки і всього подальшого розвитку» [48, с.55]. З'явилась потреба в охоті, яка зіграла суттєву цивілізуючу роль у становленні наших безпосередніх пращурів. «Охота в саванні робить гомінід вправними й утверджує в їх правах: їм доводиться інтерпретувати значну кількість багатозначних і тонких сенсорних стимулів, що постають як сигнали, прикмети, повідомлення; самі ж гомініди з *тих, хто щось узнає, перетворюються в тих, хто щось знає* (курсив мій – Ж.В.). Охота ставить розум у взаємозв'язок з тим, що є в природі найбільш вправне й хитре: з твариною-мисливцем і твариною-дичиною; обидва вони ховаються один від одного, намагаються один одного збити з пантелику й обманути. Охота примушує розум зійтись у суперництві з тим, що є найбільш небезпечне в природі: з крупним хижаком. Вона стимулює *стратегічні види поведінки* (курсив мій – Ж.В.): настійливість, бойовий дух, рішучість, вивертність, уміння сидіти в засідці, приваблювати й підстерігати» [48, с.57].

Як підсумок із цивілізуючої ролі охоти, той факт, що вона «ускладнює й інтенсифікує діалектику «нога – рука – мозок - знаряддя», яка, в свою чергу, ускладнює й інтенсифікує охоту. Ця діалектика тягне за собою технічний розвиток, пов'язаний з витонченістю різноманітності знарядь і зброї, а також вдосконаленням будівництва укрить» [48, с.57].

3. Важливе значення мало використання близько 700-800 тисяч років тому вогню, що забезпечило вживання попередньо приготовленої на ньому їжі, полегшило роботу органів травлення, стабілізувало сон, продовжило його тривалість, захистило місце проживання і т. п. [48, с.57-58].

4. Безперечно, що потрібно відзначити наголошення Мореном на факті поєднання у гомінід біо- та соціогенезу. Колективна організація охоти сприяла тому, що «*суспільство, складність якого вже передбачає наявність культури, з необхідністю виникає раніше sapiens'a*» [48, с.60]. Зрозуміло, не тотожного сучасному, але в якості палео-суспільства. Започатковується відмінність між чоловіками й жінками при виконанні ними різних функцій, необхідних для такого палео-суспільства. «Так солідарність, кооперація, дружба, почуття чоловіків один до одного поступово подавляють переважаючі у приматів риси нетерпимості та взаємного уникнення» [48, с.62].

5. Суттєву роль у становленні соціогенезу відіграв феномен ювеналізації. Попри повну залежність від «класу» чоловіків, молодь гомінідів об'єктивно сприяла прогресивному його розвитку. «Клас молоді виявляється роздробленим раніше, ніж народитись; проте переваги молоді зберігаються і прогресують у межах суспільства; молоді гомініди довше, ніж молоді антропоїди, грають в ігри, досліджують, відчувають притяжіння нового. Засвоюючи знання і навички дорослих, вони можуть вносити в них модифікації, вдосконалення, інновації. Ймовірно, що саме вони, граючи з кременем і звуками, запалили вогонь та винайшли слово» [48, с.65].

Достатньо подивитись на спосіб життя сучасних дітей, включно до юнацького віку, аби визнати їх вплив на розвиток суспільства. Адже саме в такому віці найбільшою мірою свободу свого прояву має фантазія як необхідний компонент творчості в усіх напрямках суспільного життя. Не випадково, що перше визначення людини – *homo ludens* – істота, яка грається, самоорганізується. Праця з такою назвою Й. Гейзінги [15] видана в наш час, хоча в радянську добу про неї мало хто знав.

6. Звичайно, що вирішальну, а в певний період і визначальну, роль в житті гомінід і, отже, становленні людини, відіграє економічний чинник. Палео-суспільство з необхідністю призводить до зародження економічних відносин між ними. Якщо економіка являє собою систему виробництва, розподілу і споживання, то виходить, що основні способи забезпечення життя гомінід, якими є охота і збиральництво як перші прояви розподілу праці, сприяли утворенню економіки. Вона «виникає із поєднання правил самоорганізації суспільства з екологічною практичною діяльністю» [48, с.66]. Тут не слід забувати, що еволюція природи – це, фактично, її самоорганізація, в яку, як це довів Е. Морен, сучасні люди вносять хаос і безпорядок.

Звичайно, що не тільки сучасні, а загалом все людство у своїй історії постійно реалізувало діалектику єдності й боротьби хаосу й порядку. Історія України, як ми це далі покажемо на прикладі її аналізу М. Костомаровим, й не тільки ним, яскраве свідчення такої боротьби.

7. Важливе значення в еволюції гомінід до стану людини має мова. Вчений зазначає, що «унікальна не людина, а саме мова» [48, с.70]. Тому «не позбавлене сенсу судження, що не людина створила мову, а мова створила людину; проте, стверджуючи це, *слід додати, що мова створена гомінідами*. З цього часу мова вже не служить лише знаряддям комунікації і, у більш широкому розумінні, складної організації суспільства. Вона також перетворюється в культурний капітал, в носія сукупності знань суспільства і його навичок. З цього часу починається формування мови культури всередині системи суспільства» [48, с.71].

Особливе значення наведені міркування й принципові умовиводи мають для українського народу, адже його мова впродовж багатьох століть піддається приниженню, пригніченню та безкінечним обмеженням і заборонам з боку інших народів, які в різні часи його поневолювали. Більше того, поневолюванню піддавались і самі народи-поневолювачі, оскільки в них не було розуміння мови як феномена культури.

Під таким лінгвістичним/мовним кутом зору слід звернути увагу на онтологічний аспект буття в його єдності з гносеологічним, оскільки саме ці аспекти визначають зміст філософських пошуків основ суцього. На людинотворчу сутність мови серйозну увагу звертав також М. Гайдеггер.

*Справді, буття єдине завдяки тому, що всі його об'єкти поєднані спільною мовою, презентованою різними проявами матеріальних об'єктів, яку вони **випромінюють** від своєї поверхні, яка, в свою чергу, виявляє їх внутрішню сутність (вже Епікур відзначав таку їх субстанціональну властивість). Це ніщо інше, як своєрідна і специфічна взаємна комунікація самих об'єктів; це щось на зразок повідомлення про те, що відокремлене тіло ніби «не має бажання» існувати ізольовано від всього іншого, «хоче бути» з ним як зі своїм спорідненим як структурно-субстратно, так і інформаційно – єдиним законом. Людина як ущільнений до рівня мікрокосм макрокосм має цю внутрішню напругу Буття суцього, тому, послуговуючись найперше звуковою/мовною комунікацією, досліджує всі існуючі засоби «спілкування» природних об'єктів, оскільки вони обмінюються/спілкуються речовиною, енергією та інформацією. Створюючи різні технічні пристрої, вона здатна увійти в процес комунікації з будь-якими об'єктами, промовляти від їх імені. Самі об'єкти, ясна річ, «хотіли» б, аби ця комунікація була об'єктивною, а не довільно-суб'єктивною. Тільки таким чином*

можна утвердити гармонійну взаємодію між людьми і природою, як і між самими людьми.

Вже на самих початках свого виникнення філософи надавали мові онтологічний статус, який слід їх нащадкам використовувати в цілях світопізнання як водночас самопізнання. Переймаючись проблемою пошуку первоначала, вони значно більшою мірою, ніж майже абсолютна більшість населення, свідомі необхідності й потреби пошуку того слова (вміння говорити приходить само собою ще з дитячого допізнавального віку, тому формується усталена звичка до говоріння, а не до мислення), яке б зупинило потік мовлення та впорядкувало його засобами понятійного мислення. Це можливо, якщо якесь слово отримує статус понятійно визначеного начала світу. Тоді мовлення підпорядковується мисленню, слова стають поняттями, закони побудови мови – принципами розумної організації мислення і самим світовим розумом.

Те, що у вченнях античних натурфілософів постійно фігурують фізичні стихії, зовсім не обов'язково означає, що саме їх вони брали до уваги в пошуках первоначала. Фізична природа – це те об'єктивне тло, на якому розгортається і проходить життя людини як також природної істоти. Цілком очевидно, що, перебуваючи у царині теоретичного (умоглядного) і математичного (наукового, пізнавально-дослідницького) буття, мисляча людина не може не послуговуватись усталеними мовними категоріями свідомості, якими послуговується народ, до якого вона також належить. Але вона завжди свідома того, що, як у мовленні, так і в мисленні, не може безпосередньо оперувати матерією/речовиною природи, а тому для неї очевидно, що йдеться про природу речей у сенсі їх понятійно визначеної сутності. Такою є доля розумних людей, мислителів: вони намагаються не просто промовляти, а мислити засобами мовлення, адже іншого способу виразити природу/сутність буття не існує. На жаль, **звичайні** люди, **звичні** до простого слововжитку на основі безпосередньої кореляції слів із природними об'єктами і процесами, сприймають їх мислення як хворобу властивого їм мовлення, яке слід доповнити словами-ідолами, словами-ейдосами, щоб виправити, вони в цьому впевнені, недолік абстрагування й ідеалізації. Насправді ж «хворою» є мова простих людей («простолюдинів», як висловлювався Конфуцій): не залишаючи після себе системно-цілісно оформлених вчень, вона не може стати для нащадків ані спомином про минуле, ані основою для навчання у минулого «уму-розуму».

Наведені міркування не обов'язково визначали свідомість мислителів, творчість яких аналізується. Але не може бути сумніву в тому, що вони небезпідставні якраз для розуміння історико-філософської спадщини, яка вже померлим не належить – вони не можуть відповісти нащадкам усним мовленням. Натомість тексти, наштотуючи живих на певні позитивні міркування й

роздуми, дають такі підстави. І переконують мислячу людину в тому, що **суцце** – це **мовлення**, яке отримало духовний відлік свого буття завдяки тому, що знаходились мислителі, які зробили її наріжним каменем, поставили його в основу пізнання, проте не у вигляді чуттєво-дотичного каменя, а у вигляді поняття як методу пізнання. Про це блискуче у Гегеля в «Науці логіки».

Ще одне суттєве зауваження. Досить часто людина, що властиво всім освітянам (мені також) за їх професією, викладає не свої думки в переконанні, що адекватно висловлює їх зміст. М. Мамардашвілі, оцінюючи визначальну тенденцію філософської полеміки між мислителями, зазначав: «Вибачте, але я говорю не про те, що Ви думаєте» [41, с.4]. Чому важко і складно визначитись стосовно змісту власного розуміння будь-якої проблеми, включно до адекватної самооцінки власного викладу? Якраз тому, що слова оволодівають людиною раніше, ніж вона починає робити їх предметом свідомої пізнавальної діяльності. Крім того, слова, як вже відмічалось, тісно й безпосередньо корелюють із «голосом» предметно-речового світу в його зовнішньому, а не внутрішньому й сутнісному сприйнятті. Щодо логосу, який має цей зовнішній голос, презентований звуками, смаками, запахами, формами, а не формулами, то на рівні масової свідомості він відчувається інтуїтивно як щось саме собою зрозуміло сприйняте спільне й загальне, як певна єдина віра, на підставі чого звичайна/«проста» людина щиро дивується, коли хтось із рівних їй, – а вона майже завжди схильна до вирішення рівняння у вигляді одного-єдиного кореня, – не погоджується із нею. Звідси й домінування суб'єктивного ідеалізму у свідомості «простої» людини, яка, в разі вивищення над іншими, вже нерівними їй, схильна до соліпсизму й волюнтаризму. Я про це говорю тому, що, на жаль, така проста філософія властива значній частині українців.

8. На продовження наведених міркувань наштовхує і визначення Мореном культури, якій він також надає онтологічний сенс. На його переконання, природа і є культура, її еволюція є нічим іншим, як процесом обробки (культура і є обробка) простих елементів у складні системи, є ніщо інше, як процес самоорганізації. «Культура створює породжуючу систему високої складності, без якої високий рівень складності зруйнувався б і уступив місце більш низькому організаційному рівню. Культура, що розуміється в даному сенсі, повинна передаватись, викладатись і засвоюватись, тобто відтворюватись у кожному заново появленому індивіді протягом періоду його навчання, щоб мати можливість самовідтворюватись та відтворювати високий ступінь складності суспільства» [48, с.72].

Проте для того, щоб такий процес відбувався в самій суспільній історії людства, недостатньо одного лише її онтологічно-природного статусу. Вона має набувати відносно автономного і самостійного соціально-духовного суспільного

статусу, інакше суспільство деградує, розпадається на прості елементи. Нинішня ситуація з людством вимагає саме такого розуміння і саме такого покликання від тих, хто так розуміє й усвідомлює сутність культури. Тому такою напруженою є боротьба між популістами й тими, хто розуміє сутність культури. Прояви тероризму, який набув загрозливих масштабів, якраз і є нічим іншим, як уявленням значних мас людей про «прості» засоби вирішення складних проблем.

Морен стверджує: «Культура не складає самодостатньої системи, оскільки має потребу в розвиненому мозку, в наявності еволюційно високо розвиненої біологічної істоти – і в цьому плані людина не зводиться до культури; але культура необхідна (курсив мій – Ж.В.), щоб із двоногої, позбавленої волосяного покриття істоти з головним мозком, що розростається, вийшла людина – тобто індивід з високою складністю організації, що живе в суспільстві високої складності» [48, с.75]. Про те, настільки важливим є фактор окультурення біологічної природи людини культурою, рівною складності самоорганізації самої природи, і культурою, створеною високоорганізованими членами суспільства, свідчить досить неприваблива для сприйняття оцінка ним тих, хто не йде таким шляхом, проте вважає себе причетним до роду розумних істот. Ось вона: «Позбувшись культури, *sapiens* виявився б дебілом, здатним вижити тільки в якості примату (це нижче гомінід в еволюційному розвитку – Ж.В.) найнижчого рангу; він навіть не зумів би відродити суспільство, за складністю рівноцінне суспільству бабуїнів і шимпанзе» [48, с.84].

Дивлячись телеканал «Планета тварин», переконуєшся в тому, що на тлі новин про суспільне життя людство справді виявляється неспроможним до впорядкованої організації свого буття. Це попри очевидні досягнення в науці та технологічному використанні її відкриттів. То ж, мабуть, не слід ображатись на вченого з проблем вивчення природи людини, а спробувати пробудити в якомога більшої кількості людей почуття сорому за «втрачену парадигму». За асоціацією тут напрошується слушне судження К. Маркса. Правда, він характеризував непривабливість тодішньої Німеччини в очах інших країн. Насамперед в очах Голландії. Але зараз можна навести його й відносно всього людства, особливо ж цивілізованих країн, від дії яких багато що залежить в подальшій долі людства. В судженні йдеться про «ганебний деспотизм» її державного устрою. «Це є така істина, яка, в крайньому разі, оголяє перед нами пустоту нашого патріотизму, потворність нашого державного устрою і примушує нас затуляти обличчя від сорому. Ви дивитесь на мене з посмішкою і запитуєте: яка користь від цього? Із сорому революцію не роблять. – А я кажу: сором – це вже свого роду революція; сором – це, дійсно, перемога французької революції над німецьким патріотизмом, що переміг її у 1813 році. Сором – це свого

роду гнів, тільки обернений всередину. І якщо б ціла нація дійсно відчула почуття сорому, вона була б подібна левові, що весь напружився, готуючись до стрибка» [46, с.371].

Е. Морен продовжує наголошувати на тому, що природно-біологічна еволюція отримала новий напрямок і поштовх для свого продовження від культурної еволюції, внаслідок чого утверджується «логіка складної системи, що самоорганізується, проявляється в здатності системи використовувати сили дезорганізації для підтримки й розвитку своєї організації, а випадкові варіації та елементи, що вносять безпорядок, – для збільшення різноманітності й складності» [48, с.86].

Аналізом такого співвідношення якраз і переймається синергетика як вчення про співвідношення порядку й хаосу в становленні в першу чергу складних систем. Аби система не деградувала, ці співвідношення потрібно постійно вивчати й вимірювати. Олюднення людини відбувається в напрямку, що дозволяє бачити в людині «генетико-церебро-соціо-культурну систему, складові частини якої ми давно уже в змозі вказати (але не завжди в змозі поєднати між собою): це – вид, суспільство, індивід» [48,с.86]. Причому, її епіцентром є мозок. Тому «церебралізація виступає небовби ключем до людської самоорганізації та віссю розвитку, до якої нас відсилає як біологічна еволюція гомінід, так і техно-соціо-культурний морфогенез. ...Людина, що досягла завершеності в homo sapiens, є деякий інфантильний, ювенілізований вид; її геніальний мозок без апарату культури – всього лише мозок дебіла; всі її здібності потребують вигодування за допомогою соски. Олюднення завершується остаточною, вирішальною, творчою незавершеністю людини» [48, с.87].

Такою є об'єктивна діалектика будь-яких еволюційних процесів, як і діалектика пізнання. Об'єктивна істина настільки ж абсолютна, наскільки й відносна. Це означає, що вона віднесена до кожної окремої людини, яка, якщо сама не розвивається «без будь-якого наперед заданого масштабу» (К. Маркс), не повинна мати право вимагати встановлення порядку від інших людей. Бо це її власна провина з тієї причини, що її суб'єктність заснована на довільній і свавільній природній суб'єктивності, а не суб'єктності, заснованій на вимогах наукового пізнання. Йдеться, звичайно, про людину, причетну до цивілізаційного розвитку, яка, будучи громадянином розвинених країн, **актуально**, а не **потенційно**, як це властиво країнам, що розвиваються, причетна до пізнання й самопізнання.

Оскільки можуть виникнути певні підозри в нібито приниженні гідності людей «третього світу», а не сорту (!!), пошлюсь на авторитетну думку К. Ясперса. Його позиція про походження й покликання людини загалом відповідає

позиції Е. Морена. «Історія – це постійне й настійливе просування вперед окремих людей. Вони закликають інших слідувати за ними. Ті, хто їх чує й розуміє, приєднуються до цього руху. Проте разом із цим історія залишається і просто сукупністю подій, де постійно проголошуються даремні заклики (сучасний популізм як прояв демагогії, що супроводжує історію людства – Ж.В.), яким не сліднують і від яких відстають. Якась величезна сила інерції начебто постійно паралізує всі пориви. Потужні сили крупних мас з їх усередненими запитами душать все те, що не відповідає їм. Все те, що не знаходить місця і не має сенсу з точки зору масових вимог, що не зустрічає віри, має щезнути. Історія – це велике питання, що ще не отримало вирішення, яке буде вирішене не думкою, а тільки самою дійсністю; питання зводиться до того, чи є історія в своєму пориві лише миттєвостями, проміжною ланкою між неісторичними існуваннями, чи це прорив глибинних можливостей, які навіть в образі безмежних нещасть, піддаючись небезпекам і постійним руйнаціям, в цілому ведуть до того, що буття буде відкрите людиною, а сама вона в непередбаченому злеті здобуде свої небачені доти можливості» [79, с.73-74].

Із фізики відомо, що маса є мірою інерції, мірою рівноважного спокою. Тому закономірно, що люди, зосереджуючись в обмеженому просторі у значній чисельній кількості, втрачають свої індивідуальні властивості. На цій обставині в її негативному для самопізнання значенні наголошує також і К. Лоренц. Внутрішнє незадоволення від такої надмірної скупченості, що є проявом **потенційної** індивідуальної схильності до асоціальності в масі, має можливість для **актуального** агресивного виверження назовні. «По-перше, для особистих уз шкідливо, коли їх стає надто багато. Старинна мудра поговорка стверджує, що по-справжньому хороших друзів у людини багато не може бути (Епікур закликав «жити непомітно», бо друзі – це насамперед однодумці, яких не може бути багато – Ж.В.). Великий «вибір знайомих», що неодмінно появляється в кожному більш крупному співтоваристві, зменшує міцність кожного окремого зв'язку. По-друге, скупченість множини індивідів на малому просторі призводить до притуплення всіх соціальних реакцій» [37, с.23].

Ось чому вкрай важливо йти шляхом самопізнання, створюючи соціум однодумців, що стають друзями в якості діалектичної єдності протилежностей, визначених Гегелем як «своє інше» в єдиній основі. Запропонована П. Сорокіним концепція соціокультурної стратифікації суспільства якраз і дозволяє забезпечити йому горизонтальну й соціальну мобільність.

9. Морен вважає, що неандерталець вже є sapiens'ом. Якщо він існує, то в такому разі «людина вже – і socius, і faber, і loquens. Таким чином, те нове, що привносить у світ sapiens, полягає не в суспільстві, техніці й логіці, як думали

раніше. Напроти, нове полягає в ..захороненнях та в живопису» [52, с.89]. Тобто, появляється усвідомлення фактору смерті й часу. А це вже ніщо інше, як абстрагування від безпосередності власного буття та започаткування його тривимірності й, відповідно, мислення в його понятійних вимірах. Формується **міфологічна свідомість, міфологічний світогляд**, головним компонентом якого вчений вважає **магію**. Буття роздвоюється на достовірне та ймовірне. Живопис якраз і робить ймовірне достовірним для безпосереднього сприйняття. Але це ще не мистецтво, а «*друге народження* людини, тобто народження homo sapiens» [48, с.93], оскільки «наскальна графіка – це зв'язок зі світом засобами уявлення» [48, с.96]. Не випадково, що людство всю свою історію намагається залишити людину живою істотою різноманітними засобами не лише мистецтва, але й техніки.

З іншого боку, це «*друге народження*» ставить гомініда, але вже в статусі sapiens'a, перед постійною необхідністю вибирати між різними способами орієнтації не лише й не стільки в зовнішньому природному, скільки насамперед суспільному середовищі. Вибір надто складний, щоб пересічна людина могла без пізнання вже природи/сутності людини, починаючи з себе самої, діяти адекватно в ньому, адже діяти потрібно у чітких прогнозованих наперед визначеннях відносно кожної безпосередньої ситуації, яка раптово відкривається як безкінечно складна система взаємозв'язків, що мають стійку тенденцію до універсалізації. «Раптово невизначеність та амбівалентність відношень між мозком і середовищем набуває в sapiens'a вирішальне значення. Ця невизначеність пов'язана, насамперед, з регресією генетичних програм в людській поведінці, а також з прогресом евристичних, стратегічних здібностей (компетенцій) по вирішенню проблем, що вимагає від неї знань і здатності прийняття рішень. Тепер постає необхідність інтегрувати отримувані мозком двозначні послання та зменшувати невизначеність засобами емпірико-логічних операцій. Тепер потрібно справлятися з протилежністю наявності різних вирішень однієї й тієї ж проблеми, або ж із протилежністю різних способів поведінки заради досягнення однієї й тієї ж цілі. В такому розумінні сама та гра, яка допускає гнучкість і винахідливість, передбачає цілком можливі ризики здійснення помилок, і homo sapiens приречений користуватися методом «спроб і помилок», навіть якщо сам він відданий емпірико-логічному методу» [48, с.100-101].

Думається, що така характеристика **потенційно** розумної людини достатня для пояснення того, чому, з одного боку, людство має досить трагічну й драматичну історію, з другого, повинно усвідомити потребу хоча б для певної й досить незначної частини людства стати на шлях пізнання себе як адекватного втілення в собі як мікрокосмі всього Універсуму, всієї його універсальності. Йдеться саме про *певну* частину з тієї причини, що в самій природі проблему виживання родо-видової цілісності вирішують не всі її члени, а лише спроможні в запеклій конкурентній боротьбі здобути право бути продовжувачами роду. На цій

обставині особливо настійливо К. Лоренц, стверджуючи, що людям було б краще, якщо б вони перейняли у вищих стадних тварин спосіб управління стадом. Потрібно лише «примусити себе усвідомити, що соціальна поведінка людей диктується зовсім не тільки розумом і культурною традицією, але як завжди підлягає ще й тим закономірностям, які властиві будь-якій філогенетично сформованій поведінці; а ці закономірності ми достатньо добре пізнали, вивчаючи поведінку тварин» [37, с.16].

Звернемо увагу на те, що йдеться про поведінку людей в їх переважаючій більшості, про масову людину, а не про поведінку тих із них, хто, ставши на шлях самопізнання, тотожне в той же час світо-пізнання, здатний вести розумно-вольовий, для мас – це богоподібний, спосіб життя, який був би для них привабливим і за яким у них виникало бажання йти не від примусу, а з доброї волі наявності такої можливості. А добра волі – це завжди воля до збереження життя, рівень якого якраз і залежить від адекватного об'єктивним законам буття управління відповідно до пізнаної такими «одинаками» взаємодії хаосу й порядку. На жаль, але у переважній більшості випадків не такі люди управляють людським родом. Лоренц із сумом констатує: «Прикметно, що в школі ми вчимося відноситись до людей, що чинили всі ці дикунства (йдеться про диктаторів - Ж.В.), з повагою; навіть шанувати їх як великих мужів. Ми привчені підкорятись так званій політичній мудрості державних керівників і настільки звикли до всіх таких явищ, що більшість із нас не може зрозуміти, настільки глупа, настільки шкідлива для людства історична поведінка *народів* (курсив мій – Ж.В.)» [37, с.16].

*У цьому дослідженні я вже наводив авторитетну думку А. Тойнбі. Згідно неї **народ, який не хоче бути просто населенням**, має обрати для свого самопізнання творчий, а не традиційно-консервативний мімесис. Для консервативної свідомості він повернений у минуле, для творчої – у майбутнє. Зміст свідомості в першому випадку визначається пануванням звичаїв, традицій, вірувань, започаткованих в далекій давнині, тому й у сучасності продовжує зберігатись статус-кво, статичний стан суспільного життя. У другому варіанті свідомості він спрямований на творчих особистостей, які ведуть за собою послідовників, даючи народам перспективу. Становлення суспільства-цивілізації визначається за допомогою понять **«виклик-і-відгук»**. Цивілізоване суспільство являє собою такий домінуючий в ньому спосіб життя, в якому будь-який зовнішній (природний або суспільний) **виклик** породжує відгук як внутрішню духовно-пізнавальну реакцію індивіда чи суспільства на швидкий і адекватний пошук вирішення тих проблем, які він породжує. **Відгук** – це завжди об'єктивне осмислення пройденого історичного шляху і вибір нового його напрямку,*

визначеного більш вагомими у своїй об'єктивності гуманістичними цінностями у всіх сферах суспільного життя як органічної сукупності складних систем.

Людина сама по собі є носієм соціально-духовної суспільності, являючи собою постійну внутрішню взаємодію цілей, інтересів, потреб, які потрібно належним чином впорядкувати й гармонізувати, аби вона не ставала на шлях асоціальності. Із цією внутрішньою душевною взаємодією вона входить у зовнішнє з іншими людьми існування, створюючи певний тип суспільства. **«Суспільство – це «поле діяльності», проте «джерело будь-яких видів діяльності слід шукати в індивідах», що його утворюють** (виділено жирним шрифтом мною – Ж.В.) ...Суспільство можна назвати цивілізацією лише в тому разі, якщо такі прояви ініціативи і акти послуху зливаються воедино» [61, с.215]. Тойнбі відзначає, що це фактично надлюди, але не **нелюді**; це люди, що не належать масі, адже вони засобами автономної розумно-вольової дії зробили себе самі. І тільки вони здатні зрушити властивий людській масі стан спокою та його міру – інерцію.

Напрямок розвитку суспільства має відбуватись на шляху, визначеному змістом понять **відхід-і-повернення**. Має, тому що вчений дослідив історію сотень примітивних (650) суспільств і майже два десятки суспільств-цивілізацій. **Відхід** означає те, що людина самим фактом свого народження зобов'язана стверджуватись на шляху філософського пізнання як пізнання трансцендентного, того, що не може бути дане органам сприйняття. Тобто, це розуміння історії. Для філософа важливо споглядання останньої розумом, а саме його споглядання є те, що зветься **теорією**. Теорія і є тим трансцендентним, яке випереджає дотичне до органів сприйняття буття. Споглядаючи такий світ, людина в статусі філософа, мислителя відкриває для себе новий світ, усвідомити який може лише незначна кількість наближених до неї, на яких вона може впливати безпосередньо, проектуючи на них поле діяльності свого мислення, заражаючи їх його непохитною логікою. Але філософ не повинен бути лише мислителем, теоретиком – він зобов'язаний бути царем, правителем. Це і є **повернення**, так необхідне для просвітлення «темної» свідомості народу, але в той же час небезпечно тим, що інерція народної темряви потужніша світла істини.

Підсумовуючи 12-ти томний аналіз цивілізаційного саморозвитку суспільств, Тойнбі зазначає: «Розвиток відбувається в тих випадках, коли індивід, або творча меншина, або все суспільство відгукується на **виклик**, і не просто відгукується, а й породжує своїм відгуком інший виклик, який вимагає нового **відгуку**» [61, с.242]. Що стосується занепаду цивілізацій, то він «пояснюється трьома основними причинами: втратою діяльної сили творчою меншістю, яка відтоді перетворюється лише на «панівну меншість»; зворотною

відмовою більшості підкоритися тепер уже тільки «панівній меншості» й наслідувати її поведінку через мімесис; і, як наслідок, – втратою соціальної єдності суспільства в цілому» [62, с.334].

Нескладно бачити, що значна частина українського люду йде шляхом традиційного консервативного мімесису. До того ж, обравши владу і будучи вражена вірусом анархізму, майже відразу їй не довіряє з міркувань, зовсім не тих, які можна їй пред'явити, спираючись на досвід вивчення законів управління. Тому й обирала завжди подібних до себе, неосвічених, а не навпаки – не подібних, тобто освічених, як відзначив А. Тойнбі, історією філософського рівня пізнання. Так, мене вражає низький рівень довіри до безумовно освічених і професійних нинішніх керівників України. Як і навпаки, довіра до тих, хто такого рівня освіти й досвіду державного управління не має.

Отже, Е. Морен, маючи для цього серйозні підстави, таким чином визначив людину: «Йдеться про істоту, наділену інтенсивністю і нестабільною афективністю – істоту, яка усміхається, плаче, непокоїться і тривожиться; істоту, яка насолоджується, є схильною до сп'яніння, екстазу, насилля, кохання й підвладною власним вигадкам; істоту, яка знає про смерть, але не може повірити в неї; істоту, яка породжує міфи і магію; істоту, одержиму духами і божествами; істоту, яка живиться ілюзіями і химерами; суб'єктивну істоту, чії взаємовідносини з об'єктивним світом завжди позбавлені надійності; істоту, схильну до помилок і блукань; про істоту, яка під впливом своєї зарозумілості постійно породжує безладдя. Й оскільки поєднання ілюзій, непоміркованості, нестабільності, нечіткого розмежування реального й уявного, змішування суб'єктивного й об'єктивного, помилок, безладдя ми називаємо безумством, ми просто змушені визнати, homo sapiens est homo demens» [47, с.106-107].

На завершення щодо викладу основних тез концепції Е. Морена **наведу його висновки**. Вони, безумовно, здатні стримати романтичний ідеалізм, властивий всім, хто бажає бачити розумно впорядковане (це стосується мене також, адже було обіцяно всьому радянському народу комунізм у 1980 році), гармонійне і щасливе життя «вже сьогодні».

1. «Homo sapiens – справді химера, монстр, зосередження хаосу і протиріч, але й чудо, і суддя наді всім; він – нерозумний черв'як землі, але він же – і вмістилище істини, він – клоака невпевненості й помилок, він – і слава всесвіту, і головний із її відходів... Чи спроможні ми (знову «ми», а не «ті», хто це усвідомлює і для «кого» такий стан розуму не є прийнятним – Ж.В.) розплутати подібний клубок? Ні. Але ми вже опинились в стані виявити певну основу розуміння і можемо запропонувати нею скористатись і спробувати її дотримуватись; йдеться про організуючі принципи, проблеми, ускладнення, порушення організації та успіхи адаптації надскладної машини, яку являє собою

мозок *homo sapiens*. Все, що здавалось суперечливим, таким, що не зводиться до чогось одного і різнорідним, залишається таким, але в той же час в ньому виявляється і деяка єдність (курсив мій – Ж.В.)» [48, с.141].

Виділене курсивом якраз і може стати тією програмою дій, якої потрібно дотримуватись, якщо бажати вирішити співвідношення розумного й нерозумного в діях як окремої людини, так і їх об'єднань, народу в цілому, який піднявся у своїй достатній кількості до суб'єктності, визначеної вимогами політичної нації. Адже мислення і є невтомний пошук **єдності різноманітного, розрізненого в єдиній спільній сутності буття**. Бажаний для всіх соціум, як радив ще Епікур, це спільність, суспільство одnodумців. А не просто «ми» як будь-яка сукупність індивідів.

2. Наводячи досить чисельний перелік різноманітних проявів людської сутності, а їх порядок перебуває в межах до трьох тисяч, Морен зазначає: «Всі ці риси розсіяні, скомбіновані й перекомбіновані в різних індивідів, в різних суспільствах, в різні моменти, що породжує неймовірне зростання складності в людства. Подібне розмаїття неможливо зрозуміти виходячи з якого б то не було простого принципу єдності. Її основою не може бути й невизначена пластичність, модельована різними культурами і середовищами відповідно до обставин. Такою її основою може бути тільки єдність надскладної системи. Ця єдність являє собою сукупність породжуючих принципів, – серед них не слід забувати про першопочатковий біогенетичний принцип, – виходячи з яких здійснюються всі багато розгалужені напрямки розвитку *homo sapiens*» [48, с.144].

Філософія радянського періоду, на жаль, включно до перебудовного періоду ігнорувала якраз біогенетичний принцип. Зараз в Україні, в якій народ активно долучився до регулярних виборів органів влади, партійні лідери продовжують неправомірно наділяти найвищим рівнем розуму своїх виборців, позаяк нібито неприпустимо й принизливо для людини, яка звикла бачити себе «рушійною силою історії», говорити про властиві їй від природи агресивні прояви її біологічної складової як первинної й засадничої. «Зло» такого роду псевдонаукового популізму в тому, що партійні демагоги оголошують джерелом зла тих, хто їх посунув із влади, забуваючи, що вони самі, будучи у владі, чинили зло. Між тим, якраз невігластво мас, – на відміну від автономно сформованих і відповідальних особистостей, не схильних до скупчення в масі, – є постійним джерелом для неупорядкованих проявів агресивної поведінки, на що звертали увагу всі видатні мислителі, хоча й не мали ще природознавчих біогенетичних досліджень. Відомим є вислів Гете про те, що невігластво мас, або ж більш виразно – масове невігластво, ще неодноразово проявить себе в історії.

3. Досить цікавим є наступний його висновок, особливо в контексті значення для фахівців у сфері медицини, психіатрії, культури. «Із появою *homo sapiens*

культура концентрує в собі та інституалізує міфологію, магію, ритуал, релігію. Тим самим культура бере на себе антропологічний компроміс неврозу, звільняючи індивідів (принаймні в принципі або статистично) від хаотичного і неспокійного пошуку компромісу, пропонуючи їм адаптивні схеми впевненості, безпеки та очищення. ...Магія, ритуал, міф суть фундаментальні невротичні відповіді на невизначеність, породжену схвильованістю, на безпорядок, поєднаний з кризами, на ноологічні ексцеси з боку паразитів, породжуваних супер-складністю; все це – фундаментальні складники археокультури *sapiens*'а. Повсюдна колонізація людського життя міфом, магією, релігією свідчить про широту охоплення та глибину кризового характеру *homo sapiens*, рівно як і про широту охоплення та глибину невротичного вирішення проблеми, без якого людство, можливо, не змогло б вижити. Все ще вірна формула Т.С. Еліста: «Human king cannot bear very much reality» (рід людський не здатен витримати надмірну дозу реальності)» [48, с.140-141].

4. Насамкінець, Е. Морен констатує: «Людина за своєю суттю – мудрець-безумець. Людська істина припускається помилки. Людський порядок допускає безладдя. Тепер уже йдеться про те, щоб запитати в себе, чи здійснюється прогрес складності, винахідництва, розумності й соціальності *всупереч* помилкам, безладдю і фантазіям, *разом* з ними чи *завдяки* їм. І відповімо ми так: водночас – *і завдяки, і разом, і всупереч*; бо правильна відповідь може бути тільки складною і суперечливою» [47, с.109].

Вкрай важливо, особливо для студентської молоді, молодого покоління, яке виросло вже в умовах незалежної України, мати адекватну свідомість, сформовану на тісній світоглядно-методологічній філософській і природознавчій, а не міфологічній та релігійно-церковній, основі. Вона має витримати необхідну «дозу реальності», яка не є «надмірною». Навпаки, надмірна фантазія, попри те, що на її основі всі найвищі досягнення мистецтва, не створює гармонійне суспільство.

б) Етико-генетична концепція формування людини В.П. Ефроїмсона

Суть даної концепції, розробленої як спроба якоюсь мірою популяризувати в умовах СРСР вчення К. Лоренца, в тому, щоб навести переконливі об'єктивно-наукові дані, якими оперує сучасна генетика як вчення про природно-біологічну спадковість і мінливість у становленні людини. Важливо також відзначити, що цей вчений переслідувався, оскільки в час його життя була абсолютна монополія у погляді на людину виключно з точки зору того, що її сутність повною мірою залежить від суспільних умов. Для підтвердження цього було посилення на К. Маркса, в якому він стверджував, що «сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупність всіх суспільних відносин» [42, с.2].

Справді, суспільна сутність не належить окремому індивіду, але ж людина – не лише суспільна істота, а також і природно-біологічна. І в цій сфері багато що, як свідчить генетика і філософська антропологія, опорою якої є природна еволюція вищих стадних тварин і гомінідів, залежить від індивідуального спадкового генетичного коду. Крім того, соціальне як суспільне йде також від природи, адже закон – це прояв загального як спільного і, таким чином, суспільного не лише як тільки сумісного.

Будучи переслідуваним за свої наукові дослідження, В. Ефроїмсон стверджував: «Кожен видатний учений повинен мати потяг до влади, яка виражається в пропаганді свого вчення. Роботи вченого без цього потягу залишаються непоміченими, і праці його пропадають дарма... Генетичне вивчення потягу до влади у вчених не менш істотне, ніж у політиків, полководців, деспотів. У найсильнішій мірі потяг до влади мають фанатики певного вчення, прагнучи підкорити йому весь світ, пророки, засновники релігій, самозванці: звідси поступовий перехід до диваків і параноїків, одержимих манією величі» [с.6]. Таким, очевидно, його вважали фанатики соціологізму, маючи при цьому підтримку такої ж фанатичної та параноїдальної влади. Звідси й моє бажання популяризувати його вчення хоча б якоюсь мірою.

На мій погляд, кращий варіант в такому разі – виклад його вчення без власних тлумачень. Тому далі буде подано фрагмент із його праці «Генетика етики й естетики» [78]. Більш розширений варіант міститься у моєму навчальному посібнику «Філософська антропологія. (Хрестоматія: фрагменти з творів провідних філософів і вчених», розроблений спеціально для докторів філософії «*Doctor of Philosophy*» (*PhD*)). Зазначу, що це фрагмент зі «Вступу» праці В. Ефроїмсона. А це вкрай важливо, адже саме в ньому визначено напрям дослідження.

«Розуміння того, що потяг до влади – залежна від генотипу риса психіки, дуже важливе. Бо ця необхідна для самоорганізації соціуму риса вдачі може піти на шкоду соціуму, якщо не дотримуватимуться певні правила «техніки безпеки» у поводженні з можновладцями» [78, с.7].

Генетика ясно встановила неспроможність принципу «або генетика, або середовище». Ясно, що в розвитку будь-якої особливості беруть участь і генотип, і середовище. Але ясно, що у рамках звичайних умов розвитку співвідносне значення генотипу і середовища для різних властивостей, нормальних і патологічних, діє абсолютно по-різному» [78, с.12].

«Характерно, що у всіх народів виробилися дуже гострі емоції по відношенню до вчинків, які руйнівним чином діяли на альтруїстичне почуття, а саме – до невдячності і зради по відношенню до своїх, до сім'ї, до колективу, до суспільства. Здавалося б, природний відбір має бути цілком спрямований на розвиток хижацьких інстинктів, інстинктів панування, супер-сексу, територіальності. Але специфіка еволюційного розвитку людства, значною мірою із-за періоду безпорадності немовлят і дітей, що все подовжується, така, що природний відбір

в дуже великій мірі був спрямований на розвиток біологічних основ самовідданості, альтруїзму, колективізму, жертовності.

Егоїзм дуже сприяє виживанню індивіда. Проте продовження роду вимагало від наших предків безперервної героїчної турботи про потомство і про його охорону. Група, зраря, рід, орда, що не мали біологічних основ потужних інстинктів і екстраполяційних рефлексів колективного захисту потомства і групи, прирікалися на загибель особливою формою природного відбору – груповим природним відбором. Іншими словами, разом з елементарним індивідуальним відбором йшов і груповий відбір на незліченні форми альтруїзму, спрямовані на розвиток колективізму і множини інших індивідуально не вигідних, але корисних суспільству форм поведінки, що диктуються совістю» [78, с.12].

«Питання про матеріальний субстрат біологічних основ альтруїстичних емоцій ще дуже далеке від постановки. Проте принципів шляхи для вивчення цього матеріального субстрату розкриті дослідями з імплантованими електродами. Загальновідоме існування в мозку центрів люті, голоду, задоволення (щур виявляється здатним без кінця натискати клавішу через замикання імплантованого електроду дратівливого центру задоволення); є також центри прогнозування. Можна постулювати існування центрів, що беруть участь в етичних і естетичних оцінках. Якщо припустити, що такі центри сполучені нервовим зв'язком з центром задоволення, то без натяжок можна уявити собі й виникнення матеріального субстрату такого зв'язку в ході еволюції» [78, с.12-13].

«Питання про роль компонента середовища в онтогенетичному розвитку альтруїстичних емоцій вирішуване значно важче. Мабуть, що екзогенна стимуляція потрібна. Річ у тому, що немовлята й діти, навіть добре доглянуті, але позбавлені материнської ласки або її еквіваленту, зростають бездушними егоїстами, нездатними до утворення емоційних зв'язків. Зрозуміло, такий «чистий» експериментальний варіант депривації материнської ласки за наявності хорошого харчування й догляду дуже рідкісний і «не передбачений» природним відбором; набагато частішим є варіант раннього негативного «імпринтингу» в широкому, довільному значенні цього слова, тобто занедбаності, недоглянутості, постійних образ, постійного самоствердження старших або групи однолітків за рахунок одинака. Дуже частий і озлоблюючий варіант почуття неповноцінності, що вимагає компенсації шляхом егоцентричного самоствердження.

Але прагнення все пояснювати соціальними чинниками набуває іноді децю алогічної форми. Зрозуміло, людина немислима поза соціальним середовищем, навіть будучи Робінзоном. Але вона немислима і без повітря, води, їжі, діяльності. Про вплив середовища на формування особи і психіки людини надруковані такі гори книг і статей, що з них, ймовірно, можна було б скласти другу китайську стіну. Якби ця друга стіна виявилася значно менше першою, то її все ж вистачило б на те, щоб затулити досить важливі обставини:

- 1) кожен індивід надзвичайно вибірково сприйнятливий до зовнішніх явищ;
- 2) індивід – не сім'я, що проростає там, куди його занесло, а істота, що досить активно вибирає собі своє оточення;
- 3) це «типове» середовище сформувало людей з полярними психікою й інтелектом;
- 4) кожен індивід має особисту, особливу сприйнятливість і опірність до різних дій середовища» [78, с.13].

«Обґрунтування еволюційно-генетичного походження біологічних основ альтруїстичних емоцій відразу підключає ще два інші завдання: необхідність сформулювати хоч би елементи еволюційно-генетичної теорії сприйнятливості до краси, елементи теорії індивідуальності та масової анти-соціальності.

Значна доля сприйнятливості до краси обумовлена підсвідомими реакціями, що вимагають лише стимулу для свого розвитку» [78, с.14].

«Гранично спрощуючи: суть в тому, що сприйнятливий набагато швидше й повніше, більш емоційно розкриває істини й закономірності, використовує експрес-метод отримання інформації. Сприйнятливий набагато згуртованіший єдиним переживанням, символом, як бійці навколо прапора; вони й набагато більш етичні в тому оточенні, де саме етичність, нерідко шкідлива індивідуально, сприяє виживанню групи. Ось що підпорядковує розвиток сприйнятливості до краси природного відбору. До речі, дуже істотно, що і сприйнятливості до прекрасного, і самий характер її значною мірою індивідуальні і значною ж мірою спадково-детерміновані» [78, с.14].

«Але виникає питання: якщо в людстві еволюційно-генетично закладені якісь добрі начала, то чому ж у світі в ході донаціональної, міжнаціональної і класової боротьби так довго і часто торжествувало зло; чому ж історію людства можна сприйняти як історію жахливого зла, несправедливостей, жорстокого пригнічення, поневолення, спустошливих воєн, безглуздої різанини беззбройних? Це, здавалося б, природне питання тим більш важливе, що відповідь на нього повинна хоч би в зародку містити конструктивне рішення, як же уникнути масового торжества злого начала. Але раніше потрібно вивчити питання: хто ж реально править людством? І це питання повертає нас до біологічної проблеми невичерпної спадкової гетерогенності людства, зокрема за етичними властивостями; гетерогенності тим більшої, що протягом всього його біологічного та історичного розвитку відбір йшов у взаємно протилежних напрямках – як на альтруїзм, так і на сукупність хижацьких, власницьких інстинктів і емоцій, зокрема й на емоції жадності, хтивості, панування, владолюбства. Неминучий наслідок – гетерогенність, поєднання етичності в одній сфері з неетичністю – в іншій» [78, с.14-15].

«Величезну роль грає специфіка соціального відбору, соціального підйому, просування вгору по майнових, ієрархічних, кастових, класових сходах, що передавали владу до рук зовсім не найбільш обдарованим людям, прагнучим затвердити в суспільстві добрий початок. Навпаки, соціальний відбір постійно піднімав на соціальні верхи нехай і енергійний, але передусім найбільш владолюбний, жадібний прошарок людства, такий різномірний в силу згаданого вище природного відбору на гетерогенність. Історія майже всіх фінансових і багатих політичних діячів – це передусім і найбільше історія обману, віроломства, хижацтва, шахрайства, підступності, зради, жорстокості, спочатку «без рукавичок», потім «в рукавичках». Недаремно слово «тиран» означало спочатку просто загарбника влади і було позбавлене етичної інтонації, стало потім синонімом підступності, звірства» [78, с.15].

«Але соціальний підйом тирана тисячоліттями означав одночасно ломку усіх параметрів, по яких раніше йшов соціальний відбір. Основною умовою існування ставали покірність і конформність. Швидко створювалася нова ієрархія, підібрана за ознакою вірнопідданної анти-соціальності, що маскується високою метою. При цьому відбувалася масова переоцінка уявлень про людину: бачачи негідників, що височіють на командних постах, а головне, вірячи в неправдиві, уявні цілі, маси змінювали свої нормальні етичні критерії на нав'ювані їм згори, виправдовувані високим завданням, на такі, при яких тільки й можливе подальше існування.

Відбувалося дивовижне явище: щоб уціліти під владою тирана, було недостатньо робити йому зовнішню шану і покору; внутрішня антипатія була б швидко розгадана. Потрібно було і її зживати, вселяти самому собі, своїй сім'ї, усім рідним щирі любов до того, що пригноблює, інакше усім було б погано. Тому ніколи жоден законний правитель, що

успадкував трон, або обраний всенародно президент не користувалися, здається, і малою долею тієї народної любові, як найжорстокіші з тиранів – Нерон, Доміціан, Атілла, Чингізхан, Тамерлан, Філіп II. Чи надовго? В усякому разі, на увесь час свого володарювання.

Філософія і мудрість не можуть задовольнити нас: «Дрібне задоволення, яке дає необмежена влада, купується настільки дорогою ціною, що людина, не позбавлена здорового глузду, не може їй заздрити». «Принцип держави деспотичного безперервно розкладається, тому що він порочний за своєю природою. Інші держави гинуть внаслідок особливих обставин, що порушують їх принципи; це ж загине внаслідок своєї внутрішньої вади». Проте цей процес загибелі виснажливо тривалий.

Схильності людини, її соціальність, асоціальність або анти-соціальність в дуже великій мірі визначаються тими ціннісними критеріями, тими ідеалами й завданнями, які в ній реалізувалися під впливом сприйнятого в дитячому й підлітковому віці. Саме тоді вирішується альтернатива «я за себе, для себе» або «я для інших, за інших». Цій альтернативі можна надалі в окремих випадках зраджувати, вона далеко не всеосяжна, але виявляється життєво визначальною.

Найбільшою трагедією людства є те, що при багатьох соціальних структурах до влади пробираються люди, найменш скуті загальнолюдськими етичними нормами» [78, с.16].

«Цілком природно, що формулювання біологічної, тим більше генетичної, антитези може викликати неприйняття з боку цілком добросовісних радянських філософів, соціологів, педагогів, що десятки років виховувалися і виховують в душі, що не передбачав яких-небудь антитез.

Виражаючись сучасною мовою, йдеться про величезне значення зворотних зв'язків, причому чим складніша й потужніша держава, чим більший вплив вона робить на розвиток суспільства й особи, тим більше цей постійний і швидкий корелятивний зворотний зв'язок виявляється необхідним. Кінець кінцем призначення держави полягає у вирішенні неминучих конфліктів між особистим і соціальним; також в тому, щоб потреби особи задовольнялися не на шкоду суспільству і щоб інтереси суспільства задовольнялися не за рахунок пригнічення прав особи. Але питання про право особи нерозривно пов'язане з питанням про сенс життя індивіда. І виникає віковичне питання про сенс життя.

«У чому ж, проте, істинний сенс життя? Особливість людської природи, створеної тією специфікою природного відбору, дозволяє дати хоча б і приблизну формулу: «Сенс життя в тому, щоб бути потрібним». Ця формула, при всій її стислості, охоплює багато що: жінці (та й чоловікові) потрібна дитина, вони обоє потрібні дитині, дитина потрібна товаришам, їм усім потрібні вчителі, педагоги, наставники; всі ці люди, за винятком паразитів, потрібні суспільству; загалом, суспільству потрібні всі, від некваліфікованих робітників до найбільших творців. Почуття своєї потрібності виявляється, мабуть, найбільш постійним джерелом задоволення. Почуття саме твоєї потрібності матері й батьку, дружині, друзям, товаришам, справі є головним джерелом власної гідності. Навпаки, свідомість замінимості або непотрібності є джерелом тяжкого смутку» [78, с.17-18].

«Прагнення до максимальної самореалізації спирається на прагнення бути максимально і не замінимо потрібним. Невизнання трагічне тільки в тому випадку, якщо індивід починає сумніватися в потрібності своєї справи.

Людство єдине: наукою, мистецтвом, етикою. У всіх народів світу є схожі міфи й легенди, поеми й казки. Ця спільність має пояснюючу назву «бродячі сюжети». Але це пояснення ігнорує суть справи, а вона двояка. По-перше, ці сюжети з'являються в географічно віддалених, абсолютно ізольованих один від одного народів не шляхом запозичення, а

незалежно; по-друге, і це найважливіше, вони, замість того щоб згаснути в результаті «природного» відбору ідей або витіснення одних ідей іншими, зберігаються через те, що ці загальні всім народам сюжети підтримуються «єдністю психічних процесів, що знайшли в них своє вираження» [78, с.18].

«Якщо відмовитися від уявлення про те, що в людській особистості саме природним відбором, а не тільки вихованням, закладені такі потяги і прагнення, як почуття справедливості, взаємний альтруїзм, жертвний героїзм, самовідданість, то виявиться, що сама ідея про створення справедливого, не експлуаторського суспільства – брехлива. Воно не потрібне. Треба тільки таке суспільство, яке забезпечує загальну ситість і максимум задоволень для максимуму своїх членів. Справедливість же нікому не потрібна. Звичайно, серед загального голоду і віками встановленої системи безправ'я, мало хто абсолютно самотійно прийде до ідеї необхідності справедливості, тому таких вигадників можна легко знешкоджувати. Але варто було тільки трохи «розпустити туго стягнутий на животі ремінь», тільки прибрати жах загрози іноземного вторгнення та інші страхи, а головне, інквізицію і гестапо, як ці диваки з'являлися, і маси починали думати так само, як ці одиниці, хоча, здавалося б, усі могли бути ситі, п'яні, мати «тютюн у носі» і багато видовищ» [78, с.19].

Висновок. Уважне прочитання змісту, наведеного відомим науці автором, а про це свідчить його подвижницька діяльність у сфері генетики, яка, як і він сам, переслідувалась у радянську добу, дає підстави стверджувати, що історія має розглядатись як продовження еволюції природи. Тому ігнорувати біологічні засади людської діяльності неприпустимо. Адже очевидно, що технологічно-інформаційний прогрес не відмінив «хижацьку» натуру людини. Тому еволюція суспільства здійснюється як досить повільне позбавлення від рецидивів тваринного через зміну форм колективно-групової суб'єктності: від виключно кровної спорідненості в родо-племінному устрої до домінування правових норм у громадянському устрої, характерному для політичної нації, яка, врешті-решт, має можливість об'єднати людство, давши йому перспективи «вічного» миру. Усвідомлення цього залежить від нього, але насамперед від його провідників.

Глава 9. ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ УКРАЇНИ З ПОЗИЦІЙ МЕНТАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСНОВНИХ КОЛЕКТИВНИХ СУБ'ЄКТІВ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Зародження філософії як такого типу світогляду, який закликає людину до самопізнання себе як мікрокосму, тотожного макрокосму, стало можливим, серед інших причин, завдяки тому, що вроджена людині від природи допитливість (в біології це відомо у вигляді орієнтаційно-приспосувального інстинкту та центру прогнозування, як ми це щойно бачили у праці В. Ефрoїмсона) органічно трансформувалась в цілеспрямований пошук відповідей на ті зовнішні й внутрішні психофізіологічні подразники, які виводять її зі стану душевної рівноваги. Для її відновлення якраз і потрібно знайти причини. Так започатковується пізнавальний розвиток людини, яка, разом із пошуком

причинно-наслідкових зв'язків, відкриває для себе історію, минуле, яке не є об'єктом безпосереднього сприйняття. Натомість, стає об'єктом зацікавленого пізнання, здійснюваного засобами абстрактно-понятійного мислення.

Кожне наступне покоління людей, якщо не цікавиться історією, фактично веде інстинктивно-тваринний спосіб життя. Не знаючи минулого, воно переконане в тому, що всі негаразди, чи, навпаки, гаразди його щоденного життя мають свої причини, корені виключно в теперішньому бутті. Причому, теперішнє для досить значної кількості пересічного люду зводиться до досить короткого періоду, вимірюваного декількома місяцями. У кращому випадку воно охоплює час свого свідомого життя, того, яке зберігається в пам'яті. Звідси, будучи свідками життя у двох типах державності, відповідно й економіки, певна ностальгія за минулим, адже «раніше було краще». Намагання вплинути на таку сьогоденно-буденну свідомість історією власного народу, як і історією інших народів, мало що змінює у сфері світоглядно-мотиваційній. На жаль, такі настрої якоюсь мірою поширені й у свідомості певної категорії студентів, на яку більший вплив має буденна «історично-біографічна» свідомість їх батьків, включно з бабусями та дідусями, ніж науковий виклад історії, який вони отримують у *вищій* школі. Можливо, що її виклад як *філософії історії* зможе *вивищити* її сьогоденно-буденну свідомість.

Цей короткий вступ потрібен для того, щоб, подолавши суто історіографічний та хронологічно послідовний виклад навчальної дисципліни «історія України», представити її як таку історичну тяглість, яка триває тисячоліття. В разі, якщо він буде адекватно сприйнятий і зрозумілий науковій і студентській аудиторії, можна буде зняти хибну постановку питання, нав'язаного також попередньою історією існування народів в державах монархічно-деспотичного та авторитарно-диктаторського типу. Для них питання: «Хто винен?», є об'єктивною реакцією підданих/підлеглих/залежних/безсуб'єктних людей на монополію влади однієї особи, однієї династії, однієї правлячої сили.

Можливо, що хтось через неуважність пропустить важливий фрагмент із вище наведеної праці В. Ефрoїмсона (див. с.103-104). Тому я її наведу в цьому місці. *«Величезну роль відіграє специфіка соціального відбору, соціального підйому, просування вгору по майнових, ієрархічних, кастових, класових сходинах, що передавали владу до рук зовсім не найбільш обдарованих людей, прагнучих затвердити в суспільстві добрий початок. Навпаки, соціальний відбір постійно піднімав на соціальні верхи нехай і енергійний, але передусім найбільш владолюбний, жадібний прошарок людства, такий різnorідний в силу згаданого вище природного відбору на гетерогенність. Історія майже усіх фінансових і багатьох політичних діячів – це передусім і найбільшою мірою історія обману, віроломства, хижацтва, шахрайства, підступності, зради, жорстокості, спочатку «без рукавичок», потім «в рукавичках». Недаремно слово «тиран» означало спочатку просто загарбника влади і було позбавлене етичної інтонації, стало потім синонімом підступності, звірства.*

...Але соціальний підйом тирана тисячоліттями означав одночасно ломку усіх параметрів, по яких раніше йшов соціальний відбір. Основною умовою існування ставали покірність і конформність. Швидко створювалася нова ієрархія, підібрана за ознакою вірнопідданної анти-соціальності, що маскується високою метою. При цьому відбувалася масова переоцінка уявлень про людину: бачачи негідників, що височіють на командних постах, а головне, вірячи в неправдиві, уявні цілі, маси змінювали свої нормальні етичні критерії на навіювані їм згори, виправдовувані високим завданням, на такі, при яких тільки й можливе подальше існування» [78, с.15-16].

Можна сподіватись, що, розкривши історію як історію тих форм суб'єктності, про які йшлося у попередніх главах дослідження, – **родо-племінна, народність, народ, політична нація**, – існування яких виходить за межі життя окремої людини та межі звичних суто хронологічних поділів, вимірюваних астрономічним часом, а не часом тривалості властивих їм діяльно-мотиваційних складових, суспільство отримає:

- по-перше, категорію людей, об'єднаних спільним розумінням об'єктивної історії в її філософському вимірі;

- по-друге, зніметься традиційне питання «хто винен?» та безпосередня відповідь на нього у вигляді: «Що робити з тими, хто винен?», хоча у класиків постановки цього питання воно звучить «Що робити?» всім, хто насправді бажає позитивних змін;

- по-третє, почнеться більш активний пошук об'єктивних причин тривалого домінування консервативного типу мімезису у більшості народонаселення і вироблення заходів для його подолання;

- по-четверте, мірою зростання оволодіння широкими народними масами такого розуміння історії об'єктивно буде формуватись процес їх самоідентифікації в якості українського народу, а не просто народонаселення;

- по-п'яте, суттєво підніметься рівень розуміння того, що народна соціокультурна самоідентифікація не заважає міжнародній кооперації, засобом до чого є активне включення в загальнолюдський історичний процес як такий, що піднімає на новий якісний рівень розвитку не тому, що в цивілізованих країнах вищий економічний рівень життя, а тому, що найвищим рівнем суб'єктності є рівень, визначений змістом поняття «політична нація», тотожна об'єднаному людству загалом.

Отже, спробую розглянути історію України, починаючи від доби Київської Русі, під кутом зору того, якою мірою в ній зазначені історичні форми спільності були суб'єктами, свідомими своєї самоідентичності і, відповідно, свого історичного покликання. А воно завжди існує, але не в містичній формі якогось божественного одкровення, а виходячи з того, що свідомість людини вільно проектується як на минуле, так і на майбутнє.

Родо-племінна спільність ще не мотивує своє життя якимись вимірами на майбутнє. Підпорядковуючи своє життя змінам природних пір року, вона все ж має певний вимір на те, що має бути завтра, через рік як певний усталений повторюваний цикл, який змінюється, вносячи з кожним новим циклом якісь нові особливості. Разом із цим у свідомості зберігаються події минулого, які на забуваються. а формують усталені звичаї, традиції, обрядові культури. Тобто, освячується минуле як той фундамент, який забезпечує ідентичність та відмінності між різними, хоча й досить близькими родичами. Іншими словами, так формується стійкий консервативно-традиційний мімезис.

За визначенням відомого етнолога й культуролога Л. Гумільова на цьому рівні самоідентифікація відбувається на підсвідомому рівні за принципом поділу на «своїх» і «чужих». Тому «свої» діють як усупільнена групова одиниця, яку легко налаштувати на протидію всім «чужинцям» будь-якими методами, включно до їх фізичного знищення. «Первинні утворення, первинні колективи, особини виду *Homo sapiens* дійсно ніякого відношення до ще не існуючих продуктивних сил не мали, просто люди жили колективами-групами, тому що ніхто не зміг би вижити наодинці. І цей груповий поділ з появою суспільства, не зник, а навпаки, поступово розвиваючись, створив ті цілісності, які ми називаємо *етносами*» [16, с.42].

Чи не так протікала й продовжує протікати сучасна історія народів світу, включно з цивілізованими країнами?

Саме так. Тобто, первинні форми спільності еволюціонують, створюючи нові форми на первинних як базисних. Це й ускладнює історичний процес як суб'єктно різноспрямований. Звідси й закон про те, що «мертві хапають живих» не тільки традиціями і звичаями померлих пращурів, але й тим, що багато живих є фактично мертвими на новації, на творчість. Мудрі люди древності називали людей зі свідомістю раба «живими мертвими». Нині політкоректність не дозволяє так «принижувати» когось, але так насправді є. Не випадково один із чільних діячів УНР В. Винниченко стверджував, що історію України не можна читати без бромю. Додам, що його діяльність також дала нащадкам приводи для ще більшого вживання бромю. Причому, сердечні ліки чи не щоденно потрібно приймати й від діяльності нинішніх представників політичної еліти як виразника відповідних ментальних рис своїх виборців. Адже вони не стільки намагаються стати для них прикладом для наслідування новим зразкам державного будівництва, стільки намагаються стати на консервативну точку зору, на ті душевні й духовні підвалини, які характеризують вегетативно-психологічний склад свідомості, сформований в минулому.

Досить виразно ментальні складові, властиві родо-племінним спільнотам маємо в історичних працях М.І. Костомарова. Посилання на них важливі тим, що

він, по-перше, етнічний росіянин, але позбавлений імперського синдрому; по-друге, за всієї поваги до українства, не вражений надмірним українським романтизмом; як наслідок, по-третє, є набагато більш об'єктивним у своїх дослідженнях вченим, ніж патріотично налаштовані українські вчені-історики. Крім того, як вже зазначалось вище, він один із небагатьох, хто розглядав історію під кутом зору взаємодії як народу, так і його провідників.

Аналіз праці «Черты народной южнорусской истории» дають підстави для розуміння як родо-племінних особливостей наших пращурів, насамперед древлян і полян, так і розуміння сучасного розбрату, який постійно підживлюється з боку нібито «своїх братніх» північно-східних сусідів.

Перше, на що звертає увагу М. Костомаров, це вплив на власне слов'янські племена, інородців. «Так как вера христианская стала уже сильно распространяться, Владимир принял сторону язычества, но тогда, конечно, возникла оппозиция со стороны христианства. Владимир отличался деспотическими наклонностями. Может быть, этому способствовало влияние хазаров. Недаром в своей речи на память Владимира оратор назвал его «хаганом». Как скоро хазарское слово «каган» вошло в Русь, то, конечно, вошли до известной степени и восточные понятия» [32, с.12]. Коли ж ситуація в Києві змінилась, а вона змінювалась досить швидко, Володимир примусово ввів християнство, але в його православній візантійській, а не римській, версії. Хоча ще такого «офіційного» поділу на 988 рік не було.

Друга особливість полягала в тому, що більш освічені ще з доби язичництва поляни фактично презирливо ставились до древлян. Тому саме поляни «стали після хрещення центром, що пов'язував інші племена слов'ян» [32, с.13]. Звідси й поділ на провідних і підлеглих, центр і периферію, міщан і селян. «У тому віці, коли узи суспільства були ще слабкі, сила й хитрість брали верх, і розум вимірювався саме тим, щоб не попасти під обман» [32, с.13]. Звідси й не засудження княгині Ольги, яка й у наш час вважається святою (?!?!), а засудження древлян за те, що вони не змогли передбачити біди від її помсти за свого чоловіка. Причина, на мій погляд, тому що у М. Костомарова такого різкого висновку немає, очевидна: у древлян, на відміну від полян, а це місто як поселення не однорідного, а різнорідного зброду, – збірного народу як народонаселення, – почуття помсти не було. Древляни, як і багато нинішніх не дуже освічених і навчених історією українців, думали, що поміж братами «можна посваритись, а потім безпечно помиритись» [32, с.14].

Третя особливість в тому, що «підкорення древлян сприяло формуванню й посиленню вищого класу, осілості пришельців і змішуванню народностей» [32, с.15]. Зазначу наступний факт, за яким я свідомо впродовж всього свого життя в радянський період спостерігав. А саме: за період з 1959-го по 1989-й роки, коли

відбувались переписи населення СРСР, кількість росіян в УРСР збільшилась вдвічі – з 5,5 млн. до майже 11 млн. Правда, останні соціологічні опитування показують, що на 2018-й рік росіянами в Україні вважають себе лише 9%. Але це не дані об'єктивного перепису.

Тож не випадково, що таке змішування руйнувало усталені звичаї, обряди, вірування, сприяючи прийняттю нової монотеїстичної релігії, якою стало християнство. Проте воно не могло утвердити й на сьогоднішній день не утвердило свого головного постулату «любити ближнього як себе самого». Не утвердило на той час тому, що первинна форма спільності людей, якою є племінна спільність, єднала різних людей як споріднених кров'ю від самої природи, єднала їх як «своїх». А природне, генетичне не може бути знищене чимось суто ідеологічним, метафізичним, багато в чому протиприродним. Не утверджує й на сьогодні тому, що примусове нав'язування будь-чого неприродного, не усталеного у віках, у звичаях, традиціях, оскільки формує маргіналізоване суспільство, мир в якому вже утверджується системою державного управління, в основі якого правові регулятивні норми взаємодії між людьми.

Слід відзначити, що в чистому, так би мовити, вигляді, родо-племінні спільноти на території Київської Русі не зустрічались. Головна причина, на мою думку, в тому, що така форма є архаїчною, а зародження нашого народу це вже раннє Середньовіччя, коли вже існувала досить розширена в часі й просторі історія взаємодії між змішаними спільнотами, що вже мали назву *народностей*. Так у М. Костомарова, і так у видатного українського філософа М. Поповича, який в цьому році покинув нас. Але його думки залишились. Ось та, що має безпосереднє відношення до даного дослідження. «В старослов'янській термінології неможливо знайти відповідника тому слову, яке сьогодні означає «народ», «народність». Слово *народ* вживалось у значенні «натовп», «зборище чи множина людей», при цьому «народ» найчастіше був організований для військової справи. Як військове зібрання «народ» мав ще особливу назву – *полк*, що буквально означає те ж саме, бо є простим запозиченням із германського *Volk* – «народ». Латинське *nation* або грецьке *ethnos* в книжній мові перекладалось як *язик* або *плем'я*. Інший вираз з приблизно тим же значенням – *люди*, але цей вираз переважно вживається для позначення «своїх», натомість «язики» можуть бути і чужими. У співвідношенні виразів *плем'я* і *рід* можна знайти певну закономірність: *плем'я* – це всі ті, які народжені і живуть зараз, *рід* – це «першоджерело, первоначало роду, його творіння і живильний зв'язок, який об'єднує багатьох, – не лише тих людей, які живуть спільно, але й людей у послідовній зміні поколінь». Отже, *рід* – це не тільки соціальна одиниця (родичі

до певного – можна думати, шостого – коліна), а й та сила спорідненості, яка робить усіх співучасниками життя» [54, с.28].

Виходячи з цих міркувань, нескладно пояснити драматизм і трагізм історичної долі українського народу. Тисячолітнє проживання в неоднорідному середовищі не дозволяло формуватись на такому рівні, який би єднав покоління спільною історичною місією; проживання в умовах державності, яку мали інші народи, не сприяло знанню власної історії, не формувало «чуття єдиної родини» в його етнокультурному вимірі, так необхідному для самоідентичності. Тому цілком об'єктивно сформувався теза про долю українців, свідомих власної родової ідентичності, зміст якої, постійно підкріплюваний панівним державним народом, наступний: «чужі серед своїх та свої серед чужих».

Про це чудово написав Т.Г. Шевченко:

«Не так тії вороги,
Як добрії люди –
І окрадуть жалкуючи,
Плачучи осудять,
І попросять тебе в хату,
І будуть вітати,
І питать тебе про тебе,
Щоб потім сміятись,
Щоб з тебе сміятись,
Щоб тебе добити...
Без ворогів можна в світі
Як-небудь прожити.
А ці добрі люде
Найдуть тебе всюди,
І на тім світі, добряги,
Тебе не забудуть» [77, с.77-78].

Для *народності* як історичної форми спільності атрибутивною ознакою, яка визначає їх суб'єктність, є територіальний фактор. Справді, кожна родо-племінна спільність історично/еволюційно виникла на певній території. Але рух як спосіб існування всього суцього – матеріального й духовного – це для тілесної організації людини просте переміщення в просторі. Зустрічаючи на своєму шляху будь-який опір, люди фактично його не просто освоюють, але завойовують. Якщо це просто невідома територія, до неї пристосовуються, хоча при цьому руйнується звичне середовище для рослинного і тваринного світу. Якщо ж на іншій території вже проживають інші племена, тоді з ними йде війна на витіснення або фізичне знищення чи перетворення підкорених на рабів. Про це, з посиланням на Н. Макіавеллі, йшлося вище.

Четверта особливість, на якій зупиняється М. Костомаров, це та, що засновниками тієї форми державності, яка властива Київській Русі, були пришельці. Отже, від самого початку вона не була рідною, а примусовою формою. Як і християнство. Чи не тут витoki анархізму? Історик якраз і відзначає, що рабство на основі кровно-сімейної спорідненості не могло виникнути. Найперше це проглядається на основі «вивчення історії слов'янських народів і особливо руського (йдеться про українців як південно-руських – Ж.В.) народу, ...навіть уявити не можна, щоб на родових засадах сім'ї перебували під будь-якою залежністю від відомих осіб-родоначальників; а тому неможливо було утворитись родовому рабству, ...коли попередня батьківська влада, мірою віддаленості тих, хто повинен був перебувати до неї, так би мовити, в синівському відношенні, перейшла б у владу панську. Сім'ї/родини ділились, і кожна сім'я/родина, якщо б і усвідомлювала зв'язок з іншою, то не була залежна одна від другої» [32, с.15]. В російському варіанті йдеться про сім'ю, але для української ментальності характерна саме *родина, рідня*.

Творці державності, якими були бояри, подібні князям, оскільки мали свої військові дружини, «за походженням своїм були, по-перше, варяги-пришельці, по-друге, русси-поляни, з масою яких здійснилось поневолення древлянського народу. Поляни, що вже й раніше стали на рівень пришельців, які швидко засвоїли їх народність, тепер ще більше зливались; вони користувались рівністю панських прав над підкореним народом: і приший і полянин-русин рівним чином були пани, вищий клас по відношенню до древлян» [32, с.15].

Цілком очевидно, що М. Костомаров вже з самого початку існування Київської Русі відносить до південних русинів-українців полян і древлян. В сучасному вигляді це можна представити як русифікованих мовно і соціокультурно українців, адже саме такою була цілеспрямована русифікаторська система освіти в добу УРСР, і тих, хто щиро вважає себе українцем, але не радянським, а сформованим власними зусиллями на історичному етно- й соціокультурному, хоча й багато в чому обмеженому й викривленому, досвіді.

Хоча в дослідженні М. Поповича до слов'ян, з посиланням на давні літописи, віднесені *анти, венеда* і *склавіни*. Причому, самі назви запозичені з мов інших народностей. Що закономірно, адже ми належимо до пізніх народів, які багато в чому стоять на плечах попередніх народів і поколінь. «Слово «склавін» явно передає загальну самоназву слов'янських етносів. Венедями називали ту частину слов'ян, яка заселила північно-західні околиці Славії і найбільше відчула вплив германських сусідів. Саме слово «венеди» належало до етносу давньоєвропейської групи, що колись жив на цій території і переселився на південь, давши, зокрема, назву Венеції; сусіди – балти і германці – продовжували так називати слов'ян. Етнонім «ант» – іранського походження і означає «край»,

«окраїна» (часто в історії народів слово «край» означає спершу «околиця», «окраїна», а потім увесь обмежений краєм-кордоном край-батьківщину). В найдавніші часи, коли цей етнонім згадується у хроністів, він не міг бути слов'янським» [54, с.27].

Це вкрай важливе застереження. Будучи впродовж багатьох століть політико-державно й, відповідно, освітньо русифікованими й полонізованими, й сучасні українці вважають, що назва Україна означає не загальну назву будь-якого народу, що мешкає в певних межах-краях-кордонах, а окраїну-околицю Росії чи, можливо, Польщі. Насправді кожен народ, займаючи певну територію, проживає на краю прикордонних народів, на краю інших держав. Кожна людина по відношенню до іншої перебуває з краю, зі сторони. Не випадково звичайні люди не сприймають в черзі запитання: «Хто останній/последний?», а звично запитують: «Хто крайній?». Чи не в цьому хуторянська філософія українців з її максимою: «Моя хата з краю, я нічого не знаю» з того, що за межами мого краю/хати? Чи не це є історичним прокляттям, коли свій край, своя країна, своя родина не дозволяли піднятися на рівень загалу у вигляді необхідності створення власної держави, яка б опікувалась долею кожної родини, кожної хати?

Очевидно, це мав на увазі Т. Шевченко, коли досить різко у своїх поезіях засуджував суто хатнє, сімейно-родинне розуміння власної загально-родової – політичної – сутності. Звідси неприємне, але об'єктивне:

«О, роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашінгтона
З новим і праведним законом?
А діждемось-таки, колись» [77, с.230].

Очевидно, діждемось тоді, коли від розуміння своєї індивідуальної сутності піднімемось до розуміння сутності родової, державної; тоді, коли не будемо плутати свою хату-квартиру-будинок з хатою державною, з якої можна будь-що красти, виносити, бо в ній «своя правда, і сила, і воля». Тоді, коли народ перестане бути «натовпом», а в наш час обманутим політиками-популістами «електоратом», що обирає за якусь матеріальну подачку, а не за спільним розумінням необхідності формувати в собі «державницький умонастрій», не плутаючи його зі змістом дій тих державних чиновників, які її розкрадають і тим самим дискредитують саму ідею держави й державності. Врешті, тоді, коли народ-народність набуде статусу народу-державника, народу як політичної нації. Тоді, коли визнає наявність серед своїх співгромадян тих, хто відповідає наступним Тарасовим поетичним рядкам:

«Злоначающих спина,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.

А доброзичдущим рукам
І покажи, і поможи,
Святу силу ниспошли.

А чистих серцем? Коло їх
Постави ангели свої
І чистоту їх соблюди.

А всім нам вкупі на землі
Єдинодумліє подай
І братолюбіє пошли» [77, с.275].

Тяжко витримати логіку послідовності, коли душа наповнена історією. Але повернімось до аналізу особливостей народностей доби Київської Русі. М. Костомаров відзначає **п'яту** особливість. А саме: «Таке відношення двох сусідніх народів повинно було розвинути в обох різні погляди й характери. Поляни – народ переможний. Древляни – підкорений; перші – пани, другі – раби, і, звичайно, з цього повинні були відбутись різні прояви суспільного й домашнього побуту, різне протікання історії» [32, с.16]. Це також фактор, який діє і в наш час, що явно проглядається під час чергових виборів до вищого законодавчого органу країни та органів місцевого самоврядування. Не випадково, що фактично з самого початку незалежності в соціології й, відповідно, політиці, утвердився фактично руйнівний для майбутнього поділ єдиної території на чотири суто географічних регіони. Історик звертає увагу на те, що в той час «прилив пришлого народонаселення надав новий відтінок характеру полян і розвинув у них войовничий елемент» [32, с.17], що явно проявлялось у досить регулярних походах до греків, звідки привозились різні матеріальні багатства. В наш час такі набіги на «своїх» як «чужих» за матеріальним достатком і фактично «чужих» за світоглядно-духовними цінностями також ледь не щоденні. Не кажучи вже про те, що, постулюючи на словах братню єдність росіян і українців, заявляючи, що це один народ, сусідня Росія чинить варварські набіги на Україну, лицемірно не визнаючи цього очевидного факту. Тим більш прикро, що досить значна частина українського населення, особливо на Півдні та Сході, провину за це перекладає на сучасну владу.

Як наслідок попередньої особливості стала наступна, **шоста**. На неї варто звернути увагу тому, що вона досить потужно проявляється в сучасній Україні,

оскільки саме на її основі сформувалась кланово-олігархічна система влади. Справа в тому, що, як і в далекому минулому, так і зараз «проводирі народців легше ставали підлеглими київському князеві, коли він їх збагачував. ...Згідно понять того часу, успіх слугував запорукою покірності» [32, с.18], яку ми в наш час бачили як в добу Л. Кучми, так і з особливою силою за президентства В. Януковича. Останній, як і в добу Київської Русі, розставляючи «своїх» людей на всі керівні посади по всій країні, суто олігархічним чином єднав її, про що свідчить те, що навіть у про-українськи налаштованих територіях держави підвладна йому політична сила мала немалу електоральну підтримку.

З іншого боку, М. Костомаров відзначає той об'єктивний факт, що розширення території, а це атрибутивний чинник народності, відбувалось і завдяки сприйняттю інших народностей як своїх за багатьма ознаками. Тому «межі цієї держави розширялись мірою того, як народний погляд зустрічав схожість зі своєю народністю» [32, с.18]. Тут варто відзначити, що йдеться про пращурів, які сформували українців, а не росіян, про що його праця «Дві руські народності».

Сьома. Попри прийняття християнства, суттю якого є аскетизм, відречення від тих принад, які дає земне життя тим, хто має такі можливості, воно не змогло ще й у наш час подолати ті риси народного характеру, які культивувались язичництвом. Так, вдача князя Володимира повністю суперечила його аскетичним зобов'язанням в якості апостола християнської віри. «Похітливість Володимира-язичника, стільки наложниць, що мешкали в його замиському палаці, – все це як не можна більше гармоніює з розпустою вдачі в той час взагалі. Бенкет був душею суспільного життя» [32, с.22]. Він, вже будучи християнином, не зважав на поради ченців щодо своєї схильності постійно влаштовувати всенародні гуляння з будь-яких приводів, особливо ж з приводу якихось військових перемог. «У піснях він подається не як просвітитель Руської землі, а як ідеал розкішного пана; ...одне, що дає йому деякий християнський колорит, це те, що він пригощає і жебраків, і калік» [32, с.22-23]. Хоча й ця властивість мала свої корені в давніх дохристиянських звичаях.

Вже відзначався той факт, що на території України було багато пришельців. Крім інших причин, їх приваблювала неймовірна щедрість, яку до них проявляли автохтонні народності. На цю особливість звертали увагу всі літописці того часу. Про це читаємо також у І. Огієнка. Посилаючись на них, він відзначив, принаймні три головні риси: *незгоду* та її наслідок – *слабкість прагнень до державного життя, гостинність*. Наведу короткі посилання з дослідження цього видатного українця.

Щодо незгоди вже є посилання (див. с.25), тому наведу іншу витримку, зміст якої завжди використовували російські царі й сучасні правителі.

«Візантійський імператор Маврикій (582-601), у своєму підручникові військової справи «Стратегіка» пише, що слов'яни не мають між собою згоди, що вони вперті й не хочуть підлягати одній думці. «Вони не визнають загальної влади й завжди б'ються між собою». Маврикій воював з південними слов'янами, тому добре їх знав і радив: «У слов'ян багато царків, які між собою в незгоді. Але не зашкодить деяких з них, особливо прикордонних, перетягти на свій бік оговорами або подарками, і вже аж потім нападати на інших. Бо інакше, зачавши воювати з усіма, можна довести їх до об'єднання або й до монархії» [24, с.341-342].

Через пів тисячоліття (XI ст.) інший візантійський літописець Прокопій у праці «Про війну з готами», приділяє головну увагу характерним рисам головним чином південних слов'ян. Зазначає: «Народ цей не управляється однією людиною, але здавна живе в демократії (фактично це в той час, як і тепер, викривлена форма демократії у вигляді чи не повсякденної охлократії: зібрали партійні «царки-паненята» народ-натопл, часто зі студентів (!!), дали певні кошти й гасла, показали «народний гнів» по телебаченню і справа вирішена; а демократія хіба що проявляється під час виборів – Ж.В.). Тому про все, що для них добре чи зле, вони радяться разом. Вони завжди ненадійні й незговірливі в перемовинах, бо коли постають протилежні думки, то вони або ні на що не погоджуються, або згода одних зараз таки порушується незгодою других, усі один одному протирічать, і ніхто не хоче уступити один одному»» [24, с.342].

Нарешті «арабський письменник X віку Ібн-Якуб так само свідчить, що «слов'яни – відважний та войовничий народ, і ніхто в світі не дорівнює б їм силою, коли б їхні численні роди не були такі порізнені та відокремлені»» [24, с.342].

Ось і маємо, так би мовити, філософію української історії, засади якої мало змінилися вже за майже півтора тисячолітній період. Адже неважко побачити, що незгода – головний біль нашого народу.

Тепер посилення щодо слабкості державного життя. «Дохристиянський наш світогляд культивував особисту волю, і тим відкидав можливість сильного провладу. Християнство несло покору своїм провідникам, але це власне мало прививалося серед нашого народу, а тому наше перше об'єднання легко розлетілося при першому сильнішому ударі, – в половині XIII-го віку татари заволоділи Україною, і з того часу спинилося вироблення державницького світогляду в нас, бо татар змінили литовці, поляки, москвини, і стародавня воля, духовна прикмета українського народу, розкладалася на сваволю» [24, с.343-344].

Щодо гостинності, той же Маврикій зазначає: «Слов'яни сердечні до чужинців, гостять їх у себе, і дружньо проводять їх з місця на місце, куди їм треба. А коли через недбалість господаря стане гостеві якась кривда, то проти

такого господаря озброюється його сусід, бо кривда для чужинця, то безчестя для всіх» [24, с.348-349].

Отже, як висновок, таке визначальне судження. *Із самого початку формування пращурів сучасного українського народу їм не було властиве виключно біогенетичне етнічне підсвідоме почуття поділу на «своїх» і «чужих».* Можна навести багато інших причин внутрішнього розбрату, але це, на мій погляд, головна причина. Наявність такого почуття, крім безумовних негативних наслідків, формує родо-племінну єдність, спільні риси характеру й поведінки. Врешті, підштовхує до створення держави як політичного інституту захисту ідентичності. І навпаки, надмірна гостинність до чужинців, до пришлех, не сприяє наданню пріоритетності своїм автохтонам. Це чи не щодня можна спостерігати, перебуваючи в певному випадковому колі людей. Тільки-но хтось висловить якесь критичне зауваження щодо представників інших народів, відразу ж знайдуться опоненти, які будуть говорити, що всі люди «однакові», що це «націоналізм», «бендерівщина», легко погодяться з твердженням шовіністично налаштованих росіян в Росії й ідентифікованих як росіяни громадян України про те, що це «фашизм» і т. п. Сучасна українська незгуртованість зі всією очевидністю проявляється в тому, що активно працюють національно-культурні товариства, натомість створити щось власне українське досить складно. Фестивалі цих товариств з гаслом «Всі ми діти твої, Україно!» не супроводжуються повагою до духовного дому буття, яким є українська мова. З особливою силою така неповага до українців проявляється з боку Угорщини, оскільки територіальна громада угорців Закарпаття багато десятиліть не є гостинною до держави Україна, що проявляється фактично в повному ігноруванні необхідності вивчення української мови як державної. Натомість, українська гостинність яскраво проявилась в тому, що, отримавши державну незалежність, відразу ж у посвідченні громадянина прибрали національну приналежність.

Повертаючись до початків, до праці М. Костомарова, відзначу його висновки про те, що саме пришельці, а не «іноземні апостоли», нав'язали Володимирі необхідність прийняття християнства, який з легкістю знищив всі само-ідентифікаційні релігійні символи слов'янства. Наголошу, що *релігія як тип світогляду – це, насамперед, святість зв'язку живих поколінь з духом пращурів.* Тому нові святині не прижились і в наш час навіть у церковнослужителів, розділених суто по-українськи, тобто свавільно, внаслідок звичної незгоди, а не згоди, до якої і заради якої вводилось/нав'язувалось християнство. Між тим саме «наплив різнорідних типів дає мешканцям взагалі фізіономію суміші» [32, с.23-24].

Історик детально розкриває різнорідний, отже, нерідний зміст цієї суміші. Ті ж, що тримались, і нині тримаються, однорідності існують як певні паралельні

верстви населення. Тому навряд чи варто похвалитись тим, що, як в радянські часи, так і в наш час не досить обізнані в колективних формах етнокультурної суб'єктності державні чиновники з ентузіазмом проголошують, що, наприклад, в Запорізькій області, проживають люди понад 120 національностей. Щоб мати їх, не можна жити в стані суміші. Щоб бути носієм суб'єктних рис народності, потрібно мати історично визначену територію як те геополітичне середовище, в межах якого вони об'єктивно формувались і сформувались. Наявність в області декількох албанців, як і представників інших десятків народностей, не означає того, що вони є дійсними носіями албанського духу, культури. Як не означає, що є можливість тим же українцям, розселеним серед такої суміші, якимось чином проявляти себе в такій автохтонній щоденній соціокультурній ідентичності.

Л. Костенко в радянську добу слушно писала: «Головне, щоб на кожній сторінці Танцювали мальовані українці». В наш час вони танцюють, малюють, співають на екранах телебачення, збираються вкупі на дні вишиванки і т. п., а в повсякденні – це значною мірою російськомовний народ/натовп, гостинний до всіх пришельців, крім себе.

Такий стан суспільства тягнеться, якщо брати міське населення, оскільки місто всю історію було осередком державного життя, не визначеного рисами власне українського народу-народності. «При свободі й розпущеності, при збігові різнохарактерного народу з близьких і далеких країн не дивно, що від цього древнього періоду нашої історії збереглись риси, що показують поганий стан моральності. В Києві і в Руській землі відбувались вбивства й безчинства. ...Як взагалі в торговому місті, де люблять багатства, де комфорт свого роду видається кращим за все, – в Києві людина робилась продажною» [32, с.24].

Звичайно, що в першу чергу продажність властива тим, хто має якусь владу над людьми. Маючи на увазі сучасну корупцію як головний біль України, якийвилікувати дуже складно, пошлюсь на характеристики київських князів, які наводить М. Костомаров. «У князів Святополка і Ярослава з'являються риси, виховані на київському ґрунті: і дикунство язичництва, і розбещення столиці. Святополк був п'яниця і сибарит, гуляка й нахабний злодій. ...Йому заважали брати. Для чого з ними ділитись, коли можна взяти одному? ...в жодному разі ним не керувало свідоме прагнення до одноосібної влади з міркувань політичних: то були пориви нестримного п'яниці, розбещеного гуляки, і легко було йому знайти виконавців в масі різноплемінного й розбещеного краю» [32, с.25]. Вище вже йшлося про зовсім не християнську поведінку Володимира-хрестителя. Нижче будуть наведені деякі характерні риси поведінки інших князів.

Наводячи такі характеристики князям, М. Костомаров відзначає: «Від кого б не залежала доля Києва, а з ним і цілої Русі в той час: від обраних/привілейованих класів чи від народу, – в тому й іншому випадку легко

можна було торжествувати неправді й прикритись продажністю. ... Ось тут відкривається народна місцева риса. Ще народ київський не впав в рабську покірність, але міг підпасти під всяку неправу владу засобом приманки його матеріальними вигодами» [32, с.25]. З іншого боку, була й позитивна риса яка проявлялась в тому, що «чуттєвість, пориви до насолоди життям, здійснюючи розбещення вдачі, не вбивали, одначе, в народі войовничого елемента – не доводили його до тієї зніженості, за якої народ робиться нездатним ні до спільної справи, ні спільного самозбереження» [32, с.25]. Прославляючи богатирів за їх сміливість, за захист народу, народ не надавав їм, як і князям, влади, яку мав государ як пізніший великоруський цар.

Восьма особливість вкрай важлива, тому що в наш час відродилась досить потужно серед тих, хто добровільно чи за державним покликом став на захист країни. «Однією з разючих рис давнього часу було *побратимство*, або *назване братство*. Це був союз двох, трьох і більше сторонніх, не рідних між собою осіб, що взяли на себе зобов'язання допомагати, один за одного постояти, один одного позбавляти, визволяти від небезпек, один за одного жертвувати життям і охороняти приязнь і братство дружби непорушно» [32, с.27].

Значимість цього древнього звичаю для розуміння історії України в тому, що саме його потрібно всіляко підтримувати в наш час в якості тих центрів притягання, на яких тримається суспільство. Це ті форми спільності, на яких *започатковуються* політичні партії, громадські організації. Але недолік останніх в тому, що, стаючи офіційними юридичними організаціями, вони неодмінно втрачають, так би мовити, первинний принцип, яким є добровільно взяті *небагатьма* – соціально-політична сутність людини в її субстанціональному статусі найбільш адекватно проявляється між духовно спорідненими особами, а не у всій сукупності населення, – зобов'язання. Всі, хто потім долучається до такого братства, вже не є ними, адже входження до нього ґрунтується вже не на добрій волі, а на згоді з вже існуючими статутними нормами. А вона, як вже вище про це йшлося, згода досить швидко трансформується в незгоду. Ми це чітко бачимо в новітній історії України, де кількість політичних партій та громадських організацій вимірюється багатьма сотнями, яка, проте, не переростає в якість. Навпаки, демонструє повну безпринципність більшості як рядових членів, які вільно «гуляють» з одного «братства» в інші, так і їх провідників. І що взагалі сумно, це те, що народ/натовп/електорат не звертає на це увагу. Чому? – Бо бачить в них самого себе. І навпаки, не бачить себе в тих нечисельних братствах, які все-таки існують, але про які ЗМІ населення не інформують. Між тим історик зазначає: «Побратимство ніколи не припинялось в Україні, як і в дунайських слов'янських землях» [32, с.28].

Розвиток «істинних форм соціальності», як висловлювались К. Маркс і Ф. Енгельс, на часі, оскільки саме вони мають стати основою для формування політичної нації, місія якої в тому, щоб розбудувати громадянське суспільство, маючи в цьому прагненні підтримку держави. Насамперед, інформаційну. Не можна щось змінити в свідомості суспільства, інформуючи його виключно про якісь сенсації та скандали. В державній інформаційній політиці слід виходити з того, що потенційно кожна людина налаштована на добро в його морально-етичному змісті й розумінні, а не на матеріальний добробут. Актуально це не так тому, що проводирі народу не демонструють йому той вимір людського буття, який здатний їх виправити, звівши до мінімуму прояви «зоологічного індивідуалізму». Доти, доки мімезис буде спрямований на проводирів як нібито насправді представників «добірної меншини», якісних змін у домінуванні такої форми індивідуалізму не відбудеться. Критикою їх розбещеності нічого в народній свідомості, яка формується під їх впливом, не можна досягти покращення/облагородження народної вдачі. Потрібні реальні, а не містично-релігійні чи літературно-художні, приклади воістину братських і братніх відносин між тими, хто «любить ближнього як себе самого», і тих, хто в собі самому знаходить свого Бога у вигляді здатності до розумно-вольового способу життя. Тут нічого нового немає – так вчить історія філософії та історія життя багатьох людей, з яких і потрібно брати приклад.

Але повернемося до київських князів, оскільки історія, на жаль, представлена як описання їх нібито державницької діяльності. Тут доречно дати посилання на авторитет А. Тойнбі: «Коли провідники перестають вести, їхнє перебування при владі перетворюється на зловживання нею. ... Це відокремлення тих, хто дозволив себе вести, від провідників можна розглядати як утрату гармонії між частинами, які утворюють цілісну *єдність* суспільства. А будь-яка цілісна структура, що складається з окремих частин, мусить платити за втрату гармонії між складовими частинами втратою самовизначення. Така втрата самовизначення є найочевиднішим критерієм занепаду; і такий висновок не повинен нас дивувати, адже ... поступ до самовизначення – це критерій розвитку» [61, с.276].

Як насправді сприяли розвитку державності Київської Русі відомі князі? Чи були вони представниками «добірної меншини», здатної до державотворчості? Якою мірою вони були лише індивідуальним втіленням типових рис, властивих пересічному люду?

Звернемося до іншої праці М. Костомарова «Історичні портрети». Ще раз наголошу на тому, що, на мій погляд, він у своїх історичних розвідках не ідеалізував й не очорнював їх, як це властиво історичній художній літературі чи історичним науковим розвідкам.

Князь Володимир Святий. Є певні відмінності з тими акцентами в його оцінці, які він наводив у попередній праці і які я вже цитував. Так, наголошується на тому, що, по-перше, християнство сприйнялось без протидії з боку народу, бо він сприймав його без розуміння; по-друге, існуюче язичництво не мало жрецької верстви, яка б його оформляла певним систематизованим чином, тому не могло «пояснити народу злочинність такого перевороту з язичницької точки зору та підштовхнути натовп до спротиву» [32, с.201]; по-третє, у зв'язку з цим саме язичництво «на мало визначеного характеру, спільного для всіх, в сенсі позитивної релігії, і складалось із багатьох забобонів та уявлень, які за невігластва і згодом легко вживались із зовнішнім прийняттям християнства» [32, с.201], продовжуючи традиційно властиву незгоду; по-четверте, тільки з часом, далеко віддаленим від доби Київської Русі, «поступово і для небагатьох відкривалось справжнє світло і світ нового вчення» [32, с.201]; по-п'яте, Володимир сприяв утвердженню християнства будівництвом церков, започаткуванням шкіл, зобов'язуючи багаті родини віддавати до них своїх дітей, за якими матері плакали як за мертвими.

Як наслідок, всього за два десятиліття «виросло покоління людей, яке за рівнем своїх понять і кругозором своїх знань зробили кроки далеко вперед від того стану, в якому знаходились їх батьки; ці люди стали не тільки засновниками християнського суспільства на Русі, але також, разом із релігією, провідниками просвітництва, борцями за начала державні й громадянські. Вже ця одна риса показує у Володимирі воістину велику людину: він вповні зрозумів найбільш вірний шлях до міцного утвердження начал нового життя, які хотів привити своєму напівдикому народу, і проводив свої наміри незважаючи на труднощі, що зустрічались» [32, с.202]. При цьому зберігав традиційну веселість, властиву слов'янству.

Філософія вчить, що потрібно, попри захоплення вченнями поважних і авторитетних вчених, піддавати їх сумніву. В даному випадку хотілось би відзначити, що, безумовно, прийняття християнства долучило напівдикі племена/народності до системи цінностей, які принесло християнство. Але зазначити, що цей видатний історик все ж таки відзначив «злочинність такого перевороту», адже й до цього часу не можна стверджувати, що тисячоліття змінили народну вдачу, багато в чому дику, а не цивілізовану. Бо не можна вважати добрі наміри за саму добротність. Історія – це поле можливостей, тому навряд чи вірно з об'єктивно-діалектичної точки зору те, що здійснилось, вважати за єдино можливий напрям розвитку, напрям самовизначення. Бо будь-що загальне, моністичне заперечує щось особливе, індивідуальне. Дійсність – це не лише те, що здійснилось в емпірично-достовірній формі, але й те, що мало шанси на здійснення. Діалектичне розуміння розвитку, очевидно, в тому, що

дійсність багата тими можливостями, яка вона надає людині як первинній одиниці соціуму.

Тут прямий урок для сучасного українського суспільства. А саме: швидко змінити свідомість пересічної людини неможливо й не можливо. Так, М.С. Хрущов у 1961 році заявив: «Наші цілі ясні, завдання визначені. За роботу, товариші!» Але чому «товариші» не взяли за роботу? Тому, що їхні цілі аж ніяк не були визначені змістом теорії наукового комунізму, а всього лише гаслом, зрозумілим для «товаришів». А саме: комунізм зовсім близько, у 1980 році, коли «повним потоком» в добробут людей «поллються матеріальні й духовні блага». Цілі комунізму не розуміла й сама партійна верхівка, інакше вона б не ставила перед собою таких цілей, знаючи, що формування нових цінностей – тривалий історичний шлях зміни свідомості, яка у пересічних людей не може бути науковою. І це попри те, що Ф. Енгельс закликав до того, щоб до соціалізму/комунізму відносились як до наукової теорії, яку потрібно вивчати.

Аналогічно з перебудовою. Як М.С. Горбачов не закликав до формування «нового мислення», новим для народного сприйняття й глузування стало те, що у слові мислення появився новий наголос. Щодо М. Хрущова, то говорилося, що його внесок у комунізм – це м'який знак. Тобто, «комунізм» як прояв властивого йому мовного діалекту. Проблеми з розбудовою державності в Україні після 1-го грудня 1991 року появились відразу ж, як рівень життя різко знизився, хоча й не був на належному рівні до цієї дати. Ось чому варто мати історичне знання на рівні філософського понятійного мислення й формувати «провідну верству» як той творчий центр, до якого тягнуться самі собою як до духовного центру тяжіння, а не як до маси, що є мірою інертності. Варто взяти урок, суть якого в тому, що суспільству потрібно постійно демонструвати не те, що для нього є середовищем щоденного буття, а те, що в ньому є нового, творчого, такого, до якого є бажання долучитись з доброї волі, а не з міркувань корисливих.

Щодо освіченої частини суспільства, то вона має бути обізнана з історією не в її хронологічному висвітленні, а в світлі філософського мислення. Для нього історія – це, насамперед, необхідні сходинки у формуванні понятійного апарату діалектичного способу мислення. Такого, про який вів мову Гегель, стверджуючи, що не результат є дійсне ціле, а результат разом з процесом свого становлення. До речі, з цієї точки зору не повинно бути суто філософських факультетів, а саме історико-філософські. Адже історія філософії в її, так би мовити, суто логічному висвітленні, не здатна вплинути на зміни в суспільному житті. Такі філософи, прийшовши до політичної влади, повернувшись до неї, як про це писав А. Тойнбі, закликаючи своїм дослідженням до її поєднання з реальною історією суспільств, не зможуть вирішити проблем сьогодення, оскільки головні зусилля спрямують на просвітництво, яке, саме по собі, не буде спонукати маси до

адекватних дій, якими є дії відповідно до логіки історії, а не логіки буденної свідомості.

Князь Ярослав Мудрий. Вже саме визначення його як «мудрого» дещо викривляє властиві йому риси характеру, які мало чим відрізнялись від типових як для пересічного, так і привілейованого люду. В цьому сенсі він виявився продовжувачем як характеру, так і державних справ Володимира. Хоча, як стверджує М. Костомаров, «Ярослав вперше явлений історії бунтівним сином проти батька» [32, с.203]. Думаю, що не випадково, а закономірно в «Руській правді» «головний предмет Ярославових законоположень – випадки образ і шкоди, що їх завдають одні особи іншим. Взагалі як за вбивство, так і за каліцтво та побої надавалась помста; за вбивство могли законно мстити брат за брата, син за батька, батько за сина і племінник за дядька. Якщо ж помсти не було, тоді платилась князю «віра», яка мала різні розміри, дивлячись по характеру образи і званню ображеного» [32, с.212]. Навряд чи можна вважати це поступом вимогам права в його вже існуючому цивілізованому філософському та християнському вигляді. Кровна помста – це риса родо-племінного суспільного устрою. А плата князеві в її сучасному вигляді – це відкуп і від родичів, і хабар суддям. Ми це зараз спостерігаємо чи не постійно, коли відверті злочини й злочинці не караються, попри всю очевидність їх неправових дій.

Звичайно, що Ярослав продовжував розповсюджувати християнство, суміщаючи його, з одного боку, з будівництвом храмів, відкриттям шкіл, сприянням просвітництву, з другого, продовжуючи завойовувати нові землі та чинити розбрат поміж своїми, страчував волхвів, пояснюючи народу негаразди як прояв кари божої, а не як прояв певних об'єктивних причин. Але, як не дивно з нинішньої точки зору, народ в Новгороді, що справедливо перебив поставлених ним варягів/чужинців за безчинства, за що організатори, будучи запрошені для пригощення, були підло вбиті, підтримав його на вічі, бо потрібно було йти на Київ, оскільки Володимир помер. Вічове резюме народу: «Хоча, князю, ти й перебив нашу братію, але ми можемо за тебе поборотись» [32, с.205]. Єдність поглядів, в основі якої відсутність історичної пам'яті, цілком очевидна. Як у давнину, так і в наш час.

Князь Володимир Мономах. Його М. Костомаров характеризує найбільш позитивно, стверджуючи, що це «князь діяльний, сильний волею, наділений серед своєї братії здоровим розумом. ...Ця людина може по справедливості назватись представником свого часу» [32, с.212-213]. Причина цього в тому, що прояви державності у другій половині XI-го та першій чверті XII-го століть були найбільш очевидними з точки зору утвердження правових норм у відносинах між людьми. Тому Володимир Мономах увійшов в історію Київської Русі як законодавець. Вже діти Ярослава відмінили в «Руській правді» помсту за

вбивство, яка була замінена платою віри. Звичайно, що законодавство ускладнилось, але воно реагувало на різні ситуації, адже за визначенням Аристотеля, «право – єдине мірило справедливості», а міра в різних людей різна. Серед інших новацій та, що були обмежені права на здирництво зі звичайних людей. Появились елементи представницької законодавчої влади, яку скликали із тисяцьких, а не випадкових людців. Існували княжий і народний суд, тобто зберігались і традиційні засоби покарання злочинців. Розвивалась художня й літературна творчість.

Проте і йому були властиві вади того часу. Він «у своїх настановах і фрагментах літописців про нього є більш бездоганним і благодушним, ніж у своїх вчинках» [32, с.238]. Серед них відзначаю близька до нашого часу схильність забирати майно у тих підлеглих князів, хто завинив, та віддавати його своїм сином. Все ж загальна оцінка така: «Живучи в суспільстві, що тільки-но виходило з самого варварського стану, обертаючись в такому середовищі, де всякий ганявся за вузькими егоїстично корисливими цілями, ще майже не розуміючи святості права й договору, один Мономах тримав прапор спільної для всіх правди й збирав під нього сили Руської землі» [32, с.238].

Гетьман Богдан-Зіновій Хмельницький. Слід відзначити, що Хмельницький мав хорошу освіту, отриману від єзуїтів. Хоча в цих школах для дітей головне спрямування було на пониження православ'я. Проте залишився вірним православної віри. Можливо, що саме ця обставина дозволила йому очолити народний рух за свободу від гніту польських панів та іудеїв. Тим більше, що волелюбство було властиве простому народу, який, на відміну від польських холопів, які не бачили жодної можливості звільнитись від гніту й тому примирились, «в Україні було не те. Тут для народу було багато спокус для здобуття свободи. Перед очима в нього був вільний прошарок, складений із його ж братії (йдеться про реєстрових козаків – В.Ж.); по сусідству з ним були дніпровські острови, куди можна було втекти від важкої влади; нарешті, близькість татар й небезпека татарських набігів привчали українського мешканця до зброї; самі пани не могли заборонити своїм українським холопам носити зброю. Таким чином, в народі південно-руському підтримувався бадьорий войовничий дух, несумісний з рабським станом, на який його прирікав польський суспільний устрій» [32, с.354].

Аналогічно й в Україні ставлення панів до нижчого класу не сприяло його добровільному примиренню з таким станом управління. Це спричинило до багатьох повстань, до втечі від панів і збільшення числа козаків, до набігів на панські маєтки та їх знищення й пограбування; до походів на чайках на турецькі невеликі міста з метою пограбування, адже грабували невірних, отже, такий

спосіб життя не вважався осудливим. «Життя на батьківщині являло так мало цінного, що вони не боялись піддаватись ніяким небезпекам» [32, с.357].

Відзначу також, що йдеться про цінне, а не ціннісне, не таке, що б вивело народний протест на утвердження справедливого з правової точки зору державного суспільного устрою. Це важливо, адже йдеться про народний козацький визвольний рух під проводом Б. Хмельницького. «Окремі місцеві повстання народу були багаточисельні і не всі нам відомі. Уряд тільки те й робив, що утверджував нові реєстри, бажаючи обмежити число козаків. Але після кожного реєстрування число козаків подвоювалось, потроювалось; зайвих знову виключали зі списків, а ці зайві не погоджувались та збільшували своє число силами охочих. ...Всі хотіли бути козаками; неможливо було розібрати, хто справжній козак і хто тільки називає себе козаком» [32, с.357].

Відразу ж виникає асоціація з нинішнім станом суспільної думки, досить значна частина якої виїжджає за кордон у пошуках більшого заробітку, оскільки «в цій країні» – просто-таки жахливий словотвір, коли не називають країну навіть ті, хто нібито належить до державотворців, але не їде за пошуком нових цінностей, нової якості життя, яку цілком можливо й потрібно будувати в Україні. Ось чому так важливо розглядати історію з позицій дії в ній не осіб, не «простих» людей, а з позицій дії тих рис поведінки, які, мало змінюючись, або ж змінюючись досить повільно, діють століття, а то й тисячоліття. Тому слід розрізняти історію наукову й технологічну та історію «застою», історію стійких складових народної психології. Аналогічно і з кількістю козацьких об'єднань і, відповідно, гетьманів. Хоча жоден із них так і не став державотворцем, але бунтівником «проти влади» чи не всі з них.

Різноманітність народу, як і в наш час, не дозволила Б. Хмельницькому й тим нечисельним верствам, яких можна віднести до носіїв «державницького умонастрою», утвердити міцну державу як автономного суб'єкта міжнародної політики. Переважала отаманщина та взаємна недовіра і взаємне поборення. Натомість були перебільшені очікування від московського царя та довіра до нього. Гетьман говорив у Переяславі, що довіри до царя турецького, хана кримського та короля польського немає: «А православний християнський цар східний одного з нами грецького благочестя; ми з православ'ям Великої Русі єдине тіло церкви, що має главу Ісуса Христа. Цей великий цар християнський, зглянувшись над нестерпним озлобленням православної церкви в Малій Русі, не знехтував наших шестилітніх молитов, схилив до нас милостиве своє серце і прислав до нас ближніх людей з царською милістю. Полюбимо його із завзятістю» [32, с.394].

Заради історичної правди, слід відзначити, що якраз українське духовенство дуже скептично віднеслось до такого договору. «Духовенство дивилось на

московських руських як на народ грубий, і навіть щодо тотожності своєї віри з московською виходив у них сумнів. Деяким навіть приходило на думку, що москалі велять перехрещуватись. Народ присягав без спротиву, проте й не без недовіри: малоруси боялись, що москалі стануть примушувати їх до засвоєння московських звичаїв, заборонять носити чоботи й черевики, а примусять носити лапті. Що стосується козацької старшини і приєднаних до козаків шляхтичів, то вони взагалі, згнітивши серце, тільки з крайньої нужди віддавались під владу московського государя; в їх голові склався ідеал незалежної держави з Малоросії» [32, с.395].

Знову урок історії, який потрібно взяти в наш час. Нескладно стверджувати, що священники УПЦ МП, звичайно, що не всі, але число їх значне, не демонстрували віруючим прихожанам приклад належної християнської поведінки. Натомість завжди, починаючи з верхівки, користались своїм привілейованим становищем за керування країною певних Президентів. Нині, коли йдеться про отримання статусу визнаної рівноправної з іншими канонічної автокефальної церкви завдяки отриманню Томосу, поведінка церковного кліру просто антидержавна. Що не випадково, три століття перебування в «єдності» з РПЦ деформували моральні цінності настільки, що приклад їх пращурів доби Переяславської угоди, не для них. У той же час якихось неприємних для суспільства прикладів асоціальної поведінки з боку священників інших православних церков за добу Незалежності фактично немає.

Б. Хмельницький досить швидко переконався в тому, що якраз московський цар не тримає взятих зобов'язань, не тримає слова, порушує договори. Водночас московські послы дорікали йому за дружбу зі шведами, чим нібито порушує умови договору, забувши «страх божий і присягу». Відповідь гетьмана була такою: «У нас давня дружба зі шведами, і я ніколи не порушу її. Шведи – люди правдиві: тримають своє слово; а царська величність помирився з поляками, хотів нас віддати їм в руки; ...Ми ще не були в підданстві у царської величності, а йому служили і добра бажали. Я дев'ять років не допускав кримського хана розоряти окраїнні міста царські. ...тільки мені дивно, що бояри йому нічого доброго не порадять: короною польською не оволоділи, миру не досягли, а з іншою державою, зі Швецією, війну почали!» [32, с.402].

Загалом М. Костомаров дав позитивну оцінку діяльності Б. Хмельницького. При цьому відзначив: «Не його провина, що короткозора/недалекоглядна, заснована на невігластві політика боярська не зрозуміла його, передчасно звела його в домовину, зіпсувала плоди його десятилітньої діяльності і на багато поколінь відстрочила справу, яка здійснилась би з незрівнянно меншими зусиллями, якщо б у Москві розуміли смисл прагнень Хмельницького і слухали його поради» [32, с.403].

Але справа в тому, що «в Москві» ніколи не можуть зрозуміти «смысл прагнень» інших народів. Головна причина в тому, що імперські амбіції того народу, який не має автономних етнокультурних рис, властивих родо-племінним спільнотам, а потім народностям, які утворились зі споріднених родів, а появились на історичній арені як збірний народ, як *збірід*, що не має іменникової назви, ніколи не здатні зрозуміти об'єктивних устремлінь тих народів, які мають свої автохтонні корені. Це розумів, очевидно, й М. Костомаров, адже його характеристики московських царів, як і змішаного підлеглого їм люду, у праці «Закон Божий (Книга буття українського народу)» такі, що не дають підстав для висновку про саму можливість «великорусів» зрозуміти «малорусів».

Наведу декілька фрагментів, які влучно відображають філософію історичної поведінки українців і росіян. Також і поляків. Їх зміст пов'язаний зі спробами утвердження державності в добу Б. Хмельницького і потім її фактичне знищення включно на середину ХІХ-го ст.

«85. І козацтво стали мучить і нівечить, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді. 86. Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ, вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька, вольна, бо всі були рівні і вільні, але недовго. 87. І хотіла Україна знову жити з Польщею по-братерськи, але Польща жодною мірою не хотіла одрікатись свого панства. 88. Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський с слов'янським нерозділимо і несмісимо, на образ іпостасі божої нерозділимої і несмісимої, як колись поєднуються усі народи слов'янські між собою. 89. Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що там був цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель. 90. І одбилась Україна од Московщини, і не знала, бідна, куди прихилить голову. 91. Бо вона любила і поляків, і москалів як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський з другим народом слов'янським, а ті два с третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі нерозділимо і несмісимо по образу Трійци Божой нероздільной і несмісимої, як колись поєднуються між собою усі народи слов'янські.

92. Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі. І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зробить з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпр її розполовинив, лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік – польським панам на поталу. 93. І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії» [33, с.26-27].

Є потреба звернути увагу на принципово важливі аспекти в наведених думках видатного російського українофіла.

1. Звичайно, це свого роду політична декларація, тому тут, як і в будь-якому такого роду документі, є певна ідеалізація. Бажане, можливе, граничне не видається як сьогоденна дійсність, а як напрям майбутнього зближення народів. Так має бути, але так не було і так не є на даний час.

2. Відзначається властива українцям субстанціональна схильність до утвердження «християнської рівності». На мій погляд, корені такого почуття ще дохристиянські, про що свідчать дослідження давніх літописців, думки яких наведені вище з посиланням на працю Митрополита Іларіона – Івана Огієнка. Вона проявляється й у наш час і не може розцінюватись як виключно позитивна. Це властивість «простого» люду, а проста людина, як відзначав ще Тертулліан, і є християнин. Для нього (християнина) і для неї (простої людини) «не знати нічого означає знати все», бо віра не допускає наявності об'єктивного знання, а лише абсурдного. Звідси «вірую, тому що абсурдно».

Можливо, що тільки глибоке проникнення у вивчення історії здатне послабити силу віри в неймовірне. Це складно для простої людини, бо тоді для неї втрачається віра в щось світле. Звідси властиве простим людям небажання знати історію, забувати про вчорашній день, не кажучи вже про те, що відбувалось століття й тисячоліття тому назад. Із минулого вона бажав знати лише те, що має статус чуда. На жаль, якщо брати освічену людину, проста людина, не знаючи минулого, живе більш радісно й щасливо. Але навряд чи, в такому разі, її слід визначати в якості суб'єкта історичної цілеспрямованої ціннісно визначеної дії. Вона – консервативний елемент історичного процесу, який здійснюється поза її активним втручанням в нього. Це суб'єкт, який визначає єдність історії як її усталеність в часі. Так, людство в статусі потенційно активного суб'єкта існує десятки тисяч років (у межах до 40-50 тисяч), але власне історія як розвиток, як поступ, як певні якісні зміни – це всього лише декілька тисяч років. Це «вісьовий час» (К. Ясперс), започаткований виникненням філософії та писемності як роду діяльності певних людей, які фіксували зміни. Бо без змін нічого фіксувати.

Мабуть беручи до уваги нездатність простої людини до дій відповідно до уроків минулого як уроків історії, вже Еклезіаст із сумом відзначав: «и предал я сердце мое тому, чтобы исследовать и испытать мудростью все, что делается под небом: это тяжелое занятие дал Бог сынам человеческим, чтобы они упражнялись в нем. Видел я все дела, какие делаются под солнцем, и вот всё – суета и томление духа! Кривое не может сделаться прямым, и чего нет, того нельзя считать. ...И предал я сердце тому, чтобы познать мудрость и познать безумие и глупость; узнал, что и это – томление духа; потому что во многой

мудрости много печали; и кто умножает познания, умножает скорбь» [6;Книга Екклесиаста или Проповедника, 1:12-15, 17-18]. Тому й не «считают», не читають, бо все, що в книгах, вже проминуло, вже історія як його опис. Пересічній простій людині краще сприймати предметно-речове, а не замінене на слова й поняття. І нічого проти цього вдіяти не можна.

Це стосується кожної освіченої людини, яка, до того ж, відчуває себе причетною до певного народу, а не просто до абстрактного людства. Тобто, збільшується й скорбота у мене також. «Это-то и худо во всем, что делается под солнцем, что одна участь всем, и сердце сынов человеческих исполнено зла, и безумие в сердце их, в жизни их» [6;9:3]. В історичному сенсі зло – це не якийсь поодинокий випадок аморального вчинку якогось поодинокого індивіда, а зло як історична тяглість невігластва як небажання пересічного простого люду наслідувати мудрим, щоб зменшити їх скорботу. «Слова мудрых – как иглы и как вбитые гвозди, и составители их – от единого пастыря. А что сверх этого, сын мой, того берегись: составляют много книг – конца не будет, и много читать – утомительно для тела» [6;12:11-12]. Справді, я багато написав, але лише одиниці їх читають. Тоді для чого це? По-простому, по-українськи: **щоб було**.

3. Коли йдеться про «несмісимость і нероздільність» зазначених слов'янських народів, то, з одного боку, це також прояв спрощеного способу мислення, властивого творцям християнської віри, якими є «прости» люди, що сформулювали хибну максиму про *рівну рівність* всіх *однакових* людей, а не *рівну для всіх нерівність*, як це визначив видатний українець Г. Сковорода, як і всі видатні мислителі, на думку одного з яких вже було посилення. Йдеться про Ортегу-і-Гасета. З другого, говорячи про єдність на рівні мислячої, освіченої філософським рівнем мислення, людини, йдеться про єдність протилежностей, про пошук форм її збереження й утвердження в боротьбі не на фізичне знищення, не боротьбі у вигляді війни засобами нищівної зброї, а боротьбі як соціокультурному змаганні, наслідком якої є: а) збереження автономності протилежностей і б) відсутність будь-яких асиміляційних прагнень з їх боку.

Зі сторони українців, як зазначає освічений росіянин М. Костомаров, якраз і спостерігається саме таке розуміння єдності. Він, вивчивши українську мову й культуру, історію, постійно наголошує на *нероздільності* та водночас *несмісимості* різних народностей. Ми бачили, що якраз від змішваності народностей Київської Русі, на його стійке переконання, всі її драматичні й трагічні проблеми. На жаль, «сього не второпали ні ляхи, ні москалі». Як не тямлять і в наш час, коли час від часу впадають в безумство певні верстви польської людності. І постійно проявляє безумство майже все населення Росії, оскільки це для нього історична традиція. Вони постійно хочуть завоювати територію України, ігноруючи та не усвідомлюючи того, що єдність

протилежностей це не завоювання території, а вивчення мови як голосу народної душі, як дому людського буття. Натомість мало хто з українців не знає російської мови, російської культури. Якщо б не нищилась мова, культура, то чи відбувся б розпад СРСР? Хоча освічені представники радянської культури, в даному випадку болгарин Г. Гачев у праці «Национальные образы мира» попереджали про наслідок злочинної концепції про «злиття націй». Але, втративши територію, російські можновладці знову хочуть її відновити, а не піднятися до духовного рівня тих, хто є насправді полікультурним не в наукових та літературних перекладах, а в оригіналі.

Цьому видатному росіянину-українофілу, що був об'єктивним у своїх історичних дослідженнях діставалось від інших російських псевдоісториків, як і державної імперської влади, за «неприпустиме українофільство». Про це він пише у своїй «Автобіографії». «Моя ідея про те, що в удільному укладі Русі лежало федеративне начало, хоча й не виробилось в стійкі й закінчені форми, заставляла підозрювати – чи не думаю я використати цю ідею до сучасності і чи не заснову на ній яких-небудь передбачень на майбутнє. ...Ще більше збуджувала роздратування моя стаття «Дві руські народності», яку через декілька років, згадавши про неї, «Русский вестник» назвав «ганебною. Справа в тому, що багато відкрилось політичних мислителів, які що б то не стало хотіли, щоб на Русі існувала тільки одна руська народність, тому не терпіли, якщо їм показували не одну, а декілька, хоча б навіть існували в минулі роки. ...» [30, с.198].

Чи не спостерігаємо ми в наш сьогоденній час ту ж ідеологію, згідно якої не існує українського народу як автономного суб'єкта історії? Ось чому важливо розуміти тяглість історії не в суто хронологічному вимірі, а в соціокультурному, такому, який має невідпорне бажання мати власну політико-державну автономність і суб'єктність. М. Костомаров, правда, вважав їх спорідненими народностями, які «доповнюють одна іншу і їх братнє поєднання необхідне для них обох» [30, с.198-199]. Але необхідне з позицій високоосвіченої людини, але не тих, хто так і не вийшов ані з родо-племінної парадигми поведінки, заснованої на кровній помсті та поділу на «своїх-чужих», ані народності з її установкою на розширення територій, на «добровільно-примусове» приєднання.

4. Історична тяглість на рівні суспільної психології, властивої народним масам, на жаль, дійшла й до нашого часу. Йдеться про поділ України на Лівобережну та Правобережну. Ба, більше, як вже відзначалось, майже внормувався новий поділ на чотири територіальні регіони, що, безумовно, не могло не працювати на *роздільність*, а не на єдність. У зв'язку з цим хотілось би нагадати, що в перші роки Незалежності на перший план в гуманітарній сфері знань вийшло народознавство, яке потім було витіснене краєзнавством. Якщо для радянського часу це було ідеологічно виправдано, адже провадилась політика

денацифікації, злиття націй в один-єдиний «радянський народ», то, отримавши державну самостійність, варто було працювати над проблемою етнокультурної ідентичності. Найбільшою мірою цьому заважала не лише політика мовно-культурної русифікації, але й невиправдане виділення нібито якихось особливих рис шахтарського краю. Чи не звідси сучасний сепаратизм мешканців Донбасу, Криму, Одеси?

Тут варто відзначити більшу проникливу й принципову, порівняно з М. Костомаровим, проникливість Т. Шевченка в оцінці діяльності Б. Хмельницького, і роздільності самих українців.

У радянську добу вірш Кобзаря «Розрита могила» про Хмельницького був заборонений. Мати-Україна зі сльозами промовляє до нього:

«Ой Богдане! Нерозумний сину!

Подивись тепер на матір,

На свою Вкраїну,

Що, колишучи, співала,

Про свою недолю,

Що, співаючи, ридала,

Виглядала волю.

Ой Богдане, Богданочку,

Якби була знала,

У колисці б задушила,

Під серцем приспала» [77, с.169].

Щодо М. Костомарова, то він в даному документі виражав надію на те, що, врешті-решт, саме Україна буде об'єднуючим суб'єктом для всіх слов'янських народів. «108. Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина. ...109. Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським» [33, с.30].

Хочеться сподіватись, що, можливо, так і буде. Поки що Україна справді розбудила не тільки слов'янські народи, окрім російського народу, який навряд чи можна вважати слов'янським, але й європейські, навіть світові. Але чи пробудилось все населення самої України? Чи стало воно у всій своїй кількості народом-державотворчим? Чи достатня в ній кількість людей, свідомість яких можна віднести в плані активної суб'єктності до свідомості, властивої політичній нації? Чи не домінує в ній все ще синдром меншовартості та бажання запопадливості нібито перед «старшим» братом?

Я не буду продовжувати аналізувати історичний період після діяльності Б. Хмельницького. Адже цілком очевидно, що драматизм нашої історії багато в чому є наслідком потужного впливу на свідомість цілеспрямованої російської

пропаганди царського, радянського та сучасного російського періодів. Натомість правдива історія, як її висвітлюють українські філософи та історики, ще не оволоділа масами настільки, щоб отримати статус матеріальної сили. Моє завдання в тому, щоб зацікавленому читачеві показати всю складність процесу досягнення адекватної народної самоідентичності; в тому, щоб довести, що «скоро сказка сказывается, но не скоро дело делается»; в тому, щоб кожен, свідомий змісту основних категорії філософії історії, мірою свого розуміння докладав своїх власних зусиль да необхідних справ, а не чинив згідно звичного й хибного запитання: «Хто винен?». Винен кожен, хто знає об'єктивну логіку історії, її категоріальний устрій, але не діє так, як знає.

Звичайно, що в науковому дослідженні варто уникати як образів, так і загальних понять. Якщо брати образ «України-Матері», або ж поняття «Україна», то їх слід розуміти диференційовано, як ідеальні типи. В самій емпірично-достовірній дійсності вони можуть сприйматись лише як певні способи діяльності окремих категорій людей, для яких ні образи, ні поняття не мають абстрактного, тобто відчуженого від властивого їм способу мислення й переживання, статусу. Ось чому в даному дослідженні, яке, як я вважаю, є одним із можливих варіантів розгляду історії як філософії історії, важливим і головним моментом є спроба розглянути те, якою мірою цим образами і поняттям відповідає спосіб діяльності родів і племен, народностей, народу і, врешті, політичній нації.

Доречно буде, навівши характеристики киево-руських князів та гетьмана Б. Хмельницького, які, будучи в такому статусі, не мали статусу «государів», а відображали питомо-вічовий устрій наших пращурів, навести характеристики самодержців, якими пишається й сучасна Росія. Це яскраво підтверджує той факт, що в десятці видатних її діячів майже всі диктатори. Натомість, в Україні їх просто немає, окрім Б. Хмельницького. Що можна пояснити впливом радянських стереотипів, незнанням власної історії. Натомість в нашій десятці, крім князів, видатні вчені, філософи, поети й письменники.

Оцінка М. Костомарова російським царям висловлена ним у багатьох працях. Наведу ще одну. Він виходив із того, що початок самодержавства йде від **Івана Грозного**. І з того часу «одурів народ московський і попав у ідолопоклонство, бо царя свого нарик богом, і усе, що цар скаже, те уважав за добре, так що цар Іван в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христюлюбивим» [33, с.23].

Варто навести думки про російських «государів» російського історика **В. Ключевського**. *«Иван рано потерял равновесие своих духовных сил, уменьше направлять их, когда нужно, разделять их работу или сдерживать одну противодействием другой, рано привык вводить в деятельность ума участие*

чувства. О чем бы он ни размышлял, он подгонял, подзадоривал свою мысль страстью. ...Иван – один из лучших московских ораторов и писателей ХУІ в., потому что был самый раздраженный москвич того времени. В сочинениях, написанных под диктовку страсти и раздражения, он больше заражает, чем убеждает, поражает жаром речи, гибкостью ума, изворотливостью диалектики, блеском мысли, но это фосфорический блеск, лишенный теплоты, это не вдохновение, а горячка головы, нервическая прыть, следствие искусственного возбуждения» [28, с.97].

«Царь совершил и задумывал много хорошего, умного, даже великого, и рядом с этим наделал еще больше поступков, которые сделали его примером ужаса и отвращения современников и последующих поколений. Разгром Новгорода по одному подозрению в измене, московские казни, убийство сына и митрополита Филиппа, безобразия с опричниками в Москве и в Александровской слободе – читая обо всем этом, подумаешь, что это был зверь от природы» [28, с.98].

Щодо Новгороду, то цей звір «бесчеловечно и безбожно разгромил большой древний город с целою областью, как никогда не громили никакого русского города татары» [, с.99]. Чи не так розгромлені міста Донбасу нинішніми Грозними?

Цікавою є думка історика про те, як можна читати Біблію й не відкрити в ній моральні чесноти. «Иван ІV был первый из московских государей, который узрел и живо почувствовал в себе царя в настоящем библейском смысле, помазанника божия. Это было для него политическим откровением, и с той поры его царственное я сделалось для него предметом набожного поклонения. Он сам для себя стал святыней и в помыслах своих создал целое богословие политического самообожания в виде ученой теории своей царской власти» [28, с.104].

«Из всех усилий ума и воображения царь вынес только простую, голую идею царской власти без практических выводов, каких требует всякая идея. Теория осталась неразработанной в государственный порядок, в политическую программу. ...Без этой практической разработки его возвышенная теория верховной власти превратилась в каприз личного самовластия, исказилась в орудие личной злости, безотчетного произвола» [28, с.104].

«Карамзин преувеличил очень немного, поставив царствование Ивана – одно из прекраснейших по началу – по конечным его результатам наряду с монгольским игом и бедствиями удельного времени. Вражде и произволу царь жертвовал и собой, и своей династией, и государственным благом. Его можно сравнить с тем ветхозаветным слепым богатырем, который, чтобы погубить

своих врагов, на самого себя повалил здание, на крыше коего эти враги сидели» [28, с.106].

Петро I. «До конца он не мог понять ни исторической логики, ни физиологии народной жизни. Впрочем, нельзя слишком винить его за это: с трудом понимал это и советник Петра Лейбниц, думавший и, кажется, уверявший Петра, что в России тем лучше можно насадить науки, чем меньше она к этому подготовлена. Вся преобразовательная его деятельность направлялась мыслью о необходимости и всемогуществе властного принуждения; он надеялся только силой навязать народу недостающие ему блага и, следовательно, верил в возможность своротить народную жизнь с ее исторического русла и вогнать в новые берега. Потому, радея о народе, он до крайности напрягал его труд, тратил людские средства и жизни безрасчетно, без всякой бережливости. Петр был честный и искренний человек, строгий и взыскательный к себе, справедливый и доброжелательный к другим; но по направлению своей деятельности он больше привык обращаться с вещами, с рабочими орудиями, чем с людьми, умел пользоваться ими, быстро угадывал, кто на что годен, но не умел и не любил входить в их положение, беречь их силы, не отличался нравственной отзывчивостью своего отца. Петр знал людей, но не умел или не всегда хотел понимать их» [28, с.191].

Про аморальний спосіб життя цього реформатора відомо, тому я не буду вдаватися до деталей. Хоча на них звертає свою увагу В. Ключевський. Правда, він схильний пояснювати «дику вдачу» оточенням. Що, звичайно, має свої об'єктивні підстави.

Натомість варто звернути увагу на фактично аналогічну оцінку реформ Петра, наведену Ж.Ж. Руссо, яка наводилась вище. Це зайвий раз підкреслює ту основну ідею, яка проводиться в даному дослідженні. А саме: свідомість народних мас є досить стійкою й не схильною до революційних змін її змісту, сформованому в минулому й оформленому у вигляді звичаїв, традицій, обрядів, певних стереотипів поведінки, релігійних вірувань, заснованих на фантазіях. Це також одна з головних причин розпаду СРСР, адже ідеї наукового комунізму не були зрозумілі, бо це рівень абстрактно-понятійного, а не образно-асоціативного буденного мислення. Тому «революційна перебудова всіх сфер суспільного життя», започаткована М.С. Горбачовим, не знайшла підтримки й, головне, розуміння ані мільйонів комуністів як «авангарду» суспільства, ані десятків мільйонів пересічних людей. Вище вже було посилення на М.С. Хрущова, який чверть століття перед перебудовою також заявив, що нібито «наші цілі ясні, завдання визначені», тому «за роботу, товариші». Але роботи не вийшло.

Катерина II. В Ключевський дещо детальніше описує її соціальний портрет. При цьому відзначає: «Как бы ни была она гибка, как ни гнулась под

русские придворные нравы и вкусы, окружающие чувствовали и давали ей понять, что она им не ко двору, не их поля ягода» [28, с.267]. При цьому історик досить непривабливо описує цих придворних, як і загалом життя в Росії. «Покинуть родину для далекой страны, где надеялась найти второе отечество, и очутиться среди людей одичалых и враждебных, где слова по душе сказать не с кем и никого не приучишь никакой уживчивостью – в таком положении минутами меркла светлая мечта честолюбия, которая завела ее в такую нелюдимую пустыню» [, с.267-268].

Також зазначає, що *«общественное мнение в России и тогда, **как всегда** (виділено мною, тому що це й тепер так само – В.Ж.) было плохой опорой всякого политического положения» [28, с.270].* Тому її захоплення творами Монтеस्क'є, Дідро, Вольтера не знадобились для пере-облаштування суспільного устрою та зміни суспільної думки.

Оскільки провідною ідеєю цього дослідження є намагання показати, що зі зміною історичних періодів мало змінюються основні психологічні характеристики людей, варто навести деякі риси характеру цієї чужоземної імператриці, яка вважається для Росії, в тому числі сучасної, Великою. Історик доволі детально описує її характер.

*«С детства ей толковали, что она некрасива, и это рано заставило ее учиться искусству **нравиться**, искать в душе того, чего недоставало наружности. ...В обращении она пускала в ход бесподобное умение слушать, терпеливо и внимательно выслушивать всякий вздор, угадывать **настроение**, робкие или не находившие слов мысли собеседника и шла им на подмогу. Это подкупало, внушало доверие, располагало к откровенности; собеседник чувствовал себя легко и непринужденно, словно разговаривал сам с собой. К тому же наперекор обычной склонности людей замечать чужие слабости, чтобы пользоваться ими во вред другим, Екатерина предпочитала изучать сильные стороны других, которые при случае можно обратить в свою пользу, и умела указать их самому обладателю. Люди вообще не любят чужих поисков в своей душе, но не сердятся, даже бывают тронуты, когда в них открывают достоинства, особенно малозаметные для них самих» [28, с.276].*

Хочу звернути увагу можливого читача на виділені мною жирним шрифтом слова. Характер – це дана від природи вдача людини, її нрав, норов, які визначають настрій душі значно більшою мірою, ніж рівень її освіти, ніж моральні настанови, завжди абстраговані від вдачі, характеру, настрою. Це важливо враховувати, аналізуючи історію як існування в часі **в першу чергу** народного характеру, народної вдачі, народного настрою. Звідси й проблема домінування консервативного мімізису в історії українського народу та його

негативного ставлення до держави, її інститутів. Бо вдача – це вольниця: «Шабля, люлька – вся родина. Степ широкий – то ж мій брат».

*«Она обладала в высокой степени искусством, которое принято называть даром внушения, умела не приказывать, а подсказывать свои желания, которые во внушаемом уме незаметно перерождались в его собственные идеи и тем усерднее исполнялись. ...Она умела чужое **самолюбие** делать орудием своего честолюбия, чужую слабость обращать в свою силу. Своим обхождением она благообразила жизнь русского двора, в прежние царствования походившего не то на цыганский табор, не то на увеселительное место. Заведен был порядок времяпрепровождения; не требовались строгие нравы, но обязательны были приличные манеры и пристойное поведение. ...Ее происхождение мелкой принцессы северной Германии, гибкость ее природы, наконец, дух века помогли ей отрешиться от территориального патриотизма. ...Ее манила земная даль, а не небесная высь» [28, с.276-277].*

Також звернемо увагу на виділене слово. Це також важливо для розуміння історії. Справа в тому, що світоглядні установки людини формуються не стільки під впливом освіти, скільки на основі тих внутрішніх мотивацій, які йдуть від вродженої кожному природної індивідуальності, від генетичного коду, від того, що у царині живої природи жоден організм не повторює на 100% інший, що належить до такого ж виду. Тому світоглядна свідомість – це форма **самосвідомості**, форма **самолюбства**, які **визначають мотиваційні спонукання до діяльності**, що для переважної більшості людей переважають мотивації загальні, моральні. Людина значно більшою мірою любить себе, аніж інших, оскільки вони не такі, як вона. Тому її суб'єктність в тому, щоб мати вільну від загальних настанов розуму, які завжди мають форму заборон, волю. А не розумну волю, на чому я невтомно, посилаючись на І.С. Еріугену, наголошую.

Таке резюме наводить і В. Ключевський: *«Необходимость жить с людьми не по выбору заставила ее с помощью **философского анализа** пополнить это правило (подобатись людям – В.Ж.), чтобы спасти хоть тень **нравственной независимости** (це природний фундамент – В.Ж.): среди чужих и противных людей жить по-иному, но думать по-своему» [28, с.278].*

У цьому одна з основних причин історичної драми народів, адже етнічне, як я вже відзначав, посилаючись на авторитет видатного етнолога й культуролога Л. Гумільова, діє на підсвідомому рівні за принципом «свої – чужі». Це не означає, що слід почати процес розселення народів за своїми географічними територіями. Але слід визнати проблему формування змішаних народів, на що звертав увагу М.І. Костомаров, характеризуючи спосіб життя населення Київської Русі, що вірно і в наш час. Люди подібні за потенційним розумом і розумінням, але не подібні за характерами, інтересами, вдачею.

«Она рано поняла, что познание людей каждый должен начинать с себя. Екатерина принадлежала к числу довольно редких людей, умеющих взглянуть на себя со стороны, как говорится, объективно, как на любопытного прохожего. Она подмечала в себе слабости и недостатки с каким-то самодовольством, не приукрашивая их, называя настоящими именами, без малейшего угрызения совести, без всякого позова к сожалению или раскаянию. ...Древо самопознания без достаточного нравственного удобрения дало нездоровый плод – самомнение» [28, с.279].

Слід зауважити, що епоха Просвітництва, в яку жила і правила не рідною за характером і освітою країною Катерина II, «німкеня за походженням, французенка за любимою мовою і вихованням» [28, с.279], радикально не змінила й не могла змінити свідомість народних мас, адже вміння читати, знати певні закони природи й діяти відповідно до них не рівнозначне знанню загальних законів і специфічних тенденцій розвитку, властивих різним типам суспільств, умінню жити згідно них. Тут доречно навести спробу І. Фіхте написати філософську працю з назвою «Ясне, як сонце, повідомлення широкій публіці про первинні начала філософії, або спроба **примусити** читача до розуміння». Але примусом нічого не досягли ані він сам, ані вся історія науково-філософського пізнання. Напроти, за оцінками авторитетних філософів, ця праця є одним із найбільш складних для розуміння філософським твором.

Додаток. У добу СРСР провідна і єдина партія заявляла, що стоїть на ідеологічній платформі марксизму-ленінізму. Але насправді це було не так, тому що багато творів класиків марксизму просто не друкувались. Ба, більше, навіть були під забороною. Це стосується також оцінки К. Марксом та Ф. Енгельсом політики російського царизму. Тому варто навести деякі положення зі статті Ф. Енгельса «Зовнішня політика російського царизму», взяті з газети «День». Але попередньо зауважу, що політика царизму ніяк не змінилась у сьогоденні. Навпаки, стала ще більш агресивно-войовничою, адже сучасні технології маніпулювання свідомістю мас дозволяють набагато порядків підняти негативний вплив на неї.

«Царська Російська імперія є головним оплотом, резервною позицією й водночас резервною армією європейської реакції; тому саме лише її пасивне існування є реально небезпечним для європейських соціал-демократій і, ширше, демократів узагалі». «Своїм постійним втручанням у справи Заходу ця імперія затримує і порушує нормальний хід нашого розвитку і робить це з метою завоювати для себе такі географічні позиції, які б забезпечили їй панування над Європою».

«Російська дипломатія утворює такий собі сучасний «орден єзуїтів», достатньо потужний, аби подолати у разі необхідності навіть цареві примхи та

корупцію у своєму власному середовищі, щоб іще більш широко розповсюджувати її навколо. Спочатку цей «орден» формувався переважно з іноземців (німців або остзейських німців, корсиканців). Іноземкою була його засновниця Катерина II». «Якраз ця публіка, яка утворювалася на початку з іноземних авантюристів, і піднесла Російську імперію до її сучасної могутності. Із залізною наполегливістю, неухильно просуваючись до наміченої мети, не зупиняючись перед будь-якими підступами, зрадою, вбивством з-за рогу, плазуванням, не шкодуючи грошей на будь-які підкупи, не втрачаючи голову через перемоги, не впадаючи у відчай після поразок, крокуючи через мільйони солдатських трупів і, щонайменше, через один царський труп, – ця зграя, настільки ж безсоромна, настільки ж і талановита, сприяла більшою мірою, ніж усі російські армії, розширенню кордонів Росії за Віслу, до Пруту, Дунаю та Чорного моря; це вона сприяла тому, щоб зробити Росію великою, могутньою, такою, що навіює сусідам острах – і відкрити їй шлях до світового панування».

«Але таким чином вона змінила царську владу і всередині країни. В очах вульгарно-патріотичної публіки слава перемог, завоювання, що йшли одне за одним, могутність і зовнішній блиск царизму безперечно переважають усі його гріхи, увесь деспотизм, усю несправедливість і сваволлю; шовіністична хвалькуватість більш ніж винагороджує за всі стусани. І це відбувається тим більшою мірою, чим менше в Росії відомі справжні причини і подробиці цих успіхів, тим більше вони замінюються офіційною легендою, як це робиться і скрізь (приміром, у Франції та Пруссії) «доброзичливими» урядами «заради блага своїх підданих» та заохочення їх патріотизму. Тому росіянин, хай найрізноманітніших переконань, якщо тільки він шовініст, – рано чи пізно впаде на коліна перед царизмом!» [цит. за: 7, с.21].

Й. Сталін стверджував, що деякі праці Ф. Енгельса про характер російського народу та його правителів принижує його. Тому, хоча він і класик компартійної ідеології, **але, звичайно, зовсім не в її російському варіанті**, рекомендував їх заборонити. Але на такій же позиції стояв і К. Маркс, чия фундаментальна праця про історію Росії не була включена в так зване «повне видання» творів цих мислителів. Тому наведу оцінку К. Маркса про історію й політику Росії.

«У кривавому болоті московського рабства, а не в суворій славі норманської епохи, стоїть колиска Росії. Змінивши імена й дати, побачимо, що політика Івана III і політика сучасної московської імперії є не просто схожими, а тотожними...

Росія породжена й вихована в потворній і приниженій школі монгольського рабства. Сильною вона стала лише тому, що в майстерності рабства виявилася неперевершеною. Навіть і тоді, коли Росія стала незалежною, вона й далі

залишалася країною рабів. Петро I з'єднав політичну хитрість монгольського раба з величчю монгольського володаря, якому Чингісхан заповів підкорити світ...

Політика Росії – незмінна. Російські методи й тактика мінялися і будуть мінятися, але дороговказ російської політики – підкорити світ і правити в ньому – є й буде незмінним. Московський панславизм – це лише одна з форм московського загарбництва» [7, с.21].

Як мовиться, без коментарів...

ПІСЛЯМОВА

У можливого читача, – я весь час апелюю до нього з тієї причини, що в наш час мало хто з колег чи студентів послуговуються науковими розвідками тих, хто їм викладає чи хто з ними працює на одній кафедрі, в одній науково-освітній установі. Звичайно, що є багато інших причин. «Немає пророка у своїй Вітчизні». Не йдеться про те, що в даному випадку я вважаю себе пророком. Це була б параноя. Але в наш час серед широкої педагогічної громадськості ними перестають бути й видатні мислителі. Ось чому я постійно намагаюсь популяризувати їх вчення. Але відповідна монографія також не була прочитана жодним із колег по кафедрі, як і самими рецензентами. Можливо, вони хоча б перегорнуть сторінки після її отримання і в них може виникнути питання: «Чому у праці, названій «Філософія історії» немає посилань на історичні події? Натомість, чільне місце приділяється визначенням природної сутності людини в певні історичні періоди, сутності держави і т. п.»?

Відповіді можуть бути наступними.

1. За визначенням Філософа=Вчителя=Аристотеля, як я вже посилався, людина – істота політична. Більше того, він визначав її як «політичну тварину». Це вкрай важливо для розуміння історії людства як історії постійних воєн поміж тими формами історичних спільностей, які обрані як суб'єкти історії. Як і агресивної поведінки поміж самими індивідами всередині цих спільнот. Це якраз і означає, що не можна розглядати історію лише як хронологію подій. Потрібно брати уроки з неї. А їх дає найперше філософія як вчення про самопізнавальний шлях людини, здатної, врешті-решт, бути розумно-вольовою істотою, а не твариною. Лише в такому разі може відбутись заміщення вродженої природної агресії на розумно-вольовий ціле-раціональний спосіб життя, який аж ніяк не виключає емоційну сферу.

2. Він же, тобто Аристотель, стверджував, що своє завершення людина знаходить у створенні політичного інституту, засобами якого можна зняти внутрішню, а потім і міжвидову, агресію. Ним якраз і є інститут держави. На цьому шляху відбувається/здійснюється, як свідчить історія, поступове, з одного боку, посилення войовничо-агресивної сутності людини, що досягло свого рівня у вигляді розробки й застосування зброї масового знищення «чужинців» при

повному ігноруванні того, що вони – люди, з другого, все-таки йде повільний еволюційний поступ у формуванні якісних змін серед маси народонаселення, частина якої вже набуває ознак розумно-вольової гуманістично спрямованої діяльності. В цивілізованих демократично-правових країнах під їх тиском змінюються форми державного устрою й державного управління, які дозволяють залучити до цих трансформаційних змін і тих, хто ще сам не піднявся до такого способу життя, але бачить в меншості тих, хто має право бути обраним до державних інститутів і «обраним» в якості прикладу для наслідування.

3. Оскільки дане дослідження має свою посвяту ювілею К. Маркса, важливе значення має його і Ф. Енгельса зауваження, зроблене в «Німецькій ідеології», яка дозволила їм «уяснити справу самим собі». Тобто, розглядати сутність людини в єдності природних спадкових і набутих соціальних мотивацій поведінки. Відповідне посилання див. на с.3 (Вступ). На превеликий жаль, послідовники цих видатних мислителів ігнорували саме цю взаємодію, звернувши увагу лише на інше визначення сутності людини, наведене Марксом, що сам на момент наведення такого визначення був у стані «нерозумної розумності», властивої молодому віку, і на яке я вже посилався. Йдеться про виключно суспільну визначеність сутності людини. Звідси й потреба в аналізі власне суспільної історії з урахуванням того, що природно-біологічна еволюція в ній відіграє не просто важливу, а, можливо, навіть вирішальну роль. Якщо виходити з такої нерозривної єдності природно-біологічного й суспільно-духовного в розвитку людини та людських спільнот, можна знайти більш адекватні засоби вирішення сучасних проблем.

4. На всіх кафедрах суспільних дисциплін у всіх закладах вищої освіти дисциплін неодмінно викладається філософія та історія. Проте їх змістовна кореляція досить незначна. Це тим більш дивно, що здобуття наукового ступеня кандидата та доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії, чомусь не супроводжується обов'язковим складанням іспиту з історії в її філософському осмисленні. Причому, важливо, щоб і претенденти на науковий ступінь кандидатів історичних наук також складали іспит з філософії історії. На жаль, зміст дисертацій з історії України не містить у собі філософського аналізу подій. Вони подаються на основі джерельної бази як нібито головної. Але ж не результат є дійсне ціле, як стверджував Гегель, думку якого з цього приводу я також наводив, а результат разом зі своїм становленням в соціально-духовному просторі й такому ж соціально-духовному, а не лише астрономічному часі. Понятійний апарат подається в них як суто емпіричний, а не методологічно спрямований. Це актуально в наш час, коли всі кандидати наук будуть мати статус докторів філософії з певних галузей наукового знання.

Як не прикро, але постійного зацікавленого діалогу філософів із пересічними людьми немає. Його немає й між самими філософами, окрім хіба що науково-теоретичних конференцій, на яких навряд чи вирішуються якісь проблеми в їх філософському спрямуванні, адже представників виконавчої влади на них не буває. Або ж їх присутність зводиться до вітального слова. Причина в тому, що досить складно, виходячи з самої природи людини як мікрокосму, навіть вченим з науковими ступенями та вченими званнями, не кажучи вже про звичайних людей, сприйняти точку зору іншої людини, тим більше відмовитись від своєї як хибної. Тому всі говорять «не про те, про що думають інші» (М. Мамардашвілі), натомість думають «про своє» як єдино вірне. Це можна пояснити тим, що людина всього лише тимчасова й кінцева модель вічного в часі й безкінечного в просторі макрокосму. Тому часу й простору на пошук і досягнення взаємо-порозуміння в неї просто немає. Можливо, що людство як щось таке, що має тривалу історію, колись-таки утвердить гармонійне співіснування із Буттям сущого. Очевидно, що на це сподівався і К. Лоренц, стверджуючи, що сучасне людство – це всього лише проміжна ланка між природою і майбутнім розумним «розумцем», або, як він виразився, Великим Конструктором.

Філософія як цілісна система мислення, заглибленого в субстанціональні виміри Буття, якщо її адекватно зрозуміти, ведучи діалог з видатними мислителями, проти думки яких живій людині совісно виставляти якісь претензії, оскільки ті не можуть щось відповісти на поспішні заперечення, здатна сформувати певну категорію людей, які можуть стати тією провідною силою, яка врятує людство від небезпек агресивно-войовничого невігластва з його катастрофічним за наслідками втручанням в гармонію буття, позаяк у нього вже не буде вибору між популізмом і реальністю власного виживання. Процес формування такої категорії людей об'єктивний, як об'єктивним є дух законів, який єднає не примусово, а сам по собі без того, щоб суб'єктивна людина це помічала і сприймала як замах на її свободу. Цей об'єктивний дух законів самозбереження адекватно проектується тільки на філософське мислення, тому що філософія як форма *самосвідомості* властива тим, хто мислить себе глобально, хто сприймає як аксіому те, що є тотожним макрокосму.

Тут можна й варто навести фундаментальне судження Л. Фейєрбаха про те, що за таку людину та в ній самій мислить абсолютний розум як логіка історико-пізнавального процесу, яку сформували видатні філософи. «Мислення є *безпосередня діяльність*, оскільки воно – *самодіяльність*. Ніхто не може за мене мислити; в істинності мислення я переконуюсь тільки *через себе самого*. ...Не у владі філософії наділяти розумом, вона його *передбачає*. ...Філософ тільки доводить в мені до свідомості те, що я можу знати, він приєднується до моєї *духовної здатності*. ...Тому філософія, виходячи з вуст чи з-під пера,

безпосередньо повертається до свого власного *джерела*; вона говорить не для того, щоб говорити, ...але – щоб *не* говорити, щоб *мислити*; вона доводить не для того, щоб доводити, ...але – щоб показати, що доводжуване нею *безумовно* таке з точки зору розуму, тобто *принципу* будь-якого доведення, що це – закономірна думка, що це думка, яка виражає для всякого мислячого *закон розуму*» [63, с.63].

Оскільки «*закони розуму*» об'єктивні, то, знаючи їх, можна й потрібно мислити автономно, не боячись проявів надмірної суб'єктивності й суб'єктивізму. Насправді не філософ, не будь-який викладач вищого навчального закладу чи вчитель загальноосвітньої школи *навчає* мислити, а загальна для всіх внутрішня й необхідна об'єктивна логіка буття об'єкта дослідження, обійти яку не можна. Якщо це вдається, те це лише так здається людям, які чомусь повірили в те, що вони, а не природа, панує над ними, визначає їх долю через властиві їй закони. Той, хто її – природу речей у статусі її законів – відкрив, вірніше, ті, що відкрили їх в історії пізнання, заслуговують на пошану й повагу з боку суспільства. Бажано, щоб всіх його верств, але достатньо буде й тієї «добірної меншини», яка буде цю логіку втілювати як в технологічні досягнення, так і в світоглядну свідомість масової людини. Завдання в тому, щоб засобами освіти й виховання за потужної державної підтримки ставлення мас до «добірної меншини» було виключно позитивне і вдячне.

Сучасний вчений, як ніколи раніше, має бути *скромним* науковцем в тому розумінні скромності, яке наводив Карл Маркс. Ось воно: «...скромність геніїв полягає зовсім не в тому, в чому полягає мова освіченості, позбавлена акценту й діалекту, а, навпаки, в тому, щоб говорити мовою самого предмету, виражати своєрідність його сутності. Вона полягає в тому, щоб, забувши про скромність і нескромність, виділити самий предмет. Всезагальна скромність духу – це розум, та універсальна незалежність мислі, яка відноситься до *всякої речі* так, як того вимагає *сутність самої речі*» [45, с.7].

Для більшої переконливості є потреба в наведенні ще однієї важливої його думки, яка для моєї життєвої позиції завжди була визначальною. «Істина всезагальна, вона не належить мені одному, вона належить всім, вона володіє мною, а не я нею. Моє надбання – це *форма*, яка складає мою духовну індивідуальність. ...Хіба не перший обов'язок дослідника істини прямо прагнути до неї, не озираючись ні направо, ні наліво. Хіба не забуду я про саму суть справи, якщо я зобов'язаний найперше не забувати, що сказати про це потрібно в певній передбаченій формі?» [45, с.6].

Наведені думки Маркса стали виявом його протесту проти цензурування вільної філософської думки з боку органів державної влади. Подібне обурення цензурою виникло в нього під, цілком можливо, впливом позиції Фейєрбаха, який у «Передмові до другого видання» (1843 р.) своєї праці «Сутність християнства»

писав: «Коли наука досягає істини, вона перестає бути наукою і стає *об'єктом поліції*. Поліція є кордоном між істиною і наукою. Істиною є людина, а не абстрактний розум, життя, а не думка, що залишається на папері, що прагне до цього і знаходить на папері своє виправдання. Тому думки, що безпосередньо переходять від пера в кров, із розуму в людину, перестають бути тільки науковими істинами» [68, с.15].

На жаль, така практика має тривалу історичну тяглість, що, врешті, призводить до дискредитації як розуму, так і філософії, яка до нього апелює. Філософи, вчені й науковці загалом, тим паче політичні діячі пишуть і говорять про належне, декларують його, але не ведуть належний власним же текстам і промовам спосіб життя. Критерієм для оцінки їх діяльності, на велику прикрість, стає не втілення «пера в кров», тобто у власний спосіб життя, який є підтвердженням істинності їх політичних намірів, якщо вести мову про партійних вождів, кількість «фахових» статей, цитувань у престижних виданнях і т. п., якщо брати науковців.

Для сучасної України, яка тільки-но стала на шлях розбудови власної державності, досить актуальною є проблема того, як розуміти історію, в якій світоглядній та методологічній формі її викладати. Цілком очевидно, що історичне знання має згуртувати населення, піднявши його самосвідомість до рівня національної ідеї, тобто – до рівня філософії історії. Про це йшлося у другій главі при визначенні змісту самого поняття «історія». Звичайно, що її потрібно викладати і як опис та відтворення реальних подій, і як науку логіко-пізнавального мислення, і як форму світоглядної самосвідомості. Лише в такому вигляді вона стане джерелом натхнення для сучасників, які будуть йти не за гаслами партійних демагогів, а за внутрішнім покликанням логіки народної історії, за покликком/зверненням пращурів до нащадків. В іншому випадку, як можна констатувати з нашої новітньої історії, й надалі буде домінувати самосвідомість егоцентрична, корислива, асоціальна, яку маса засуджує, але сама є її носієм.

Слід, нарешті, виходити з того, що єдиною атрибутивною властивістю людини, яку від неї не можна відібрати та привласнити, примусово «усуспільнити», це – мислення. Маючи понятійно-філософський, світоглядно-методологічний спосіб мислення, який система освіти, насамперед вищої, зобов'язана формувати в тих, хто насправді бажає стати освіченою людиною, вони отримують можливість утвердити себе також і в суто економічній площині як успішні суб'єкти, як «творча меншість». Як і своїм прикладом утвердити «творчий мімізис» у населення. Останнє має чітко усвідомити, що його покликання не в тому, щоб *поселитись* у своєму житті на певному житловому просторі, а мати своєю *оселею*, своїм *поселенням* безмежний та універсальний

духовно-пізнавальний простір, витворений для кожного наступного покоління його пращурами.

Відзначаючи в цьому році 100-річчя започаткування української революції 1918-1921 рр., слід брати до уваги характеристику, дану Д. Донцовим провідникам, за якими можуть піти народні маси. Критикуючи лідерів цієї революції за непоправиме «смердофільство», він навіть сформульовані ще в античну добу прикмети провідника. Я збережу граматичну форму, в якій вони з'явилися у час написання. Отже: «**Поперше** шляхетний порив формотворця, задивленого лише в одну мету, створення свого задуму, втілення його в реальну форму, поривання суше й недоступне людині з маси, а коли й доступне, то в дуже обмеженім колі ідей і речей. Людина з маси є формотворцем, але в своїй сфері, як каменярь що робить цеглину теж є в своїм крузі формотворцем, але є лише звиклим виконавцем в руках майстра, що сконцептував форму храму. **Подруге** – прикметою володарської душі є власне мати оту концепцію свого задуму, концепцію форми, яку має втілити в речі, ...ту метафізичну форму, яку знову ніколи не має людина з маси, якій недоступні зв'язок органів цілого або взаємна залежність його частин. **Потретє** – прикметою володарської душі – є «тверді руки», сила, що утинає матерію й не вагається підчиняти її ворохобні тенденції своєму задумові і своєму пориванню» [18, с.145-146].

Як свідчать сучасні українські історики, лідери УНР, замість будувати державу, будували соціалізм. Причому, патерналістського типу, який у наші дні переростає в суцільний популізм. Це суперечить максимі життя, на яку посилався Д. Донцов, суть якої в тому, що «потрібно жити, напружуючись», а не навпаки, тобто, не напружувати волю й розум, але при цьому бажати жити добре.

До формування потужної української духовності закликав і Ю. Липа. Їх суть – у формуванні «генеральної ідеї», яка б об'єднала народ в націю. Я вище відзначав, посилаючись на авторитетне й об'єктивне дослідження Митрополита Іларіона (І. Огієнка), відсутність ще у давніх українців, як і, на жаль, сучасних, важливого підсвідомого почуття поділу різних народів на «своїх» та «чужих». Це добре, що гостинність до прибульців і пришельців домінує в сфері мотиваційної свідомості. Але це добре тоді, коли аналогічні почуття є у них. Але в більшості етносів воно відсутнє. «Власний терен, власна місія і почування нехиті до чужих – ось що є найпевніше в окресленні слова «нація»! Коли власний терен як поняття не може бути постійним..., коли власна місія не завжди є в своїм часі відчута елітою нації, то ця «нехиті до чужих» є, мабуть, найвиразнішою і найпостійнішою живловою ціхою (рисою) кожного народу» [34, с.19].

Лише в такому випадку історія буде історією людського розвитку «кожного народу» в напрямку формування його самого та всіх його індивідів як людей, що мають статус вільної індивідуальності. Доти, доки цього немає, треба опікуватись

всіма засобами, які держава має надавати системі освіти у всіх її інституціях, цілеспрямованим формуванням «добірних меншин», для яких не державна влада над людьми є прерогативою, а намагання продемонструвати можливий і єдино гідний людини спосіб життя.

Принаймні, саме таким є мій власний умовивід зі знайомства з класиками світової філософської думки.

Література

1. Антология мировой философии: В 4-х т. / Ред.-сост. В.В. Соколов. – М.: Мысль, 1969. – Т.1. – 936 с.
2. Антология мировой философии: В 4-х т. / Ред.-сост. В.В. Соколов. – М.: Мысль, 1970. – Т.2. – 776 с.
3. Антология мировой философии: В 4-х т. Буржуазная философия конца ХУІІІ в. – первых двух третей ХІХ в. [Ред. коллегия: Н.С. Нарский (ред.-сост. третьего тома и авт. вступит. статьи) и др.] – М.: Мысль, 1971. – Т.3. – 760 с.
4. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения: В 4-х т. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 375 - 644.
5. Бердяев Николай. Смысл истории / Николай Бердяев. – М., «Мысль», 1990. – 176 с.
6. Біблія.
7. Білінський В. Країна Моксель – Московія / В. Білінський. – «Київ». - №1. – 2008. – С.16-104.
8. Бэкон Ф. Новый Органон / Ф. Бэкон. – Сочинения. В 2-х т. Сост., общая ред. и вст. статья А.Л. Субботина. – М.: Мысль. 1972. – Т.2. – С.5-222.
9. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии / М. Вебер. Избранные произведения. – М., «Прогресс». – 1990. – С.495-643.
10. Гегель Г.В.Ф. Политические произведения. – М., Наука. – 1977. – 438 с.
11. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет: В 2-х т. – М.: Мысль. – 1970. – Т.1. – 668 с. – Т.2. – 1971. – 630 с.
12. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: В 3-х т. – М.: «Мысль». – 1977. – Т.2. – 471 с.
13. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. - М.: Мысль. – 1959. - Т. 4. – 440 с.
14. Гегель Г.Ф.В. Философия права. – М.: Мысль. – 1990. – 524 с.
15. Гейзінга Й. Homo ludens. – К.: Основи. – 1994. – 250 с.
16. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало / Л.Н. Гумилев. – М.: Танаис ДИ-ДИК, 1994. – 544 с.
17. Гумилев Л. Этносфера: история людей и история природы. – СПб.: «Издательский дом «Кристалл»». – 2002. – 576 с.

18. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич: Вид. „Відродження”. – 1991. – 341 с.
19. Древнекитайская философия: В 2-х т. – М.: Мысль, 1972. – Т.1. – 363 с.
20. Древнекитайская философия: В 2-х т. – М.: Мысль, 1973. – Т.2. – 384 с.
21. Енгельс Ф. Зовнішня політика російського царизму / Ф. Енгельс. – Цит. за: «День» – №110-111. – 23 червня 2018. – С.21.
22. Жадько В.А. Історія філософії. Навчально-методичний посібник. Частина перша / В.А. Жадько. – Зап., ЗДМУ. – 2014. – 248 с.
23. Жадько В.А. Політологія: навчально-науковий посібник (зі словником) / В.А. Жадько. – Зап., ЗДМУ. – 2010. – 263 с.
24. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: АТ «Обереги». – 1994. – 424 с.
25. Кант І. Критика чистого розуму. – М.: Мысль, 1994. – 591 с.
26. Кант І. Метафізика нравов в двух частях // Кант І. Сочинения: В 6-ти т. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 107-438.
27. Кант І. Об изначальном злом в человеческой природе // Кант І. Сочинения: В 6-ти т. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 5-58.
28. Ключевский В.О. Исторические портреты. Деятели исторической мысли / В.О. Ключевский. – М., Изд. «Правда». – 1990. – 624 с.
29. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст. 161.
30. Костомаров Н.И. Автобиография / Н.И. Костомаров. – В кн.: Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Н.И. Костомаров. – К., Наукова думка. – 1992. – С.77-328.
31. Костомаров Н.И. Бунт Стеньки Разина / Н.И. Костомаров. – В кн.: Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Н.И. Костомаров. – К., Наукова думка. – 1992. – С.329-445.
32. Костомаров Н.И. Исторические произведения / Н.И. Костомаров. – В кн.: Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд-во при Киев. ун-те. – 1990. – 2-е изд. – С.8-424.
33. Костомаров М.І. **Закон Божий** (Книга буття українського народу) / М.І. Костомаров. – К.: Либідь. – 1991. – 40 с.
34. Липа Ю. Призначення України. – Львів: Просвіта. – 1992. – 270 с.
35. Локк Дж. Опыт о законе природы / Д. Локк. – В кн.: Д. Локк. Сочинения: В 3 т. – М.: Мысль. – 1988. – С.3-53.
36. Локк Дж. Два трактата о правлении / Д. Локк. – В кн.: Д. Локк. Сочинения: В 3 т. – М.: Мысль. – 1988. – С.135-406.
37. Лоренц К. Агрессия (так называемое Зло) // Вопросы философии. – 1992. – №3. – С.3-38.

38. Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества // Вопросы философии. – 1992. – №3. – С.39-53.
39. Макиавелли Н. Государь. / Н. Макиавелли. – В кн.: Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве. – М.: Мысль. – 1997. – С.37-108.
40. Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. / Н. Макиавелли. – В кн.: Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве. – М.: Мысль. – 1997. – С.109-398.
41. Мамардашвили М. К. Сознание как философская проблема / М.К. Мамардашвили. – «Вопросы философии». – 1990. – №10. – С.3-18.
42. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / К. Маркс. – Маркс К и Энгельс Ф. Избранные произведения. В 3-х т. – М., Политиздат. – 1979. – Т.1. – С.1-3.
43. Маркс К. Немецкая идеология. Глава 1 / К. Маркс. – Маркс К и Энгельс Ф. Избранные произведения. В 3-х т. – М., Политиздат. – 1979. – Т.1. – С.4-76.
44. Маркс К. Капитал / К. Маркс. – М.: Политиздат. – 1973. – Т. 1. – 907 с.
45. Маркс К. Заметки о новейшей прусской цензурной инструкции // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти т. – М.: Политиздат. – 1955. – Т. 1. – С.3-27.
46. Маркс К. Письма из «DEUTSCH-FRANZOSISCHE JANRBUCHER» // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти т. – М.: Политиздат. – 1955. – Т. 1. – С.371-381.
47. Морен Е. Втрачена парадигма: природа людини // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – №5-6. – С. 90-109.
48. Морен Э. Утраченная парадигма: природа человека. – К.: КАРМЭ-СИНТО. – 1995. – 240 с.
49. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства // Самосознание европейской культуры XX века. – М. – 1991. – С.230-263.
50. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. – К.: Основи. – 1994. – С.15-139.
51. Ортега-і-Гасет Х. Дегуманізація мистецтва // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. – К.: Основи. – 1994. – С. 238-272.
52. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: В 2-х т. – К.: Основи. – 1994. – Т. 1. – 444 с.
53. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: В 2-х т. – К.: Основи. – 1994. – Т. 2. – 494 с.
54. Попович М. Нариси з історії української культури / М. Попович. – К.: АртЕк. – 1999. – 728 с.
55. Руссо Ж.Ж. Трактаты / Ж.Ж. Руссо. – М., «Наука». – 1969. – 704 с.
56. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи. – 1994. – 224 с.

57. Сорокин П. О так называемых факторах социальной эволюции // В кн.: Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат. – 1992. – С.521-531.

58. Сорокин П. Общая социология // В кн.: Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат. – 1992. – С.25-220.

59. Сорокин П. Социокультурная динамика и мобильность / П. Сорокин. – В кн.: Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат. – 1992. – С.295-504.

60. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские. – Мн.: Современ. Литератор. – 1999. – 1408 с.

61. Тойнбі А. Дослідження історії: У 2-х т. – К.:Основи, 1995. – Т.1. – 614 с.

62. Тойнбі А. Дослідження історії: В 2-х т. – К.:Основи, 1995. – Т.2. – 406 с.

63. Фейербах Л. К критике философии Гегеля // Фейербах Л. Избранные философские произведения. В 2-х т. – М.: Политиздат. – 1955. – Т. 1. – С.53-96.

64. Фейербах Л. Против дуализма тела и души, плоти и духа // Фейербах Л. Избранные философские произведения. В 2-х т. – М.: Политиздат. – 1955. – Т. 1. – С.211-238.

65. Фейербах Л. Критические замечания к «Основным положениям философии» // Фейербах Л. Избранные философские произведения. В 2-х т. – М.: Политиздат. – Т. 1. – С.269-274.

66. Фейербах Л. О спиритуализме и материализме, в особенности в их отношении к свободе воли // Фейербах Л. Избранные философские произведения. В 2-х т. – М.: Политиздат. – Т. 1. – С. 442-577.

67. Фейербах Л. Право и государство // Фейербах Л. Избранные философские произведения. В 2-х т. – М.: Политиздат. – 1955. – Т. 1. – С.642-647.

68. Фейербах Л. Сущность христианства // Фейербах Л. Избранные философские произведения. В 2-х т. – М.: Политиздат. – 1955. – Т. 2. – С.7-405.

69. Фейербах Л. Лекции о сущности религии // Фейербах Л. Избранные философские произведения. В 2-х т. – М.: Политиздат. – 1955. – Т. 2. – С.490-894.

70. Фейербах Л. История философии. Собрание сочинений в 3-х т. / Л. Фейербах. – М., «Мысль». – 1974. – Т.1. – 544 с.

71. Философский энциклопедический словарь. – М., «Советская энциклопедия». – 1983. – 840 с.

72. Философия XX век. Всемирная энциклопедия. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор. – 2002. – 976 с.

73. Фромм Э. Иметь или быть? – М.: Прогресс. – 1992. – 543 с.

74. Хайдеггер М. Время и бытие. – М.: Политиздат. – 1993. – 441 с.

75. Хайдеггер М. Что это такое – философия? // Вопросы философии. – 1993. – №8. – С. 113-123.

76. Хрестоматия по философии: Учебное пособие для высших учебных заведений. – Р.-н.-Д: Изд-во «Феникс». – 1997. – 544 с.

77. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. У 12-ти т. – К.: Наукова думка. – 1989. – Т.1. – 528 с.

78. Эфроимсон В.П. Генетика этики и эстетики. – Электронный ресурс.
http://platona.net/load/knigi_po_filosofii/ehtika_i_ehstetika/ehfroimson_v_p_genetika_ehniki_i_ehstetiki/36-1-0-1990

79. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / К. Ясперс. – В кн.: Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат. – 1991. – С.28-287.

Наукове видання

Редактор І. Г. Шишко, Т.І. Чуб
Технічний редактор М.І. Синюгін

Підписано до друку 04.06.2018 р.

Папір офсетний. Друк - ризограф.

Умов. друк. арк. 5,5

Наклад 300 прим. Зам. № 7388.

Оригінал-макет виконаний в ЦВЗ ЗДМУ
69035, г. Запоріжжя, пр-т Маяковського 26,
тел. (061) 239-33-01

Видавництво ЗДМУ

69035, Запоріжжя, пр. Маяковського, 26

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК №2952 від 30.08.2007 р.